

МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
“ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАФУРОВ”

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД- 811.222.8'22 (81.2Т) С-27

САМАДОВ РАМАЗОНӢ САИДНАЗАРОВИЧ

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ ФЕЪЛ ДАР
ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ЯҒНОБӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯйи
ихтисоси 6D020500 - Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ)

Рохбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ, профессор

Ҳасанзода Абдучамол Ашраф

ХУЧАНД – 2025

МУНДАРИЧА

ИХТИСОРАҲО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5
БОБИ I. АЗ ТАЪРИХИ ЗУҲУРИ АУГМЕНТ ҲАМЧУН УНСУРИ	
ЗАМОНСОЗИ ФЕЪЛ.....	17
1.1.Истифодаи аугмент дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ.....	21
1.1.1. Дар забони юнонӣ.....	22
1.1.2. Дар забони арманӣ.....	24
1.1.3. Дар забони фрикий.....	27
1.1.4. Дар забони санскрит.....	29
1.1.5. Дар забони ведоӣ.....	31
1.2. Нақши аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забонҳои эронӣ.....	33
1.2.1. Дар забони порсии қадим.....	34
1.2.2. Дар забони авестой.....	37
1.2.3.Пойдормонии аугмент дар забонҳои миёнаи шарқии эронӣ.....	41
1.2.4. Дар забони суғдӣ.....	44
1.2.5. Дар забони хоразмӣ.....	51
1.2.6. Таҳаввулотии замони гузаштаи феъл дар забонҳои миёнаи ғарбии эронӣ (порсии миёна).....	56
БОБИ II. НАҚШИ АУГМЕНТ ДАР ТАШАККУЛИ ЗАМОНИ	
ГУЗАШТАИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНҲОИ НАВИ ЭРОНӢ.....	62
2.1. Нақши аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли дар забони толишӣ	64
2.2. Нақши аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони яғнобӣ.....	69
2.2.1. Мухтасаре аз таҳқиқи забони яғнобӣ.....	70
2.2.2. Феъли забони яғнобӣ.....	78
2.2.3. Муқоисаи вижагиҳои корбурди аугмент дар забонҳои суғдӣ ва яғнобӣ.....	86

2.2.4. Мавқеи корбурди аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъл.....	89
2.2.5. Мавқеи корбурди аугмент ва пешванди на- дар феълҳо.....	91
2.2.6. Мавқеи корбурди аугмент дар феълҳои таркибӣ.....	97

БОБИ III. МУҚОИСАИ ШАКЛҲОИ ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ЯҒНОБӢ.....109

3.1. Шакли замони гузаштаи содаи сиғаи хабарӣ.....	115
3.2. Шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ.....	122
3.3. Шакли замони гузаштаи дури сиғаи хабарӣ.....	126
3.4. Шакли замони гузаштаи дури давомдор (муайян)-и сиғаи хабарӣ.....	131
3.5. Шаклҳои нақлии замони гузаштаи феъли сиғаи хабарӣ.....	134
3.6. Вижагиҳои ташаккули замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ.....	140
3.7. Вижагиҳои ташаккули замони гузаштаи сиғаи эҳтимолӣ.....	144

ХУЛОСАҲО.....147

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ.....150

РӢҶҲАТИ АДАБИЁТ.....151

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....164

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Забон чун як падидаи иҷтимоӣ дар ҷомеаи башар таҳаввул ва тақомул меёбад. Агар ба таърихи ташаккули ҳар як забон нигарем, шояд он мешавем, ки аз дирӯз то имрӯз дар он тағйироти намоёне ба вуҷуд омадааст. Ин гуфтаҳо метавон дар мисоли таҳаввулоти дар ҳиссаҳои нутқ рӯйдода мушоҳида кард, яъне дар ҳар давраи замон дигаргунӣҳо аз қабилӣ гузариши калима аз як ҳиссаи нутқ ба дигар, аз байнравии баъзе унсурҳои грамматикӣ ва бар ивази онҳо ба гардиш ворид шудани унсурҳои нав, тағйироти сохториро паси сар кардани калима ва амсоли инҳо мушоҳида кард.

Чунин ҳодисаҳои забонӣ ҳангоми гузариши забонҳои эронӣ аз як давра ба дигар давра зиёд ба ҷашм расида, он аз ҷумлаи масоили проблемавии эроншиносӣ ба шумор меравад. Аз ин лиҳоз, ба таври муқоисавӣ-таърихӣ таҳқиқ намудани вечаҳои забонҳои эронӣ зарур ва саривақтӣ ба шумор меравад.

Агар дар заминаи забонҳои ба ҳам хеш таҳқиқот сурат бигирад, муҳимияти бештарро касб менамояд, зеро чунин баррасӣ имкон медиҳад, ки умумият ва тафовути дастурии забонҳои таҳқиқшаванда мушаххас гардад. Дар робита ба масъалаи мазкур профессор З.Мухторов бо таъкид ба андешаи профессор В.С. Расторгуева матлаби зеро баён намудааст: “Маводи фаровони илмиву назарие, ки доир ба эроншиносӣ фароҳам оварда шудааст, месазад, ки ҷамъбаст ва, қабл аз ҳама, баррасии муқоисавию таърихӣ онҳо ба сомон расонида шавад. Бидуни чунин кор таҳқиқи минбаъдаи забонҳои эронӣ ба мушкилиҳои муайяне метавонад рӯбарӯ шавад. Дар баробари ин, имрӯз зарурати коркарди назарии дақиқ ва ҳаматарафаи маводи ҷамъовардашуда пеш омадааст” [40, с. 14].

Имрӯзҳо зарурате ба миён омадааст, ки вечаҳои сарфию нахви забони тоҷикӣ бо дигар забонҳо муқоиса карда шуда, баъзе паҳлуҳои онҳо равшан гардад. Чунонки академик М. Шакурӣ қайд кардааст “... қайҳо боз зарурате пеш омадааст, ки дастури (грамматика) муқоисавии забони тоҷикӣ

ва арабӣ, русӣ, англисӣ тартиб дода шавад. Чунин дастури забон, барои ин ки тавонем аз сарватҳои бепоёни забонҳои дигар бештар ва огоҳона баҳрааманд шавем, аҳамияти калон хоҳад дошт” [58, с. 23].

Гурӯҳи забонҳои эронӣ дар худ забонҳои зиёдеро муттаҳид кардааст, ки онҳо, дар навбати худ, ба давраҳои бостон, миёна ва нав чудо мешаванд. Забонҳои нави эронӣ бо истилоҳи “забонҳои зинда” ёд шуда, теъдоди онҳо нисбат ба ду давраи пешин аз лиҳози шумора зиёд мебошад. Дар Тоҷикистон дар баробари забони тоҷикӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои ғарбиэронӣ дохил мешавад, як силсила забонҳои ба истилоҳ шарқиэронӣ: яғнобӣ ё суғдии нав; забонҳои помирӣ: язғуломӣ, вахонӣ, ишкошимӣ ва зергурӯҳи шуғнонӣ-рӯшонӣ (шуғнонӣ, рӯшонӣ, хуфӣ, бартангӣ, сарикӯлӣ) мавриди истифода қарор доранд.

Забоншинос Ҳ. Султон Тоҷикистонро “ғанчинаи забонҳои ориёӣ” номида менависад, ки “... дар баробари фароҳам овардани шароит барои рушду таҳкими ҳамаҷонибаи ин забонҳо (забонҳои эронии дар Тоҷикистон мавҷуда - С.Р.), аз ҷумла бунёди пайкараи забони тоҷикӣ, ҳамаҷунон зарур аст, ки пайкараи ҳамаи забонҳои шарқии эронӣ, ки дар кишвари мо истифода мешаванд, ба вуҷуд оварда шавад” [49, с. 5].

Доир ба ҳифз ва ба наслҳои оянда расонидани забони яғнобӣ аз ҷониби созмонҳои байналмилалӣ ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон чораҳои зарурӣ андешида шудааст. Аз ҷумла, созмони ЮНЕСКО забони яғнобиро дар радифи забонҳои зери хатар қарордошта зикр карда, ба дастури комил ниёз доштани ин забонро таъкид кардааст [119, с. 44].

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои нигоҳдории асолати забонҳои маҳаллӣ як қатор қонун ва барномаи давлатиро қабул намудааст. Соли 2009-ум Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи “Забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” қабул гардид, ки дар моддаи 4-уми банди 2-юми он омадааст, ки “Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳимоя ва инкишофи забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) ва забони яғнобӣ шароит фароҳам меорад” [12, с. 2].

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28-ум ноябри соли 2020-ум Барномаи “Рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030” тасдиқ гардид, ки дар банди 29-уми Барнома зарурати “таҳқиқи лексика, грамматика ва масоили этнолингвистикии забонҳои ҳудуди ҷумҳурӣ” таъкид шудааст [11, с. 4].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар асарҳо ва баромадҳои худ ба масъалаи омӯзиш ва ҳифзи забони яғнобӣ мулоҳизоти ҷолиб баён намудаанд. Аз ҷумла, дар асари “Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ” чунин гуфтаанд: “Имрӯз Тоҷикистон аз ҷиҳати боигарии забонӣ низ мисли як осорхонаи таърихи зинда аст. Чандин забонҳои қадимаи мутааллиқ ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ дар Бадахшон ва Яғноб, дар болооби дарёи Зарафшон ханӯз ҳам мавҷуданд. Ин забонҳо як лабораторияи бебаҳои таърихи забон буда, онҳоро ҳифз кардан ва ҳарчи бештар аз лиҳози илмӣ, хосатан этнолингвистӣ, омӯختан зарур аст” [41, с. 31].

Пешвои миллат ба ҷуз аз ҳифз ва таҳқиқи забонҳои маҳаллии дар ҳудуди Тоҷикистон мавҷуда, инчунин омода намудани мутахассисони таърихи забонҳои куҳани эрониро зарур ҳисобида чунин фармудаанд: “Барои омӯзишу таҳқиқи таърихи забонамон ҳарчи бештар талош намуда, ҷиҳати омода кардани мутахассисони таърихи забон, бахусус, донандагони забонҳои қадимаамон, ки имрӯз ангуштшумор мебошанд, инчунин, шевашиносону хатшиносон чораҷӯӣ намоянд, то ки дар асоси калимаву ибораҳои зебову шевои бостониамон нуқсу камбудии забони имрӯзаамонро бартараф сохта, онро боз ҳам ғанӣ гардонем” [140].

Забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ аз бисёр ҷиҳат бо ҳам шабоҳат дошта, дар худ як қатор хусусиятҳои забонҳои бостонӣ ва миёнаи эрониро ҳифз кардаанд. Агар ба решаи аслии ин ду забон нигарем, аён мегардад, ки ҳар дуи онҳо идомаи як забони куҳан, яъне ориёӣ буда, он, дар навбати худ, ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ мансуб аст.

Маълум аст, ки феъл дар қатори дигар ҳиссаҳои нутқ чи дар даврони қадим, чи миёна ва чи нави инкишофи забонҳои эронӣ ҳамчун унсур

муҳимми забон ба ҳисоб рафта, дорои вижагиҳои нодире мебошад. Вобаста ба вуқуи дигаргунӣ дар сохтори забонҳо категорияҳои феъл низ ба таҳаввулоти муайяни миқдорӣ ва сифатӣ дучор шудаанд. Аз ҷумла, замони гузаштаи феъл дар даврони қадими инкишофи забони тоҷикӣ ва яғнобии имрӯза тавассути аугмент сохта мешуд. Минбаъд дар давраи миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ (ба истиснои забони бархе катибаҳо) он идома наёфта, баръакс, дар забони яғнобӣ ин падида давом кард.

Ҳадаф аз нигоштани диссертатсия ин аст, ки роҳҳои пурпечухами корбурди ин унсури грамматикӣ дар забонҳои эронӣ, бавижа тоҷикӣ ва яғнобӣ, дар гули таърих муайян карда шуда, ҳолати кунунии бунёди шаклҳои замони гузаштаи феъл дар забонҳои мавриди муқоиса баррасӣ гардад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Аз оғози асри XVIII инҷониб дар Ғарбу Шарқ омӯзиши таърихи забонҳои эронӣ ба таври густарда сурат ёфтааст. Осори таълифгардида имкон фароҳам овардааст, ки дар забонҳои эронӣ маҳфузмони баъзе хусусиятҳои забонҳои дигари ҳиндуаврупоиро дарёбем. Омӯзиши таърихи такомул ва ташаккули забонҳои эронӣ дар муддати се садаи охир аз тарафи пажӯҳишгарони эроншинос басо мӯшикофона таҳқиқ шуда, аксари он дастраси ҳамагон гардидаанд. Махсусан, вижагиҳои давраи бостони инкишофи забони ниёғони мо, нахустасрҳои миёна, дар ин муддат аз тарафи муҳаққиқони зиёд мавриди баррасӣ қарор гирифта, дар ин бора асарҳои зиёди илмӣ, илмиву оммавӣ иншо шудаанд.

Таърихи таҳқиқи аугмент моро ба дуриҳо мебарад, зеро пояҳои густариши он ҳанӯз ба забон-асоси ҳиндуаврупоӣ мерасад. Агар ба осори илмӣ таълифгардида дар мавриди вежагиҳои аугмент дар забонҳои ғайриэронӣ назар афканем, маълум мегардад, ки дар ин замина як қатор корҳои назаррас ба анҷом расидаанд. Аз ҷумла, мавқеи аугмент дар ду давраи инкишофи забони юнонӣ [133; 137], камистеъмол будани аугмент дар забони армани қадим ва бидуни он ҳам ташаккул ёфтани замони гузаштаи феъл дар ин забон [87, с. 16-17; 133], дар аввали феълҳо қарор гирифтани аугменти е- дар забони фриқӣ ва ҳангоми матрукгардии забон аз байн рафтани он [88, с.

348-349; 97, с. 191], серистеъмол будани аугмент дар забонҳои санскрит [81, с. 283; 91, с. 41] ва ведой [89, с. 84] аз ҷониби муҳаққиқон таҳқиқ карда шудааст.

Ҳиндуаврупошинос К.Т. Красухин ҳангоми таҳлили шакли феълҳои забони ҳиндуаврупоии оғозин таҳвили аугменти *е-и забон-асоси фарзии ҳиндуаврупоиро ба *а-и ҳиндуэронӣ (ориёӣ – С.Р.) қайд карда, инчунин корбурди аугментро ба сиғаи хабарии феъли ин забон ишора кардааст [95, с. 179].

Баъдан мавҷуд будани ихтилофи акидаро оид ба қидмати аугмент дар байни муҳаққиқон зикр намуда чунин навиштааст: “Масъалаи қидмати аугмент баҳсталаб аст. Ба ҷуз забонҳои ҳиндуэронӣ (ориёӣ–С.Р.) ва юнонии бостон он танҳо дар забони арманӣ дучор омада, бо феълҳои якҷиҷой ҳамроҳ мегардид... Доир ба аугмент ду нуқтаи назар вучуд дорад: тибқи пиндори аввал, он нишондиҳандаи масофа ва мавқеият буда, ба ҷуз қаламрави гардиши забонҳои юнониву арманиву ориёӣ дар дигар забонҳо комилан барҳам хӯрда буд; мутобиқи андешаи дуюм, он зарфе махсуб мешуд, ки баъдан танҳо дар минтақаи ёдшуда ба асоси феъл табдил ёфта буд. Пиндори дуюм нисбатан боварибахш менамояд, зеро дар минтақаи зикргардида теъдоди зухуроти нав бештар ба мушоҳида мерасад” [95, с. 180].

Ҳамин муҳаққиқ дар ҷои дигар доир ба истифодаи аугмент дар забони порсии қадим далели мушаххас овардааст [95, с. 218].

Муҳаққиқи арманӣ А.К. Гулакян аугментро ба таври муқоисавӣ дар забонҳои юнонӣ, арманӣ ва фриҷӣ омӯхта, хусусияти ба ҳам монанд доштани онро дар забонҳои мазкур таъкид намуда чунин навиштааст: “Дар ин замина ҳамбастагии фазоии забонҳо дар доираи парадигмаи умумӣ барқарор карда мешавад” [87, с. 16-17].

Эроншиносон дар мавриди хусусиятҳои аугмент дар забонҳои эронӣ низ таҳқиқоти судманд ба анҷом расонидаанд. Чунончи, профессор С.Н. Соколов ҳангоми муайян намудани хусусиятҳои аугмент дар забони авестой таъкид намуда буд, ки “аугмент дар забони авестой гоҳ-гоҳ дар лаҳҷаи Готҳо ба

назар расида, дар сурати сода будани феъл дар аввал ва ҳангоми сохта будан дар байни пешванд ва реша ҷой мегирифт” [106, с. 214].

Номбурда инчунин дар мавриди корбурди аугмент дар забони порсии қадим таҳқиқ ба анҷом расонидааст. Ба назари С.Н. Соколов, дар забони порсии қадим аугменти **а** мисли забони авестой дар феълҳои сода дар аввали калима ва дар феълҳои сохта дар мобайни пешванд ва реша мавқеият дошт [107, с. 257].

Дар асари ба эволютсияи категорияҳои грамматикӣ бахшидашуда низ доир ба мавқеи корбурди аугмент мулоҳизаронӣ шуда таъкид гардидааст, ки “бо вучуди дар сиғаи хабарӣ ва аористи забони порсии бостон ва авестой дучор омадани аугмент корбурди он дар яке аз онҳо (порсии бостон) ҳатмӣ ва дар дигаре (авестой) факултативӣ буд” [90, с. ҷ.2. с. 343- 352].

Дар баробари осори таҳқиқӣ инчунин дар луғатномаҳо, дастурҳо ва воситаҳои таълимӣ қайду ишораҳо дар мавриди мавқеи аугмент дар забонҳои эронии бостон мавҷуданд [45, с. 64; 55, с. 55; 129, с. 70].

Доир ба махсусиятҳои аугмент дар забонҳои суғдӣ [65, с. 24-25; 67, с. 4-7; 69, с. 63-87; 92, с. 23-30; 96, с. 484-486; 121, с. 158-160], ҳоразмӣ [66, с. 63; 118, с. 42-43; 113, с. 17-26; 131, с. 3-10] ва толишӣ [76, с. 30; 77, с. 20-21; 100, с. 152-154] таҳқиқоти назаррас ба анҷом расидаанд.

Таҳқиқи вижагиҳои аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони яғнобӣ ба истиснои чанд қайду ишораи алоҳида дар осори муҳаққиқон М.Н. Боголюбов [82, с. 350-352], А.Л. Хромов [114, с. 31], С. Мирзозода [33, с. 30] ба таври густарда сурат нагирифтааст.

Бо вучуди қайдҳои алоҳида дар осори илмӣ таълифгардида то кунун таърихи ташаккули замони гузаштаи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ ба таври мукамал пажӯҳиш нагардидааст. Аз ин рӯ, дар доираи як кори диссертатсионӣ баррасӣ намудани ин масъала иқдоми саривақтӣ ва барои илми эроншиносӣ мубрам арзёбӣ мегардад.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқи мазкур бо мавзуи Барномаи “Рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030”-юми

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Барномаи илмӣ кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров», ки «Масъалаҳои мубрами забоншиносии тоҷик» унвон дорад, мувофиқат менамояд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ мавриди муқоиса қарор додани таҳаввулотҳои замони гузаштаи феъли забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ дар се давраи инкишофи забонҳои эронӣ ва нишон додани ҳолати кунунии он мебошад. Сабаб ин аст, ки вижагиҳои ташаккули замони гузаштаи феъли забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ ба таври муқоиса то кунун ба риштаи таҳқиқ қашида нашудааст.

Вазифаҳои таҳқиқ. Мақсади таҳқиқ водор сохт, ки барои нишон додани сайри таърихӣ ва таҳаввулот дар сохтмони замони гузаштаи феъли забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ буда чунин вазифаҳо ба анҷом расонида шаванд:

-ошкор намудани маъноӣ луғавӣ ва истилоҳии аугмент, пайдоишу ташаккул ва вазифаҳои сарфӣ он дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ;

-муайян намудани хусусиятҳои истифодаи аугментҳои **а-** ва **е-** дар забонҳои ғайриэронӣ аз қабилӣ юнонӣ, санскрит, ведоӣ, арманӣ ва фригӣ;

-муайян кардани вижагиҳои ташаккули замони гузаштаи феъл тавассути аугмент дар забонҳои эронии бостон (порсии қадим ва авестоӣ) ва вуқуи таҳаввулот дар замони гузаштаи феъли давраи миёна ва нави баъзе забонҳои эронӣ;

-ошкор намудани сарчашмаҳои зухур ва махсусиятҳои корбурди аугментҳои **а-**, **ī-** ва **m-** дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ;

-нишон додани мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони яғнобӣ ва муодили тоҷикии онҳо;

-мушаххас намудани умумият ва тафовути истеъмоли аугмент дар забонҳои суғдиву яғнобӣ ва муодили тоҷикии онҳо;

-муайян намудани мавқеи аугмент ҳангоми корбурди пешванди **на-** ва муодили тоҷикии онҳо;

-мушаххас намудани махсусиятҳои истеъмоли аугмент дар феълҳои таркибии номӣ ва феълии забони яғнобӣ ва муодили тоҷикии онҳо;

-мушаххас намудани умумият ва тафовутҳои сохтори шаклҳои сода, ҳикоягӣ, дур, дури давомдор, нақлӣ, шартӣ-хоҳишмандӣ ва эҳтимолии замони гузаштаи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ.

Объекти таҳқиқи диссертатсияро ба таври муқоисавӣ-таърихӣ ба риштаи таҳлил кашидани сайри таърихӣ ташаккули замони гузаштаи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқи пажӯҳиши мазкурро таҳлил кардани раванди қорбурди аугмент дар тури давраи дурударози таърихи забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ, инчунин муқоисаи ҳолати кунунии шаклҳои замони гузаштаи феъли онҳоро ташкил медиҳад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқи мазкурро осори ба таърихи ташаккули замони гузаштаи феъли забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ бахшидаи забоншиносон М.Н. Боголюбов, Ҷ. Юнкер, Д.И. Эделман, С.Н. Соколов, А.А. Фрейман, В.С. Расторгуева, А.К. Гулакян, В.А. Лившиц, Б.В. Миллер, А.Л. Хромов, А. П. Видрин, С. Ализода, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Л. Бузургзода, Н. Маъсумӣ, М. Баҳор, Б. Қариб, З. Заршинос, М. Самадӣ, М. Ризоятӣ, М. Олиҳӣ, Ҳ. Боғбедӣ М. Исҳоқов, Ё. Аҳмадова, С. Ҳалимиён, Д. Саймиддинов, А. Ҳасанзода (Ҳасанов), З. Мухторов, Ф. Шарифова, С. Мирзоев ва дигарон дар бар мегирад.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси истифодаи методҳои мушоҳидаву муқоиса, синхрониву диахронӣ, муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ таълиф шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Маводи фактологӣ диссертатсияро осори хатӣ қадим ва имрӯзаи забони тоҷикӣ, матнҳои ба забони яғнобӣ навишташуда ва гуфтори имрӯзаи яғнобиёни Тоҷикистон дар бар мегирад.

Навгонии илмӣ таҳқиқ аз нуктаҳои зерин иборат мебошад:

-нахустин маротиба сайри таърихии аугмент дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ ба таври густарда таҳқиқ карда шуда, даврони ғайрифаъол будани он дар бунёди замони гузаштаи феъл ошкор гардидааст;

-бори нахуст таърихи вижагиҳои корбурди аугмент дар се давраи инкишофи забонҳои эронӣ амсоли порсии бостон, авестӣ, суғдӣ, хоразмӣ, толишӣ, яғнобӣ муфассал ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст;

- аввалин маротиба ба таври муфассал сабабҳои дар мавқеаҳои гуногуни таркиби феълҳои мухталифсохтор ҷойгир шудани аугмент дар забони яғнобӣ нишон дода шудааст;

- бори аввал роҳҳои ташаккули шаклҳои замони гузаштаи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ муқоиса гардида, тафовут ва монандии онҳо нишон дода шудааст ва дар тури таърихи дурударози инкишофи ин забонҳо сабаби аз ин унсuri грамматикӣ маҳрум шудани яке аз забонҳои мавриди муқоиса (тоҷикӣ) ва дар дигаре (яғнобӣ) пойдор мондани он ошкор карда шудааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Аз забон - асоси ҳиндуаврупоӣ то давраи қадими забонҳои эронӣ аугмент дар таркиби феълҳои гуногунсохт ба реша ё асос (дар феълҳои сода) васл шуда дар сурати сохта будани феъл байни пешванд ва феъли сода ҷойгир мешуд.

2. Дар вазифаи аугмент дар чанде аз забонҳои ҳиндуаврупоӣ садоноки **е**, вале дар гурӯҳи ҳиндуэронӣ (ориёӣ) садоноки **а** мавриди истифода қарор дошт ва сабаби рӯйдоди ин ҳолат ба таҳаввулоти аугмент аз даврони забон-асоси ҳиндуаврупоӣ то ҳиндуэронӣ (ориёӣ) вобаста аст;

3. Дар даврони баъдӣ аугмент ҳоси забонҳои шарқии эронӣ шуда, дар забонҳои ғарбии эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ, бақуллӣ матрук гардид;

4. Пас аз гузариши забони порсӣ аз давраи қадим ба миёна аугмент вазифаи худро ҳамчун унсuri грамматикӣи замонсоз аз даст дода, минбаъд

роҳҳои дигари зухури шаклҳои замони гузаштаи феъл дар забони порсӣ ба вучуд омад;

5. Дар забонҳои суғдиву хоразмӣ аугмент дар шаклҳои мухталифи **а-**, **ī-** ва **m-** зухур карда, ба чунин гунаҳо мавриди истифода қарор гирифтани он ба вижагиҳои сарфию наҳвии забонҳои тазаккурёфта робита дорад;

6. Аз миёни чанд гунаи аугменти давраи бостон дар забони яғнобӣ танҳо **а-** дар ташаккули шаклҳои сода ва ҳикоягии замони гузаштаи феъл маҳфуз мондааст;

7. Зухури шаклҳои сода, ҳикоягӣ, дур, дури давомдор (муайян), нақлии сода, дури давомдори нақлӣ, ҳикоягии нақлӣ, дури давомдори (муайян) нақлии сиғаи хабарӣ, инчунин шартӣ-хоҳишмандӣ ва эҳтимолии замони гузаштаи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ назар ба шабоҳат аз ҳамдигар тафовутҳои назаррасро дороянд;

8. Мушоҳидаҳо ва қиёсу муқобалаи корбурди аугмент нишон дод, ки забони яғнобӣ назар ба тоҷикӣ дар ҳифзи бархе унсурҳои грамматикӣ бостонӣ имтиёз дорад.

Аҳамияти назариявӣ таҳқиқ. Диссертатсия метавонад дар оянда барои ошкор шудани гиреҳи муаммоҳои ташаккули замони гузаштаи феъли забонҳои ҳиндуаврупоӣ, бахусус тоҷикиву яғнобӣ, мусоидат намуда, дар мисоли корбурди аугмент тағйироти ҷиддии сифатии рӯйдодаро дар сохтори забон ошкор намояд. Инчунин маводи диссертатсия баҳри тақомул ёфтани тасаввуроти аҳли пажӯҳиш дар мавриди таҳаввули шаклҳои замони феъл мусоидат кунад.

Аҳамияти амалӣ таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки натиҷаҳои онро метавон дар таълими фанҳои тахассусии забоншиносӣ, чун муқаддимаи филологияи эронӣ, таърихи забони тоҷикӣ, грамматикаи таърихӣ ва муқоисавӣ забонҳои эронӣ истифода намуд. Бахшҳои алоҳидаи диссертатсия дар таълими фанҳои интихобӣ барои ихтисосҳои забон ва адабиёти тоҷики мактабҳои олӣ мавриди истифода қарор хоҳад гирифт. Инчунин, натиҷаву хулосаҳои диссертатсияро метавон дар таълифи

рисолаҳои магистриву докторӣ (PhD) ва маводи таълимӣ-методӣ мавриди баҳрабардорӣ қарор дод.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсия “Таърихи ташаккули замони гузаштаи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ” барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа (PhD)-доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020500 - Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ, пеш аз ҳама, дар ҷамъоварии маводи фаровон аз матнҳои қадим ва муосири забонҳои тоҷикиву яғнобӣ, шиносои бо осори таҳқиқии муҳаққиқони соҳа, ҳамзамон, омӯзиши назарияҳои донишмандони муосири ватаниву хориҷӣ дар робита ба мавзӯи баҳс, омода намудани мақолаву маърузаҳо зоҳир мегардад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Аз рӯйи мавзуи таҳқиқ довталаби дараҷаи илмӣ дар конференсиҳои **байналмилалӣ** (1. Рушди забони адабии тоҷик дар замони истиқлол: мушкилот ва дурнамо. - Душанбе, 15-уми июли соли 2022-юм; 2. Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ. - Хучанд, 10-уми марти соли 2023-юм; 3. Science. Research. Practice (Наука. Исследования. Практика). - Санкт-Петербург, 24-уми апрели соли 2023-юм; 4. Забон- намояндаи хотираи густардаи таърих ва ҳозира. - Душанбе, 20-уми феввали соли 2024-ум) ва **ҷумҳуриявӣ** (1. Роҳҳои баланд бардоштани сифати таълими фанҳои ҷомеашиносӣ ва забонҳо дар макотиби таҳсилоти олии равияҳои техникӣ - Хучанд, 1-уми декабри соли 2021-ум; 2. Вижагиҳои забони услуби мовароуннахрӣ дар осори адибони асрҳои XVI-XIX. - Душанбе, 15-уми марти соли 2022-юм; 3. Инкишофи таҳаввули забони тоҷикӣ дар замони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Хучанд, 5-уми октябри соли 2023-юм) баромад намудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Аз рӯйи мавзуи диссертатсия 16 мақолаи илмӣ ба таъъ расидааст. Аз ин шумора 6 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 10 мақола дар маҷалла ва маҷмуаи мақолаҳои илмӣ ватанӣ ва хориҷӣ интишор ёфтаанд.

Соҳт ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи осори таҳқиқӣ истифодагардида иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 165 саҳифаи чопӣ компютери ро ташкил медиҳад.

БОБИ I

АЗ ТАЪРИХИ ЗУҲУРИ АУГМЕНТ ҲАМЧУН УНСУРИ ЗАМОНСОЗИ ФЕЪЛ

Гуруҳи забонҳои эронӣ яке аз калонтарин оилаҳои забонҳои дунё ба ҳисоб рафта дар худ забонҳои зиёдеро муттаҳид кардааст, ки онҳо дар каламрави васеи қитъаи Осиё ҷойгир шудаанд. Давраи мавҷудияташон ба давраҳои дури таърихӣ рафта мерасад, ки он аз ҳазораи II п. а. м. оғоз ёфта, то ба имрӯз идома дорад.

Забонҳои эронӣ дар байни дигар гуруҳи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ аз бисёр ҷиҳат мавқеи назаррасро доро мебошанд. Агар як ҷиҳаташон қадимӣ будани онҳо бошад, самти дигар мавқеи намоён доштани онҳо дар ҳифзи унсурҳои грамматикӣ забон-асоси ҳиндуаврупоӣ аст.

Яке аз унсурҳои грамматикӣ, ки аз забон-асоси ҳиндуаврупоӣ сарчашма гирифта, баъдан дар бархе забонҳои эрониву ғайриэронӣ ҳифз шудааст, аугмент мебошад. Аугмент аз қабili унсурҳои феъли грамматикӣ дар ташаккули замони гузаштаи феъли бархе забонҳои эронӣ ба шумор рафта, дар се марҳилаи инкишофи онҳо истеъмол шудааст.

Феъл ҳамчун мураккабтарин ҳиссаи нутқ доираи васеи маъноӣ ва муносибати грамматикӣ дошта, он дар шаклҳои феълӣ, тарзҳо, намудҳо, сифаҳо ва замонҳо ифода меёбад.

Таҳаввули феъл дар даврони гуногуни инкишофи забонҳои эронӣ ба таври яқин сурат нагирифтааст. Аз ҷумла, замонҳои феъл дар се давраи инкишофи ҳар кадоме аз забонҳои эронӣ ба таҳаввулотӣ назаррас дучор гардидааст.

Маълум аст, ки замонҳои феъл муносибати амалро ҳангоми нутқ ва ё лаҳзаи дигари дар нутқ зоҳиршуда нишон медиҳад. Дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ се замон: ҳозира, гузашта ва оянда мавҷуд буда, онҳо дорои шаклҳои гуногуни замонӣ ҳастанд.

Замони ҳозира вуқуи амалу ҳаракатро ба лаҳзаи суҳан гуфтани шахсе ифода менамояд. Агар амалу ҳаракат баъди гапӣ гуянда, пас аз суҳани шахсе

воқеъ шавад, ин амалу ҳаракати замони оянда аст [53, с. 40]. Замони гузаштаи феъл бошад, сарфи назар аз ҳамаи шакли грамматикаиаш амали пеш аз лаҳзаи нутқ воқеъшударо мефаҳмонад, яъне гӯянда дар бораи замони қатъшудаи амал ва дигар протсессҳо сухан меронад: навиштам, навиштаам, навишта будам [24, с. 281].

Феъл на танҳо дар ҳолати кунунии забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ аз мураккабтарин ҳиссаи нутқ ба ҳисоб меравад, балки он марбут ба гузаштаи дури он аст. Агар ба таърихи тулонии ин ду забон нигарем, ҳанӯз дар даврони бостон ва миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ ташаккули роҳҳои мухталифи замони гузаштаи феъл мавҷуд будаанд. Дар ташаккули шаклҳои замони феъл мавқеи унсурҳои грамматикӣ намоён ба чашм мерасад. Яке аз унсурҳои грамматикӣ, ки аз давраи бостон то кунун дар ташаккули замони гузаштаи феъли баъзе забонҳои эронӣ, аз ҷумла забони ниёғони тоҷикон мавқеи назаррас дорад, аугмент мебошад.

Доир ба шарҳи истилоҳи **аугмент** дар сарчашмаҳои мухталиф ба монанди фарҳангномаҳо [2, с. 223; 125, с. 21; 129 с. 70], асару мақолаҳои илмӣ [67, с. 4-7; 69, с. 63-87; 92, с. 23-30; 96, с. 484-486] ва сомонаҳои интернетӣ [133] маълумот нашр шудааст. Аксари сарчашмаҳо зимни баррасии маънои истилоҳи аугмент ба асари муҳаққиқи немис О. Семерений “Муқаддима ба забоншиносии муқоисавӣ” (Б.А. Абрамова онро аз забони немисӣ ба забони русӣ тарҷума намудааст) ишора кардаанд, ки дар он чунин омадааст: “Аугмент вожаи лотинӣ (*augmentum*) буда, маънои “калоншавӣ, зиёдшавӣ”-ро дорад. Дар забоншиносӣ зери истилоҳи **аугмент** пешванде фаҳмида мешавад, ки он дар оғози феълҳои сода ва дар байни пешванду решаи феълҳои сохтаи баъзе забонҳои ҳиндуаврупоӣ омада, барои бунёди шаклҳои замони гузашта, монанди “плюсквамперфект”, “имперфект” ва “аорист” хизмат мекунад” [104, с. 315].

Истилоҳи **аугмент** аз ду ҷузъ **ауг** “ҳамчун, воқеан” ва **мента** “пештар, қаблан” маънидод мешавад. Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) бар он назар аст, ки “истилоҳи “аугмент” бо назардошти хусусияти заданокиро соҳиб

буданаш дар асл калимаи мустақилмаъно махсуб мешудааст. Он дар ибтидо ба маънои “пеш, қабл” зарф ё, аз нуқтаи назари дигар, унсури шабех ба пайвандак буд” [57, с. 34].

Дар робита ба ин масъала бояд ёдовар шуд, ки таҳқиқи таърихи ҳар як забон басо душвор буда, дар назди муҳаққиқ мушкилии зиёдеро пеш меорад. Нокифоя будани осори хаттӣ, азбайнравии забон ва чандин омилҳои дигар боиси пурра ошкор нашудани моҳияти унсурҳои сарфию наҳвӣ мегардад. Муайян нагардидани хусусиятҳои грамматикӣ аугмент дар ин ё он забон баъзе сабабҳоро дорад, зеро ағлаби муҳаққиқон ҳангоми таҳқиқи хусусиятҳои аугмент дар ин ё он забони ҳиндуаврупоӣ ба мураккаб ва пурпечухам будани мавзӯ ишора кардаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқ А.К. Гулакян вежагиҳои истифодаи аугментро дар забонҳои юнонии қадим, армани бостон ва фригӣ омӯхта, ба чунин натиҷа расида буд: “Аугмент дар забонҳои гуногун характери мухталифро соҳиб мебошад ва омӯзиши он душвору мураккаб буда, муҳаққиқро ба дуриҳо мебарад” [87, с. 17].

Профессор С.Н. Соколов ҳангоми муайян намудани махсусиятҳои аугмент дар забонҳои авестӣ ва порсии қадим ишора карда буд, ки дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ нишон додани хусусиятҳои истифодаи аугмент назди муҳаққиқ чунин мушкилотро пеш меорад: 1) аугмент дар ҳамаи забонҳои қадими ҳиндуаврупоӣ дучор намеояд; 2) тахмин кардани замони пайдоиши он дар забони юнонӣ ё ориёӣ ҳодисаи душвор аст; 3) чараёни истифодаи он дар забонҳои куҳан то ҳол ошкор нашудааст [106, с. 213].

Дар осори илмӣ забоншиносии бо забонҳои мухталиф таълифгардида истилоҳи **аугмент** бо як ном зикр нашуда, бо муродифу муодилҳои дигари худ низ ёд шудааст. Пайдо шудани чунин муродифу муодилҳо, асосан, ба ин ё он ҳавзаи илмӣ робита дорад. Масалан, дар забоншиносии рус дар ин маврид аксаран истилоҳи “афзоиш”-ро ба кор бурдаанд [88, с. 349]. Ҳангоми танҳо ворид кардани калимаи **аугмент** дар сомонаи Google бахши тарҷумони русӣ маънои “зиёд кардан” пайдо шуд [134]. Ҳангоми ворид кардани матни

илмие, ки дар он истилоҳи **аугмент** омадааст, сомона онро “илова” маънидод кард [135].

Аз ин ҷо бармеояд, ки дар забоншиносии рус барои ифодаи истилоҳи аугмент ба ҷуз худ **аугмент**, инчунин истилоҳҳои **афзоиш**, **илова** ва **зиёд кардан** истифода мешавад.

Истилоҳи **аугмент** дар осори илмии забоншиносони эронӣ бо истилоҳҳои **ҷузъи мозисози такядор** [69, с. 84], **афзунаи мозисоз** [67, с. 21; 69, с. 95], **афзунаи такядор**, **афзуна** [65, с. 25; 67, с. 21; 69, с. 89; 78, ҷ.1. с. 293] зикр шудааст.

Оғози корбурди ин унсури грамматикӣ ба давраи мавҷудияти забон-асоси ҳиндуаврупоӣ мерасад. Осори он минбаъд дар забонҳои юнонии қадим, арманӣ, фриқӣ, санскрит, ведой маҳфуз мондааст. Забоншинос А. Гулакян фарзияро доир ба пайдоиши аугмент дар забонҳои мазкур пешниҳод намуда навиштааст, ки “мумкин аст аугмент аз забони македонии қадим сарчашма гирифта бошад” [87, с. 16].

Дар забоншиносии ҳиндуаврупоӣ ҳанӯз муайян накардаанд, ки аугмент дар оилаи забонҳои мазкур рушду инкишоф дошт, ё он аллакай то ташаккули забон-асоси фарзии ҳиндуаврупоӣ (протоҳиндуаврупоӣ) мавҷуд буда, минбаъд фақат дар забонҳои фавқуззикр боқӣ мондаву дар забонҳои дигар аз истифода хориҷ гардидааст.

Нуктаи дигарро бояд таъкид кард, ки дар ҳамаи марҳилаи рушди бархе забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ аугмент мавриди истифода қарор доштааст.

Аугмент дар баробари истифода шуданаш дар забонҳои юнонии қадим, арманӣ, фриқӣ, санскрит, ведой инчунин дар бархе аз забонҳои эронӣ низ мавҷуд аст. Зухури он дар забонҳои эронӣ ҳанӯз аз даврони умумиэронӣ сарчашма гирифта, баъдан дар забонҳои порсии қадим ва авестой идома ёфт, аммо дар давраи миёна дар бештари забонҳо ба мушоҳида нарасид. Омили асосии идома наёфтани аугмент дар бештари забонҳои миёнаи эронӣ гузариш аз сохти флективӣ (таҳлилӣ) ба аналитикӣ (таркибӣ) буд, ки боиси вукуи тағйироти зиёде дар сохтори забон гардид. Аз ҷумла, дар забони порсии

миёна, ки давоми забони порсии қадим маҳсуб меёбад, аугмент танҳо дар як маврид дар катибаи аз лиҳози ҳаҷм хурди Картир (akirid) дучор гардидааст, ки то мо ба таври пурра омада нарасидааст.

Агар дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ аугмент дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ идома ёфта бошад, пас дар давраи нав он ҳамчун унсури ғаёли феълсоз дар забонҳои толишӣ ва яғнобӣ маҳфуз мондааст.

1.1. Истифодаи аугмент дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ

Забонҳои ҳиндуаврупоӣ аз дигар оилаи забонҳо бо як қатор монандиҳои доимии дар байнашон мавҷуда фарқ мекунад. Наздикии забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ бо ҳамдигар ҳам аз ҷиҳати қонуниятҳои дохилӣ ва ҳам аз лиҳози қонуниятҳои беруниашон зиёд ба мушоҳида мерасад, ки он ба омилҳои зерин вобаста аст: 1) ҳешии забонҳо, яъне пайдоиши онҳо аз як забон-асос; 2) таъсири мутақобила ва пайдо шудани шабоҳату умумият дар натиҷаи робитаи миёни забонҳои оилаи мазкур; 3) умумияти табиати забони инсон, ки дар қонуниятҳои коммуникатсияи забонӣ ва вежагиҳои умумии сохтори забон намоён мешавад; 4) аз лиҳози ҷуғрофӣ наздик будани макони зисти соҳибзабонон ва ғ.

Аз монандии забонҳои ҳиндуаврупоӣ бо ҳамдигар чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки онҳо аз як сарчашмаи умумӣ (ҳамчун нахустзабони ҳиндуаврупоӣ, забони мабаъ) ибтидо ёфта, шеваи сершумори қадими ҳиндуаврупоӣ ё худ иттиҳоди забонӣ доштаанд, ки боиси рушди теъдоде аз хусусиятҳои умумӣ дар байнашон шудааст.

Забонҳои ҳиндуаврупоӣ яке аз оилаҳои калонтарини забонҳои дунё ба шумор рафта, чандин гурӯҳи забонҳоро дар худ муттаҳид намудааст: а) гурӯҳи ҳиндуорӣ (забонҳои қадими ҳинду: забони “Веда”-ҳо, яъне санскрит, забонҳои миёна ва нави ҳинду; б) гурӯҳи дардӣ: забонҳои катӣ, ашкунӣ, вайгелӣ, прасун; в) гурӯҳи эронӣ: тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ, толишӣ, яғнобӣ, осетинӣ, забонҳои помирӣ...; г) гурӯҳи славянӣ: русӣ, украинӣ,

белорусӣ...; ғ) забони юнонӣ; д) гурӯҳи балтӣ: литвонӣ, латишӣ...; е) гурӯҳи италий-романӣ, ки қадимтарини он забони латинист ва дар натиҷаи муносибаташ бо забонҳои гуногуни маҳаллӣ забонҳои ҳозираи романӣ: фаронсавӣ, испанӣ, португалӣ, итолиёвӣ, руминӣ, молдавӣ пайдо шудаанд; ё) забони албанӣ, ки боқимондаи гурӯҳи забонҳои азбайнрафтаи фриқӣ ва иллирӣ мебошад; ж) гурӯҳи келтӣ, ки дар гузашта дар тамоми Аврупо паҳн шуда буд ва ҳоло аз онҳо баъзе забонҳо боқӣ мондаанд (валлӣ, гелӣ (Британияи Кабир), бретонӣ (Франсия) ва ирландӣ; з) гурӯҳи германӣ (ғарбӣ: англисӣ, немисӣ, нидерландӣ; шимолӣ ё скандинавӣ; шарқӣ: забони мурдаи гот); и) гурӯҳи тохарӣ, ки ба он забонҳои мурдаи Туркистони Чин дохил мешаванд; й) гурӯҳи анатолӣ, ки ба он забонҳои мурдаи дар Осиёи Хурд чанд ҳазор сол пеш мавҷуда мансубанд [54, с. 9].

Оилаи забонҳои ҳиндуаврупой аз гузаштаи дур то кунун гарчанде бо таҳаввулотӣ назаррас дучор гардида бошанд ҳам, бо бархе умумияте, ки дар гузашта онҳоро ба ҳам пайванд медихад, маҳфуз мондаанд. Дар ин маврид профессор З. Мухторов чунин таъкид мекунад: “Ҳарчанд ки забонҳои оилаи ҳиндуаврупой аз ҷиҳати сарфу наҳв аз ҳам дур шуда бошанд, ҳоло дар таркиби луғавии онҳо калимаҳое ҳастанд, ки то ҳол асолатро нигоҳ доштаанд ва ба тағйироти овозиву маъноӣ қомилан ба таври фарқкунанда табдил нашудаанд” [40, с. 11].

Ҳар як забон хусусиятҳои овой ва сарфию наҳвии худро доро мебошад. Инчунин, дар навбати худ, гурӯҳи забонҳо низ вежагиҳоеро доранд, ки танҳо хоси онҳо мебошад. Инро метавон дар мисоли аугмент мушоҳида намуд, зеро дар аксар забонҳои ҳиндуаврупой монанди ҳиндуориёӣ (забонҳои санскрит ва ведой), юнонӣ, эронӣ (порсии бостон, авестой, суғдӣ, хоразмӣ, толишӣ, яғнобӣ), арманӣ аугмент мавҷуд буда, дар дигар гурӯҳи забонҳо ба ҷашм намерасад.

1.1.1. Дар забони юнонӣ

Забони юнонӣ ба танҳои яке аз гурӯҳҳои алоҳидаи забонҳои ҳиндуаврупой маҳсуб ёфта, ба забони македонии қадим хешии наздик дорад.

Забони юнониро аслан ба ду давра чудо мекунанд: 1) давраи қадим (аз ҳазораи II п. а. м. то асри VI м.); 2) давраи муосир (аз асри VI м. то ин ҷониб).

Дар навбати худ, забони юнонии бостонӣ дорои лаҳҷаҳои ионӣ, ахей, дорӣ, эолӣ буда, дар тули мавҷудияташ худ чанд давраро аз сар гузаронидааст, ки давраҳои протоюнонӣ (асрҳои XX-XVII п.а.м.), постмикенӣ (асрҳои XI-IX п.а.м.), таърихӣ (асрҳои VIII-VI п.а.м.), классикӣ (асрҳои VI-V п.а.м.), эллейнӣ (аз асри III п.а.м. то асри VI м.) аз ҷумлаи онҳоянд. Давраи муосири забони юнонӣ аз асри VI м. оғоз ёфта, то имрӯз дар гардиш қарор дорад.

Қадимтарин ёдгориҳои забони юнонӣ, ки то замони мо омада расидаанд, ба асрҳои VIII-VII п.а.м. тааллуқ доранд. Осори кашфшуда, асосан, навиштаҷоте мебошанд, ки дар рӯйи сангҳо, металлҳо ва сафолҳо сабт шудаанд ва аз рӯи маводи онҳо метавон баъзе хусусиятҳои ин забонро муайян кард.

Дар ду давраи инкишофи забони юнонӣ дар системаи феъл, таркиби шаклҳои феълӣ, маъно ва тарзи ташаккули онҳо, ки дар раванди дуру дарози таҳаввули забон ба вуқӯъ пайваста буд, тағйироти ҷиддӣ ба амал омад. Ин тағйирот дар қорбурди аугмент низ ба ҷашм мерасад.

Дар системаи феъли забони юнонии бостон, ки ба унвони “забони Ҳомер” низ ёд мешавад [88, с. 349; 133; 137], мавқеи аугмент намоён мебошад. Аугмент дар оғоз дар чанд феъли бо садоноки зададор оғозёбанда дар шаклҳои танҳо ва ҷамъ ба назар мерасад. Масалан, дар забони юнонии муосир шакли имперфекти феъли λέγω (лейго “мегӯям”) έλεγα “гуфтам” буда, дар забони юнонии қадим гунаи έλεγον (эйлегон, “гуфтам”)-ро дошт [133]. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки унсури нахустини ҳиҷои аввал, яъне έ- аугмент аст.

Инчунин аён мегардад, ки унсури аввали феълҳои **ethesan** “гузошт”, **ephēre** “бурданд” аугмент мебошад [88, с. 349].

Феълҳои замони гузаштаи бо садонок оғозшаванда дорои аугменти кашида ва ё дароз мебошанд. Дар ин ҳолат садоноки нахустини калима

дарозу кашида талаффуз карда мешавад. Масалан, дар феъли **ἀκούω** (акоуйō) дар замони гузашта ба таври **ἤκουσα** (ёкоуса) навишта мешавад [133].

Дар марҳилаҳои охири давраи бостони забони юнонӣ пояҳои аугмент заиф гардида, имкони бидуни он ҳам сохтани шаклҳои феъл ба вучуд омад. Вобаста ба тақдирӣ минбаъдаи аугмент дар забони юнонӣ забоншинос А.В Винник чунин менависад: “Дар бештари сарчашмаҳо забони юнонии бостонро “забони Ҳомер” ном мебаранд ва ... аугмент маҳз дар ҳамин забон серистеъмол буда, дар осори муаллифони давраи эллейнӣ шаклҳои замони гузаштае вомехӯрданд, ки онҳо ҳам бо аугмент ва ҳам бидуни он сохта мешуданд: *Ὀρφέα μὲν δὴ τοῖον ἔων ἐπαρωγὸν ἀέθλων Αἰσονίδης Χείρωνος ἐφημοσύνησι πιθήσας δέξατο* - Эсонидҳо ба суханони Хирон бовар карда, Орфейро барои кумак қабул карданд [137].

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки суштшавии пояҳои аугмент дар марҳилаи охири давраи бостонӣ оғоз ёфта, бо ҳамин вижагӣ ин забон ба давраи нави инкишоф ворид гардид. Ҳамин раванд охиста-охиаста қувват гирифт ва минбаъд дар давраи муосири инкишофи забони юнонӣ аугмент аз байн рафт.

1.1.2. Дар забони арманӣ

Забони арманӣ низ мисли юнонӣ ба гурӯҳи алоҳидаи оилаи забонҳои хиндуаврупой дохил мешавад. Ҳудуди густариши забони арманӣ кишварҳои Арманистон, Гурҷистон, Озарбойҷон, Сурия, Лубнон, Эрон – ҳулоса беш аз 70 давлати дунё мебошад. Миқдори умумии арманҳо дар дунё зиёда аз 10 миллион нафар буда, аз он дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ зиёда аз 3,7 миллион нафар умр ба сар мебарданд.

Халқияти арман дар асри VII п.а.м. дар қаторкӯҳҳои Арманистон ташаккул ёфтааст. Муҳаққиқон тахмин кардаанд, ки асоси забони арманиро забони иттиҳоди қабилавии арманҳои кайас, ки дар таркиби давлати Урарту вучуд доштаанд, ташкил мекунанд.

Забоншинос И. Дяконов таъкид мекунад, ки “масъалаи этногенези арманиҳо ва пайдоиши забони арманӣ яке аз масъалаҳои мураккаб ва баҳсбарангез мебошад. Барои посух ёфтан ба саволи мазкур маводи густардаи таърихӣ (аз ҷумла бостоншиносӣ) ва забоншиносӣ лозим аст” [88, с. 333].

Забони арманӣ низ мисли забони тоҷикӣ се давраи мавҷудияту инкишофро дар бар мегирад:

- 1) забони армани қадим, ки аз асри V м. ҳамзамон бо ташаккули алифбои арманӣ шуруъ шуда буд;
- 2) давраи миёнаи инкишофи забони арманӣ фарогири асрҳои XII-XVI м. мебошад;
- 3) аз асри XVII м. давраи нави инкишофи забони арманӣ шуруъ гардид, ки онро “забони адабии арманӣ” меноманд.

Муҳаққиқон ҳангоми таснифи забонҳои ҳиндуаврупоӣ забони арманиро як шохаи махсус ё оилаи алоҳидаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ба шумор овардаанд. Забоншиносон Р. Додихудоев ва Л. Герсенберг ақида доранд, ки шояд “забони арманӣ, бо эҳтимоли қавӣ, бо забонҳои фракия фрикӣ нимҷазираи Балкан алоқа дошта бошад” [22, с. 130].

Яке аз далелҳои дурустии андешаи муҳаққиқони номбурда ин аст, ки аугмент дар ташаккули замони гузаштаи забонҳои арманӣ ва фригӣ мавқеи хоса дошта, он ба хешии забонҳо далолат мекунад.

Забони арманӣ бо вучуди ҳамчун забони алоҳида дар дохили оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ қарор доштаниш дар марҳилаи аввали ташаккули худ бо дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ хешии наздик доштааст. Забоншинос Б. Гаффор овардааст, ки “дар дохили гурӯҳи забонҳо ва оилаи забонҳо низ ба забонҳое дучор омадан мумкин аст, ки бо забонҳои хеш умумияти басо қадимии таърихӣ дошта, дар марҳилаҳои баъдии таърихӣ бидуни таъсири тарафайн бо забонҳои дигари хеш умумияти басо қадимии таърихӣ дошта, мустақилона рушд кардаанд ва шачараи худро устувор нигоҳ доштаанд. Ин

ҳолатро метавон дар мисоли забони арманӣ, ки аз забонҳои марбут ба оилаи хиндуаврупоист, мушоҳида кард” [19, с. 562].

Дар забони армании қадим аугмент истеъмоли маҳдуд дошта, вазифаи унсури мазкурро дар таркиби феълҳои замони гузаштаи содаи шахси сеюми шумораи танҳо садоноки **e** иҷро мекард. Масалан, замони гузаштаи феъли **berēi** “овардан” дар шумораи танҳо чунин тасриф мешавад:

1. **berēi** (овардам).
2. **berer** (овардӣ).
3. **eber** (овард).

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки унсури нахустини феъли **eber** “вай овард”, яъне **e**- аугмент мебошад.

Аугмент на танҳо дар шахси сеюми шумораи танҳо, балки баъзан дар шахсҳои якуму дуҷуми шумораҳои танҳову ҷамъи феълҳои забони мазкур низ истифода бурда мешуд. Масалан, агар феъли **dnei** “гузаштан”-ро ба замони гузашта баргардонем, чунин шаклҳо ҳосил мешавад **edi** “ман гузаштам”, **ed** “гузашт” яъне дар ин ҷо низ унсури дар оғози калима қарордоштаи **e**- аугмент мебошад.

Дар шакли аорист бошад, аугмент мавқеи устувор надошта, будан ё набудани он ба маъно ҳалал ворид намекунад: **egit ē git** “ёбад” [133].

Дар забони муосири арманӣ аугмент фақат дар калимаҳои якҷиҷой истифода шуда, дар сохтани замони гузаштаи баъзе шахсҳои феъл ширкат намекунад. Масалан, шакли аористи шахси якуми шумораи танҳои феъли **berēi** “бурдам” аугмент надорад, аммо дар шахси сеюми шумораи танҳо **eberēi** “бурд” аугмент истифода мешавад [133].

Агар ба истеъмоли аугмент дар ду марҳилаи инкишофи забони арманӣ назар афканем, маълум мегардад, ки дар давраи қадим нисбат ба муосир мавқеи аугмент устувортар будааст.

Таҳқиқи мавридҳои корбурди аугмент дар забони арманӣ водор сохт, ки ба чунин натиҷаҳо расем:

-садоноки **е** ҳамчун аугмент дар ҳар ду марҳилаи инкишофи забони арманӣ пойдор монда, бо ҳар гуна роҳу усул аз асоси замони ҳозираи феъл замони гузашта сохта, мавқеи худро аз даст надодааст;

-дар шахси сеюми шумораи танҳо аугмент мавқеи устувор дошта, дар дигар шахсҳои шумораи танҳо ва ҷамъи феъл баъзан ба ҷашм мерасад;

-дар қиёс бо давраи қадим дар давраи муосир мавқеи аугмент дар ташаккули аорист устувор мебошад.

1.1.3. Дар забони фриқӣ

Забони фриқӣ монанди забонҳои юнонӣ ва арманӣ гурӯҳи алоҳиди оилаи забонҳои ҳиндуаврупоиро ташкил медиҳад. Аз лиҳози овой, луғавӣ ва дастур забони фриқӣ ба забонҳои юнонӣ ва македонии қадим наздик мебошад.

Дар маъхазҳои асри V м. забони қавми фриқиён бори охир ҳамчун забони зинда зикр шудааст. Тахмин меравад, ки то асри V м. забони фриқӣ вуҷуд дошт ва баъдан бо сабаби истилои араб (яъне асри VII м.) он тамоман аз байн рафт.

Таърихи забони фриқӣ фарогири ду марҳила аст: 1) забони фриқии куҳан (асрҳои VII-IV п.а.м.); 2) фриқии нав (асрҳои I-V м.).

Таваҷҷуҳи донишмандон ба омӯзиши забони фриқӣ аз соли 1820-ум оғоз шуда бошад ҳам, аз сабаби кам будани сарчашмаҳои хаттӣ системаи забони мавриди таҳлил пурра муайян нагардидааст. Бо вуҷуди ин, аз сарчашмаҳои бадастомада маълум гардид, ки дар забони фриқӣ низ аугмент мавҷуд буда, он монанди забонҳои юнонии қадим ва арманӣ дар ташаккули замони гузаштаи феъл мавқеи назаррас доштааст.

Замони гузаштаи феъл дар намуди перфект, имперфект ва аорист баъзан бо аугмент меомад. Дар дастхатҳои асрҳои VII-V п.а.м., инчунин дар осори хаттии асрҳои II-III м. аугмент дар шаклҳои аористу индикативи феъл ба ҷашм мерасид.

Чунонки таъкид гардид, осори хаттӣ ба забони фриқӣ то мо кам омада расидааст, аз ин рӯ, тавассути муқоисаи системаи забони фриқӣ бо дигар забонҳо имкони ошкор намудани бархе аз вежагиҳои он имконпазир аст. Забоншинос И.М. Дяконов бисёре аз хусусиятҳои наздики овой, луғавӣ ва сарфии забони арманиро бо фриқӣ ва франкӣ муқоиса намуда таъкид кардааст, ки “ташаккули баъзе феълҳои замони гузашта дар забони фриқӣ ва дар баъзе мавридҳо дар забони арманӣ бо истифода аз аугмент сурат мегирад” [88, с. 348-349].

Забоншинос А.К. Гулакян аз таҳлил ба хулосае омадааст, ки “монанди забони армани қадим дар забони фриқӣ низ аугмент танҳо имкони дар шахси сеюми шумораи танҳо омаданро доро буд” [87, с. 16].

Осори илмӣ бадастомадаро доир ба мавқеи аугмент дар забони фриқӣ метавон ба се даста ҷудо намуд:

дастай аввал сарчашмаҳоеанд, ки мавҷудияти аугментро дар забони фриқӣ тасдиқ карда, вале барои исботи фикри худ шохиде наовардаанд [87, с.17; 129];

дар дастай дуюми сарчашмаҳо бошад, дар баробари тасдиқ карда шудани ҳифзи аугмент дар забони фриқӣ, инчунин ба мавҷудияти аугменти е- дар ин забон ишора рафтааст [97, с. 191];

далели нисбатан равшан дар осори муҳаққиқони дастай сеюм ба мушоҳида мерасад, ки онҳо барои исботи фикри хеш феъли *ἐδαες* (edaes) “шинонд, гузошт”-ро оварда, аз ин ҷо ба аугмент будани садоноки *ἐ* (е) ишора кардаанд [81, с. 283; 88, с. 349; 104, с. 315].

Аз ин ҷо ба натиҷае расидан мумкин аст, ки шояд кам будани осори хаттӣ бо забони фриқӣ боиси пурра ошкор нагардидани хусусиятҳои аугмент дар ин забон шудааст. Бо вучуди ин, аз сарчашмаҳои дар ихтиёрдошта маълум мегардад, ки аугменти е- дар оғози феълҳои замони гузашта қарор гирифта, дар ташаккули онҳо мавқеи намоёнро ишғол кардааст.

1.1.4. Дар забони санскрит

Санскрит яке аз забонҳои қадими ҳиндуориё ба шумор омада, маънои луғавии вожаи **санскрит** (saṃskṛtam संस्कृतम्) “фарҳанг” мебошад. Забони санскрит на танҳо яке аз забонҳои қадими оилаи забонҳои ҳиндуаврупой, балки яке аз забонҳои қадимтарини дунё ба шумор меравад. Назаррас будани мавқеи забони санскрит дар забоншиносии ҳиндуаврупой агар, аз як ҷиҳат, ба қадимӣ будани он рабт дошта бошад, аз тарафи дигар, нахуст илми забоншиносӣ бо омӯхтани грамматикаи забони мазкур оғоз шудааст. Забоншиносии машҳури Ҳинди бостон Панинӣ, ки дар асри IV п.а.м. умр ба сар бурдааст, муаллифи грамматикаи санскрити классикӣ ба шумор меравад. Грамматикаи Панини фарогири ҳашт китоб буда, аз 4000 қоидаи манзуми кӯтоҳ (сутра) иборат аст ва тавассути онҳо тасвири дақиқ ва таҳлили ҳаматарафаи сарф ва таркиби овозии забони санскрит инъикос карда шудааст.

Омили асосии таваҷҷуҳ ба грамматика дар Ҳиндустон ба зарурати нигоҳ доштани матнҳои китоби муқаддаси динии Веда иртибот дорад, зеро талаб карда мешуд, ки дар чараёни хондани матнҳои китоби мазкур ҳар як калима бояд дуруст ва беғалат талаффуз карда шавад.

Маълум аст, ки мардуми ҳиндуэронӣ (ориёӣ) дар гузаштаи дури таърихӣ дар як мавзё маскун буданд. Забонҳои қадими эронӣ бо забонҳои қадими ҳиндӣ ба андозае наздик буданд, ки байни мардумонашон мубодилаи афкор имконпазир буд. Аз ин рӯ, забони санскрит ба забонҳои порсии қадим ва авестой наздикии зиёд дорад. Дар осори хаттии ин забонҳо ибораю ҷумлаҳои сершумореро пайдо кардан мумкин аст, ки аз ҷиҳати маъно ва оҳанг бо ҳам хеле наздиканд. Яке аз чунин наздикиҳо мавҷуд будани аугмент дар ҳар ду забон мебошад. Дар системаи сарф (морфология)-и забони санскрит мавқеи аугментҳои **а-** ва **ā-** намоён буда, онҳо дар ташаккули замони гузаштаи сода, ҳикоягӣ ва аорист истифода мегардиданд. Масалан, ба оғози феъли замони ҳозираи **भवित bhavati** “ҳаст” дар натиҷаи ҳамроҳ шудани аугменти **а-** имконе

фароҳам меомад, ки шакли замони гузаштаи он **अभवत् abhavat** “буд” сохта шавад [91, с. 41]. Инчунин, унсури нахустини феълҳои **aiccht** “орзу кард”, **aurnot** “фаро гирифта шудааст”, **ardhnot** “обод гардид” [81, с. 283], **aadam** (аз a-adam) “меҳӯрам”, **aima** “мерафтем” **adhā-t** “гузошт” **abhara-t** “бурданд” [88, с. 349] низ аугмент мебошанд.

Ба ин тариқ, нисбат ба дигар забонҳои ғайриэронӣ дар забони санскрит аугмент мавқеи устувор дошта, дорои вижагиҳои зерин мебошад:

1) Гунаи имперфекти феъл аз аугменти **a-**, асоси замони ҳозира ва бандакҳои феълӣ иборат буд. Масалан, дар феълҳои **achinadam** “тақсим кардам” (a- аугмент, chinad - реша, -am бандак), **akaravam** “ман кардам” (a- аугмент, karav- реша, -am бандак) аугмент дар оғози шакли имперфекти феъл қарор гирифтааст.

2) Ҳангоми дар мобайни пешванд ва асоси феълӣ қарор гирифтани аугмент шакли пешванд ва аугмент бетағйир мемонад, ки чунин ҳолат дар дигар забонҳои дорои аугмент ба чашм намерасад: **samabharat**, **vyadadaat**, **anvakarot** [91, с. 64]. Дар феълҳои зикргардида унсурҳои аввал яъне **sam-**, **vy-**, **anv-** пешванд буда, баъдан аугмент (яъне -a-), сипас реша омадааст.

3) Ҳангоми дар аввали феълҳои бо садонок оғозшаванда ба кор рафтани аугмент талаффузи он кашида мешавад. Чунончи, феъли **इ छित icchatī** “меҳоҳад” ҳангоми ба оғози он ҳамроҳ кардани аугменти **a-** чунин шаклро мегирад **ऐ छत् aicchat** “меҳост”.

4) Шакл гирифтани аорист тавассути аугмент дар теъдоди ками забонҳои ҳиндуаврупой ба мушоҳида мерасад. Дар забони санскрит ҳангоми дар шакли аорист омадани феъл аугмент дар оғози он қой мегирифт: **asthaam** “ман хезам” [91, с. 65].

5) Дар баъзе маврид аугмент дар шакли **ā-** ҳамчун унсури замонсоз дар ибтидои феъл ба кор рафтааст: **āvar**, **āvrnak**, **āvidhat** [91, с. 65].

Хулоса, мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъл ва аористи забони санскрит намоён буда, он метавонад ҳам дар аввали калима, ҳам дар мобайни пешванд ва реша қарор гирад.

1.1.5. Дар забони ведой

Забони ведой ҳамчун забони иҷрои маросимҳои динии ҳиндувон шинохта шудааст. Забони мазкур намоёндаи оилаи забонҳои ҳиндии бостон буда, замони ҳастии он мобайни ҳазораи II ва I п.а.м. мебошад. Аз сабаби он ки забони ведой марҳилаи ибтидоии забони санскрит мебошад, аз ин рӯ, забони мазкурро забони “санскритии ведой” низ меноманд [89, с. 8].

Истилоҳи “забони ведой” баргирифта аз номи китоби муқаддаси динии ҳиндувон - Веда буда, маънои луғавии худӣ вожаи **веда** “шинохт ва оғай” мебошад.

Ҳангоми муқоисаи грамматикаи забони ведой бо дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ аён мегардад, ки он бо забонҳои авестой, юнонии қадим, латинӣ, ҳиттӣ монандӣ дорад [89, с. 8]. Забонҳои ведой бо авестой аз бисёр ҷиҳат шабоҳат дошта, доираи истеъмоли забонҳои мазкур маҳдуд буд ва онҳо, одатан, ҳангоми иҷрои маросимҳои динӣ истифода мешуданд. Омили дигари наздикии забонҳо аз он маълум мешавад, ки ҳар ду забон номи худро аз китоб гирифтаанд. Агар истилоҳи “забони авестой” аз номи китоби Авесто гирифта шуда бошад, пас “забони ведой” баргирифта аз номи китоби Веда аст.

Дар мавриди иртиботи забони ведой бо забони авестой эроншинос М. Баҳор чунин навишта буд: “Қадимтарин осори адабӣ, ки аз забони мардуми Эрон аст, зоҳиран, “Готҳо”-и Зардушт мебошад, ки бо қадимтарин осори санскрит, ки дар кутуби арбааи Ведаҳои ҳинд дида мешавад, қаробати наздик дорад ва, дарвоқеъ, монанди ду лаҳҷаи наздик аз як забон махсуб мегарданд” [62, с. 14].

Яке аз наздикиҳои забонҳои фавқуззикр дар системаи феъл ба мушоҳида мерасад. Дар сохтмони замони гузаштаи феъли ҳар ду забон истифодаи аугмент дида мешавад.

Феъли забони ведой дорои категорияҳои шумора (танҳо, чамъ ва дугона), шахс (якум, дуум, сеюм), сиға (индикатив, императив, оптатив, субъюнктив ва инъюнктив), намуд ва замон (презенс, имперфект, аорист, перфект, плюсквамперфект, замони оянда) мебошад.

Дар забони ведой аугменти **a-** яке аз вандҳои шаклсоз буда, дар феълҳои тасрифӣ истифода мешуд. Ин нишондиҳандаи замони гузашта аст, ки ба реша ҳамроҳ мегардид. Аугмент дар ин забон чунин хусусият дошт, ки он дар аввали феъл, мобайни пешванди калимасоз ва реша, инчунин, дар ҳиҷои такроршуда ҷой мегирифт: **pary-à-yāu** “давр задӣ?” аз **pàri** + **yā** “давр задан”.

Аугмент ҳамеша заданок буда, он бо шаклҳои имперфект, аорист, плюсквамперфекти феъл метавонист замима гардад. Агар реша бо ҳамсадоҳои **v**, **y**, **r**, **n** оғоз ёбад, аугмент баъзан дарозтар кашида талаффуз мешавад. Масалан, феъли замони гузаштаи **āvar** “бурд” аз аугменти **a-**, унсури сиғасози **-a-** ва асоси замони ҳозираи **var** “бар” сохта мешуд. Ба ҳамин монанд феълҳои **āyunak** аз **yuj** “бастан”, **āraik** аз **rič** “мондан”, **ānat** “расид” аз **nač** “расидан” чунин тарзи ташаккул доранд [89, с. 89].

Аз маводи бадастомада маълум гардид, ки дар забони ведой низ мисли чанд забони қаблӣ вазифаи аугментро садоноки **a** иҷро карда, он дар оғози унсурҳои луғавӣ (дар сурати сода будани онҳо) ё байни пешванду реша (ҳангоми сохта будани феъл) ҷойгир буд. Ин унсури замонсоз, инчунин, метавонист дар аввали калима омада, вобаста ба кадом овоз оғоз ёфтани решаи унсури луғавӣ дарозтар талаффуз гардад.

Маводи бадастомада собит намуд, ки аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феълҳои як қатор забонҳои ҳиндуаврупоӣ ба монанди юнонии қадим, арманӣ, фриқӣ, санскрит ва ведой мавқеи намоён дошт. Бо сабаби аз байн рафтани иддае аз забонҳо ва дар марҳилаи баъдии инкишофи бархе аз

онҳо заиф гардидани пояҳои аугмент боис бар он шуд, ки имкони ҳам тавассути аугмент ва ҳам бидуни он сохта шудани замони гузаштаи феъл пайдо гардад.

1.2. Нақши аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забонҳои эронӣ

Зери истилоҳи “забонҳои эронӣ” гурӯҳи забонҳои аслан хеше фаҳмида мешавад, ки ба шоҳаи умумиэронии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ мутааллиқанд. Онҳо фарогири як хонаводаи бузурги забонҳо ва лаҳҷаҳои даврони бостон ва муосир мебошанд, ки аз як нахустзабони муштаракӣ ориёӣ ва баъдан умумиэронӣ берун омадаанд.

Забон-мабдаи ориёӣ, ки баромади забонҳои эронӣ аз он доништа мешавад, дар охирҳои ҳазораи IV пеш аз мелод аз забони хиндуаврупоӣ бостон чудо шуда, то охири он узорҳои III пеш аз мелод дар Осиёи Миёна ва атрофи он истеъмол мешуд. Аз ин забон то ба мо гарчанде ёдгориҳо боқӣ намонда бошад ҳам, вале муҳаққиқон дар асоси муқоиса намудани маводи забонҳои ҳиндӣ ва эронӣ, махсусан навиштаҷоти забонҳои ведӣ, санскрит бо авестой ва порсии бост ба таври назариявӣ ислоҳ ва баркарор науданд.

Таърихи забонҳои эронӣ ҳамчун гурӯҳи мустақил аз замони чудо шудан аз забони ориёӣ оғоз мегардад. Раванди мазкур ҳазорсолаҳо тул кашид ва дар чараёни кӯчбандии тулонию печида гурӯҳи калони қабилаҳои ориёӣ ворида сарзамини паҳновари Ҳиндустон шуда бошанд ҳам, дар айни замон қисмати асосии онҳо дар қаламрави Осиёи Миёна ва минтақаҳои ба он наздик боқӣ монданд.

Забонҳои эронӣ ба се давра: қадим, миёна ва нав чудо мешаванд. Ба забонҳои эронии қадим порсии бостон, скифӣ, модӣ, авестой дохил мешаванд, ки аз онҳо танҳо забонҳои порсии бостон ва авестой дорои осор ва алифбо мебошанд. Давраи мавҷудияти забонҳои мазкур аз ҳазораи II п.а.м. то асрҳои IV-III п.а.м.-ро дар бар мегирад.

Забони модӣ забони қабилаи Мод мебошад, ки дар ҳазорсолаи якуми п.а.м. бо тоифаҳои Порс як ҷо дар ғарби сарзамини Эрон маскун буданд. Аз забони модӣ то мо ҳеҷ гуна осори хаттӣ ба даст наомада, танҳо як теъдод вожаҳо бо вижагиҳои овой дар осори форсии бостон ва манобеи ошурӣ, аккодӣ, эломӣ ва юнонӣ пойдор мондаанд.

Забони сакоӣ ё скифӣ лаҳҷаҳои қавмҳои сакоиянд, ки мардумонашон аз қавмҳои гуногун иборат буда, дар миёнаи ҳазорсолаи аввали п.а.м. аз соҳилҳои баҳри Сиёҳ то марзҳои Чин сукунат доштанд. Аз забони сакоӣ то мо ҳеҷ гуна осори хаттӣ боқӣ намондааст. Танҳо бархе аз вожаҳои скифӣ дар осори юнонӣ ва номвожаҳои ҷуғрофӣ ошкор ва дарёфт гардидаанд.

Гурӯҳе аз қабилаҳои скифӣ дар асрҳои VIII-VII п.а.м. тавассути Қафқоз ворида Осиёи Пеш (Месопотамия, Сурия ва Фаластини ҷанубӣ) гардиданд. Қабилаҳои скифӣ дар Ғарб то соҳилҳои чапи дарёи Дунайро ишғол карда буданд.

Нисбат ба забонҳои модӣ ва скифӣ аз забонҳои порсии қадим ва авестой то ба мо осори хаттӣ боқӣ мондааст, ки барои ошкор намудани ин ё он хусусиятҳои забон мадади калон мерасонад.

Забонҳои порсии қадим ва авестой бо ҳам аз бисёр ҷиҳат наздикиҳои зиёд доранд. Яке аз далелҳои ин гуфта истеъмоли аугмент дар онҳо мебошад. Аугменти **а-** дар забони порсии қадим ҳамчун воситаи асосии замонсозии шаклҳои аорист ва перфект буда, он вобаста ба сохтори феъл дар оғоз ва мобайни феълҳо ҳамроҳ мегардид.

Дар забони авестой аугмент аз лиҳози корбурд нисбат ба забони порсии қадим кам ба чашм мерасид.

1.2.1. Дар забони порсии қадим

Забони порсии бостон аз қадимтарин забонҳои эронии соҳибхат ба шумор рафта, он забони давлатии хонадони Ҳахоманишиён махсуб мешуд ва

баъд аз сукунати ин давлатдории бузург ба маҳдудиятҳо дучор гардид ва алифбои он аз байн рафт.

Яке аз манбаъҳои муҳимми омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ ёдгориҳои забони порсии қадим ба шумор меравад. Бештари катибаҳо, ки дар рӯи шахҳо, девору сутуни қасрҳо, пораҳои мраммӣ, тахтачаҳои тиллоиву сангӣ кандакорӣ шудаанд, ба Дорои I (ҳукм. с. 522-486 п.а.м.) ва писараш Хашёршоҳ (ҳукм. с. 486-465 п.а.м.) тааллуқ доранд. Катибаҳое, ки аз номи дигар шоҳон навишта шудаанд, то замони мо хеле кам омада расидаанд. Аз шоҳони то Доро ба мо се катибаи кӯтоҳ боқӣ мондааст, ки онҳо ба Куруши Кабир (ҳукм. с. 588-530 п.а.м.) мансубанд [54, с. 31].

Бузургтарин катибе, ки дар муайян кардани сохтори забони порсии қадим саҳми намён гузоштааст ин катибаи Бесутун мебошад, ки он дар баробари ёдгории забонӣ доштани аҳаммияти бузурги таърихӣ низ дорад. Катибаи мазкур ба муаррифии шаҷараноми гузаштагони шоҳ Дориюш оғоз гардида, баъдан дар бораи ҷангҳояш бо шӯришгарон ва мутеъ намудани кишварҳои дигар нақл кардааст. Инчунин, дар ин катиба номи моҳҳо ва тақвими ориёӣ, номҳои ҷуърофӣ, шахсиятҳо ва ғайра оварда шудааст.

Муҳаққиқон бар он назаранд, ки таҳқиқи хусусиятҳои дастурии забони порсии қадим аз “ду ҷиҳат муҳим аст: нахуст ин ки забони порсии қадим аслу мабдаи забони тоҷикӣ буда, осори аз ин забон ба мо омада шакл ва сохтори забони тоҷикиро дар миёнаҳои ҳазораи аввалии п. а. м. нишон медиҳад; дигар ин ки чунин осори пурарзиши хаттӣ ҷузъе аз гаронбаҳотарин мероси миллии мо ба шумор меравад. Осори бозмондаи мазкур ҳам аз лиҳози забоншиносӣ ва ҳам аз дидгоҳи таърихиву фарҳангӣ аҳаммияти ғавқулода дорад” [27, с. 62-63].

Феъл дар забони порсии қадим мураккабтарин ҳиссаи нутқ ба ҳисоб меравад. Барои аз худ кардани системаи феъл, пеш аз ҳама, типҳои гуногуни тасрифи феъл, асос, пешвандҳо, морфемаҳои онро таҳлил кардан лозим меояд.

Мисли баъзе забонҳои ҳозираи эронӣ феъл дар забони порсии қадим ба шаклҳои тасрифшаванда ва тасрифнашаванда чудо мешуд. Феълҳои дорои се асос – асоси замони ҳозира ё асосҳои презент, аорист ва асоси замони гузашта ё асосҳои имперфект мебошад. Инчунин, феълҳои дорои се шахс ва се шумора, ду замон (ҳозира ва гузашта) буданд. Ташаккули замони ҳозира бо воситаи замимаи анҷомаҳои дараҷаи аввал сурат мегирад. Замони гузаштаи феъл бошад, аз роҳи замимаи дараҷаи дуюм ва истифодаи аугменти **а-** пеш аз решаи феъл ҳамчун аломати имперфект сохта шуда, аз унсурҳои зерин иборат буд: *реша*, *асос*, *пешванд*, *аугмент*, *вандҳо* (пасвандҳои замонсоз, *сифасоз*, *бандаки феълӣ*). Масалан, феъли **avājanam** “задам” аз ҷузьҳои зерин иборат аст: **ava-** (пешванд) – **a-** (аугмент) **jan-** (реша) – **am** (бандаки феълӣ).

Бояд гуфт, ки аугмент на танҳо бо асосҳои замонӣ, балки бо асосҳои сифавии феъл низ омада, тавассути вандҳо шаклҳои феълие месохт, ки онҳо дорои тобишҳои гуногуни замонӣ ва сифавиянд. Вобаста ба сохтори феъл аугмент дар забони порсии қадим ду мавқеъ дошт: агар феъл сода бошад, он ба оғози онҳо ҳамроҳ мешуд, дар сурати сохта будани он унсури замонсози номбурда байни пешванди феълсоз ва асоси феъл ҷойгир мешуд. Масалан, феъли **pari+a+baram** “мебурдам” ба ҳиссаҳои **pari-** (пешванд), **-a-** (аугмент), **bar-** (реша) – **am** (бандаки феълӣ) чудо мешавад [54, с. 55]. Инчунин, дар мобайни пешванд ва реша қарор гирифтани аугментро дар феъли **niyašādayam** “шинонидам” дидан мумкин аст, ки дар ин ҷо **ni-** (пешванд), **-a-** (аугмент), **šād** (реша) – **aya** (пасванди замонсоз) – **m** (бандаки феълӣ) мебошад.

Дар феълҳои сода аугмент монанди чанд забони дигари эронӣ дар оғози калима қарор мегирифт. Ҷузьҳои таркибии феъл аз аугмент, реша ва бандаки феълӣ иборат буда, чунин вежагиҳои сохториро доро буд:

а) *реша+а*: **bara** асоси замони ҳозираи феъли *бурдан*, **abarat** “вай бурд” **abarant** “бурданд”; **bava** “будан” замони гузаштаи он **abavam** (abavam) “ман будам”, **abavat** “буд”; **yada** “хондан” **ayadiy** “вай хонд”; **šyava** “рафтан” **ašavam** “ман рафтам” ва ғ.

Тасрифи феъли **bara** дар замони гузашта ба шахсу шумора чунин сурат мегирад:

танҳо	ҷамъ
1. abaram//abrm	1. viyatarayāmā/viytryama
2. apagaudayah/apgaudy	2. abarant/abr
3. abara/ abr	3. abaraha(n) abrh

б) реша + sa: **rasa** “расидан”, **arasam** “ман расидам”.

в) реша +ya: **mrya** (ё mriya “мурдан”), **amryata** “вай мурд” [107, с. 257].

Аорист дар забони порсии қадим дорои шаклҳои аористи решаӣ ва аористи сигматикӣ буд. Аористи сигматикӣ чунин тарзи ташаккул дошт. Масалан, унсури луғавии **adaršiy** “аз они худ кардам” (шахси якуми муфрази замони гузашта, тарзи медиум ё миёна), аз феъли **adarši**, аз решаи **dar** “доштан” тавассути аугменти **a-**+ решаи феъл **-dar-** +аломати аористи сигматикии **š** (a-dar-š-i) ташаккул ёфтааст. Инчунин, феъли **niyapaišam** “навиштам”-ро овардан мумкин аст, ки ташаккули он роҳи фавқуззикрро тай кардааст [45, с. 60; 107, с. 259].

Шакли аористи решаӣ дар шахси сеюми шумораи танҳо ва ҷамъ чунин меояд: **ada= adā(t)** “бидод, ато кард” асоси презенс: **dadā; akuta** “кард”, **akuma** “кардем” [45, с. 60].

Аз таҳлили ин масъала ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ягона роҳи ташаккули замони гузаштаи феъл ва аористи сигматикӣ дар забони порсии қадим бо ёрии аугмент сурат гирифтани он махсуб шуда, вобаста ба сохтори феъл аугмент метавонад дар аввал ва мобайни пешванду асоси феълӣ қарор гирад.

1.2.2. Дар забони авестой

Забони авестой яке аз забонҳои эронии бостон буда, бо номи китоби куҳантарин ёдгори муштаракӣ мардуми ориёӣ – Авесто робитаи қавӣ дорад. Забони авестой бинобар матни китоби Авесто дорои ду лаҳҷа -лаҳҷаи “Готҳо” ё “сурудҳо”-и Зардушт ва лаҳҷаи бахшҳои дигар – “Хурд Авесто”

(дар форсии миёна “Xordag Apastag”) ва ё “Авестои пасин” мебошад. Забони мазкур дар қиёс бо порсии қадим тайи ҳазорсолаҳо то замони китобати он дар шакли шифохӣ ҳамчун забони динӣ ҳифз шуда, дар замони китобаташ матрук будааст.

Авесто ҳамчун ёдгории таърихии қадим сарчашмаи хеле вусъатноки зикри масъалаҳои асотирий, динӣ, сохти иҷтимоӣ ва маданияти моддии ҷамъияти пешазсинфӣ ва забони дар он ифодаёфта мебошад. Аз ин рӯ, Авесто аз замони кашф (соли 1771-ум) то кунун мавриди омӯзиш қарор дорад. Бо вучуди омӯзиши тулонӣ то ҳол тақрибан дар ҳар як масъалаи марбут ба ин асар баҳсу мунозира вучуд дорад. Далел ин аст, ки таърихи мушаххаси Авесто ва маҳалли ҷойгиршавии он норавшан боқӣ мондааст. Илова бар ин, дарки равшани ҳуди матни асар низ мушкил аст.

Омили дигари душвории дарки матни Авесто мавҷуд будани ғуишҳои зиёд дар забони авестой мебошад, зеро ҳангоми дубора китобат кардани матнҳо котибонро аз минтақаҳои гуногун ҷамъ оварда буданд.

Матни аслии китоби Авесто то мо маҳфуз намондааст ва он чизе, ки то замони мо расидааст, аз нав барқарор шуда, ба таҳриру такмили зиёде рӯбарӯ гардидааст ва ҳатто дар замони барқарорсозии матнҳои китоб забони он дар истеъмол набудааст [31, с. 100].

Алифбои забони авестой дар замони Сосониён бар асоси расм-ул-хатти паҳлавии китобӣ танзим шудааст. Ин забон ба забонҳои санскрит ва порсии қадим наздик мебошад. Забони авестой аз ҷумлаи забонҳои шимолӣ-шарқии қадими эронӣ маҳсуб меёбад.

Мисли забони порсии қадим дар забони авестой аугмент дар бунёди замони гузаштаи феъл иштирок мекард. Бояд тазаққур дод, ки унсури грамматикӣ зикргардида нисбат ба забони порсии қадим дар забони авестой кам ба ҷашм мерасид. Ба таъкиди муҳаққиқон, аугмент гоҳ-гоҳ дар лаҳҷаи “Готҳо”-и Авесто воমেҳӯрд. Масалан, дар феълҳои **amṇšmadi**, **aməhmaidī** “мо донистем” (аористи сигматикӣ) **abavat** “вай буд” [106, с. 214], **adavata**

“он гуфт” **apərəsat** “ӯ пурсид” унсури аввали калима, яъне **а**-аугмент мебошад [108, с. 34].

Омили кам дучор гардидани аугмент дар забони авестой, аз як ҷиҳат, таъсири котибони китоби Авесто мебошад, ки онҳо намояндаи гӯишҳои мухталиф буданд. Омили дигар ин аст, ки нусхаи аслии китоби Авесто то мо омада нарасидааст, аз ин рӯ, пурра ошкор намудани хусусиятҳои дастурии забони авестой мушкил аст.

Хулоса, дараҷаи истифодаи аугмент бо иллатҳои гуногун дар забони авестой кам ба назар мерасад. Аз мисолҳои бадастомада маълум мегардад, ки аугменти **а**- аҳён-аҳён дар оғози феълҳо қарор мегирад.

Дигар масъалае, ки бояд таваҷҷуҳ зоҳир кард, муносибати забони авестой ба гурӯҳи забонҳои шарқӣ ва ғарбии эронӣ мебошад, зеро аугмент дар давраҳои минбаъдаи инкишофи забонҳои эронӣ, асосан, дар забонҳои шарқиэронӣ ҳифз шудааст. Таваҷҷуҳ ба таҳқиқи мавзӯи мазкур имкон медиҳад, ки таъсири забони авестоиро ба забонҳои пасини эронӣ як андоза муайян намоем.

Аз сабаби он ки дастури забони авестой ҳам хусусиятҳои забонҳои шарқӣ ва ҳам ғарбии эрониро дорад, аз ин рӯ, онро мушаххасан ба ин ё он гурӯҳи забонҳои эронӣ ҷудо кардан душвор аст. Дар робита ба мавзӯи мазкур академик Б. Ғафуров назари муҳаққиқонро овардааст, ки онҳоро аз лиҳози мавзӯ метавон ба чор гурӯҳ ҷудо намуд: 1) онҳое, ки забони авестоиро ба гурӯҳи забонҳои ғарбиэронӣ нисбат додаанд (П. Тедеско, А. Мейе); 2) онҳое, ки забони авестоиро мансуб ба гурӯҳи забонҳои шарқиэронӣ ба шумор овардаанд (Х. Нюберг); 3) онҳое, ки мавқеи алоҳида доштани забони авестоиро дар байни забонҳои эронӣ таъкид кардаанд (К. Гоффман); 4) назари даътаи чорум ин аст, ки забони авестой дар байни гурӯҳи забонҳои ғарбӣ ва шарқии эронӣ мавқеи мобайнӣ дорад (В. Хеннинг) [20, с. 71].

Профессор Ф. Шарифова бо тақия ба андешаи муҳаққиқи эронӣ М.Р. Боғбедӣ навиштааст, ки “забони авестой ҳамгунаҳое ҳам бо забонҳои эронии

шарқӣ ва ҳам бо забонҳои эронии ғарбӣ дорад, аммо ишороти чуғрофӣ дар Авесто маҳдуд ба манотиқи шарқии фалоти Эрон аст” [61, с. 118].

Забоншинос А. Мирбобоев дар ин маврид баҳси доманадореро матраҳ кардааст. Аз ҷумла, муҳаққиқ ишора намудааст, ки А.А. Фрейман ва

Г. Моргенштерне аксаран дар системаи овошиносӣ наздик будани забонҳои шарқӣ-эрониро бо забони авестой таъкид кардаанд [31, с. 100].

Баҳши “Готҳо” бо забонҳои шарқӣ-эронӣ наздикии зиёд дорад, зеро ки макони таълифи ин баҳш ҳудудҳои мебошад, ки дар он ҷо забонҳои шарқӣ-эронӣ густариш ёфтаанд. Чунончи, дар ин маврид академик Б. Гафуров бо таъя ба назарҳои донишмандон В. Хеннинг, В. Струве, К. Барр, И. Гершевич, Р. Сеннер ба натиҷае расидааст, ки макони таълифи “Готҳо” ҳудуди Хоразм мебошад [20, с. 72].

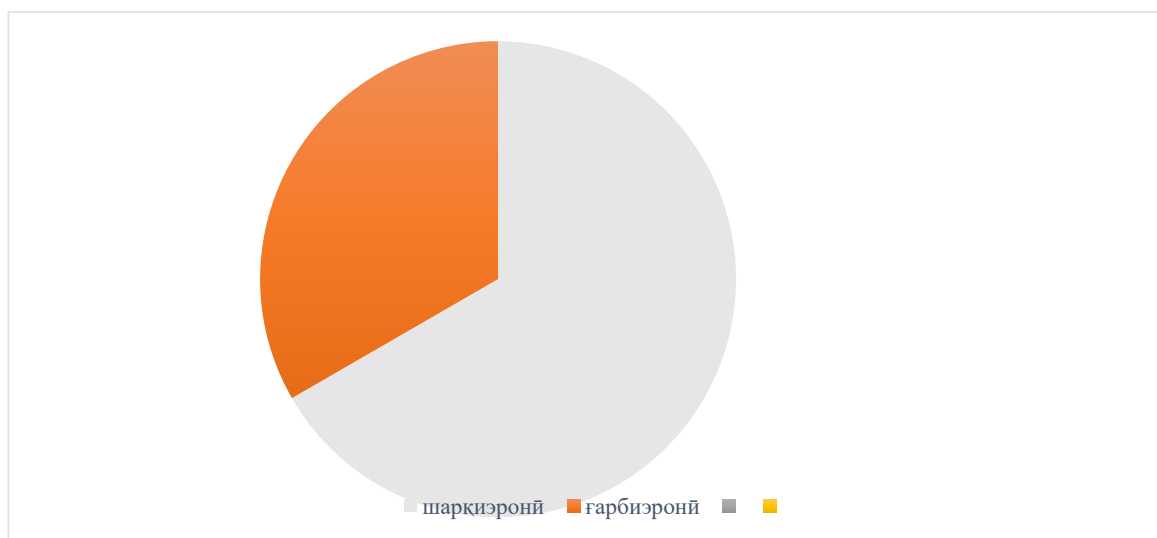
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асари худ “Забони миллат-ҳастии миллат” вобаста ба нишонаҳои ғуишҳои гуногун дар китоби мавриди таҳлил чунин навиштааст: “Агар қисматҳои қадимии “Авесто” – “Готҳо” бештар аз лиҳози забоншиносӣ хусусиятҳои шарқии эронӣ дошта бошад, баҳшҳои дигари он бештар махсусияти забонҳои ғарбии эронӣ, ба вижа ғуишҳои шимоли-ғарбӣ дорад” [42, с.58].

Назари дигаре, ки қаробати забонҳои шарқӣ-эрониро бо забони авестой наздик мекунад, дар рамзкушоӣ ва таҳқиқи матнҳои бостонӣ басо назаррас будани забонҳои нави шарқӣ-эронӣ мебошад. Академик Б. Гафуров таъкид кардааст, ки забонҳои нави шарқӣ-эронӣ (яғнобӣ ва помирӣ) тарҷумаи илмии Авесторо нисбатан осон намуд [20, с. 69].

Модом ки “Готҳо” дар худ хусусияти забонҳои шарқӣ-эрониро фаро гирифта, баъдан он дар бархе аз забонҳои миёнаи эронӣ, мисли суғдӣ, хоразмӣ, инчунин, баъзе забонҳои нави эронӣ чун яғнобӣ идома ёфта бошад, пас маълум мешавад, ки аугмент нисбат ба забонҳои ғарбӣ-эронӣ дар забонҳои шарқӣ-эронӣ нуфуз доштааст. Сабаби чунин имтиёзи ин унсуре грамматикӣ дар забонҳои шарқӣ-эронии давраи миёна ба ҳифз шудани

хусусиятҳои бостони забонҳои эронӣ робита дорад. Инро дар ҷадвали 1-ум низ дидан мумкин аст:

Ҷадвали №1

1.2.3. Пойдормонии аугмент дар забонҳои миёнаи шарқӣэронӣ

Забонҳои миёнаи эронӣ давраи тулониро фаро мегирад, ки замони мавҷудияти онҳо аз садаҳои IV- III п.а.м. оғоз гардида, то асрҳои VIII-IX м. идома ёфтааст. Давраи мавҷудияти бархе аз онҳо то асри XIII м. давом кардааст. Забонҳои ин давра ба ду гурӯҳи мушаххас ҷудо мешаванд: забонҳои ғарбӣ-эронӣ (порсии миёна, портӣ ва ғ.) ва забонҳои шарқӣ-эронӣ (суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, соқӣ-хутанӣ, соқӣ-тумшукӣ, соқӣ-қошғарӣ, аллонӣ (осетинии куҳан), бохтарӣ (кушонӣ, тахорӣ ё балхӣ) ва ғ.

Забонҳои эронии давраи миёнаи аз даврони қадим бо баъзе хусусиятҳои худ фарқ мекунанд. Нахуст миқдоран зиёд будани забонҳои миёнаи эронӣ мебошад, ки онҳо ҳар кадоме дар таърихи тамаддуни эронӣ саҳми намоён гузоштаанд. Забонҳои ин давра аз шакли эронии бостонӣ дур рафтаанд, ки ин боиси амиқтар гардидани фарқ дар байни забонҳои эронии шарӣӣ ва ғарбӣ шудааст.

Дар забонҳои ғарбиэронӣ (порсии миёна ва портӣ) категорияи ҳолат (падеж) ва чинсият қомилан аз байн рафта бошанд ҳам, вале дар забонҳои шарқиэронӣ баҳе нишонаҳои онҳо ҳифз шуданд.

Забонҳои ғарбиэронӣ ду гурӯҳ: шимолӣ-ғарбӣ ва ҷанубӣ-ғарбӣ ҳудо шуданд. Дар навбати худ забонҳои шақиэронии давраи миёна низ ба ду шоха шимолишарқӣ ва ҷанубишарқӣ ҳудо карда шуданд.

Гузариш аз сохти флективӣ ба аналитикӣ боиси вуқуи тағйироти зиёде дар сохтори забон гардид. Аз ҷумла, ҷунонки пештар низ ишора шуд, дар забони порсии миёна, ки давоми забони порсии қадим буд, аугмент идома накард. Минбаъд танҳо дар забонҳои шарқӣ-эронӣ мисли суғдӣ ва хоразмӣ идома ёфт. Дар мавриди тақдирӣ минбаъдаи аугмент дар забонҳои эронӣ профессор Д.И. Эделман ҷунин ибрози назар карда буд: “Идома ёфтани системаи имперфекти қадим бо бандакӣ шахсии дуҷуми феъл ва аугмент дар забонҳои суғдӣ, хоразмӣ ва яғнобӣ давом кард. Дар гурӯҳи забонҳои ғарбӣ-эронӣ бошад, танҳо дар забони толишӣ маҳфуз монд” [116, с. 50].

Лозим ба ёдоварист, ки мавҷудияти аугменти бостонӣ дар забонҳои шарқӣ-эронӣ яке аз вежагиҳои фарқкунандаи забонҳои шарқӣ-эронӣ аз ғарбӣ-эронӣ мебошад. Доктор З. Заршинос баъзе тафовутҳои морфологии гурӯҳи забонҳои мазкурро ҷунин баррасӣ кардааст: “Ба таври қуллӣ сохтмони феъл дар забони хоразмӣ ҳаммонанди забони суғдӣ аз вижагиҳои хосе бархурдор аст, ки ин ду забони шарқӣ-эрониро аз забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ мутамоиз (ҳудо – С.Р.) месозад. Аз ваҷҳи муштараки ин ду забон дар мавриди сохтмони феъл ба нуктаи зер метавон ишора кард: 1) Дар ин ду забон бар ҳилофи забонҳои миёнаи ғарбӣ, сохтмони мозии ғайритомӣ (имперфект) бостонӣ маҳфуз мондааст. Ин навъи феъл аз назари сохт мозии биношуда бар моддаи музореъ ва дорои мафҳуми мозии мутлақ ё сода аст, бо вуҷуди он ки ин навъи мозӣ ҳам аз назари таъриф аз намунаи бостонии худ (барои мисол аз форсии бостон) пайравӣ мекунад; 2) Дар ҳар ду забон бо афзудани лафзи **k'm** ба сифаҳои феъли мазореъ феъли оянда ё мустақбал месозад. Дар забони форсӣ *хостан*, ки дорои ҳамон маъно аст ва барои

сохтани мустақбал (замони оянда – С.Р.) ба кор меравад, сарф мешавад ва феъли аслий собит мемонад, дар ҳоле ки дар ду забон-суғдӣ ва хоразмӣ феъли аслий сарфшуда ва лафзи **k'm** собит аст” [66, с. 63-64].

Профессор А. Ҳасанов (Ҳасанзода) таҳаввулоти сарфии забонҳои шарқиэрониرو хангоми гузариш аз давраи қадим ба миёна чунин тавзеҳ додааст: “Дар бахши морфология бошад, агар системаи флексияи қадим дар забонҳои шарқиэронӣ устувор монда бошад, пас дар забонҳои ғарбиэронӣ он аз байн рафт: категорияҳои чинсият (мисол дар сокӣ-хутанӣ ба дараҷаи кам ё зиёд), мавҷудияти системаи флективии тасриф (мисли суғдӣ ва хоразмӣ), маҳфуз мондани тарзи пайдоиши замони гузаштаи феъл аз асоси замони ҳозира бо ёрии префикси **m-** ё дарозгардии садоноки ҳичои аввали калима агар пешванди феълӣ бо **i** тамом шавад, аугмент дар шакли **ī** зоҳир мешавад. Мисол, дар забони хоразмӣ асоси замони ҳозира **ikk** - (ikkam «ман мекунам», вале замони гузашта **mikk** - (mikkin “ман кардам”)” [57, с. 43].

Профессор Д.И. Эделман таъкид кардааст, ки “шаклҳои флективӣ, яъне презенс ва имперфекти бостонӣ бо баъзе тағйирот дар суғдӣ, хоразмӣ ва яғнобӣ нигоҳ дошта шудааст” [117, с. 72].

Забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ аз бисёр чихат бо ҳам наздик буда, унсури зиёди забонҳои бостониро дар худ ҳифз кардаанд. Доктор М. Олиҳӣ бо тақя ба андешаи профессор Б. Ҳенинг овардааст, ки “бисёре аз шабоҳатҳои ҳайратангези ду забон- хоразмӣ ва суғдиро нишона аз вучуди вожаҳои дохилӣ донист, баррасии тағйироти овоии ин забонҳо бештар нишондиҳандаи робитаи он бо забонҳои ҷанубишарқӣ (яъне авестой) аст” [72, с. 118].

Аз андешаи муҳаққиқон маълум мегардад, ки забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ бештари хусусиятҳои забонҳои флективиро дар худ ҳифз кардаанд, ки яке аз онҳо тавассути аугмент сохта шудани замони гузаштаи феъл мебошад.

Аугменти давраи бостонӣ дар давраи миёна низ давом ёфт. Бар хилофи давраи қадим имкониятҳои истеъмоли аугмент дар давраи миёна зиёд гардид. Дар баробари идомаи хусусиятҳои, ки дар забонҳои порсии қадим ва авестой

дошт, инчунин роҳҳои дигари истифодашавии он пайдо шуданд. Аз ҷумла, бештар дар феълҳои сохта ба чашм расидани аугмент, истифодаи ҳамсадои **m** ҳамчун аугмент хоси давраи миёна мебошад. Инчунин аугментҳои **a** ва **i** ҳангоми дар миёни пешванд ва реша қарор гирифтани охири ҳарфи пешвандро ихроҷ намуда, ба **ā**- ва **ī**- мубаддал мегаштанд.

1.2.4. Дар забони суғдӣ

Забони суғдӣ ба гурӯҳи забонҳои шимолишарқии забонҳои эронӣ мансуб буда, соҳибони ин забон дар таърихи ташаккули забонашон ду маротиба: ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ ва истилоҳи арабро паси сар кардаанд.

Осори бозёфта ба забони суғдӣ аз лиҳози мавзӯ ба бахшҳои динӣ ва ғайридинӣ дастабандӣ шудаанд. Матнҳои динӣ вобаста ба мавзӯ ба се даста: буддой, монавӣ ва масеҳӣ ҷудо мешаванд. Бештари дастнавиштаҳои забони суғдӣ дар масири ҷодаи Абрешим, баҳусус аз ноҳияи Турфон ва яке аз ғорҳои Ҳазорбудо ба даст омадаанд, ки тақрибан ҳамаи онҳо матнҳои динӣ мебошанд.

Тамоми осори ба забони суғдӣ таълифгардида бо се хат: суғдӣ, сурёӣ ва монавӣ навишта шудаанд: матнҳои монавӣ бо хатти монавӣ, масеҳӣ ба хатти сурёӣ ва хатти оромиасоси суғдӣ барои навиштани матнҳои динӣ, китобӣ, ҳуҷҷатгузорӣ ба қор рафтааст.

Қисми зиёди осори бо забони суғдӣ таълифгардида, асосан, дар сарзамини суғднишин пайдо шуда бошанд ҳам, баъзе аз онҳо дар кишварҳои пайдо шудаанд, ки суғдиён дар он ҷойҳо муқимӣ набуда, ҳамчун тоҷир ба он ҷойҳо раҳсипор шудаанд. Ёдгориҳои дар музофоти Шинҷон ва Гансуи Чин пайдогардида гувоҳи он аст, ки суғдиён ҳангоми сукунат дар ин музофотҳо аз худ катибаҳоро боқӣ гузоштаанд. Сабаби дар Чин густариш ёфтани забони суғдӣ ин аст, ки тоҷирони суғдӣ дар асрҳои VII-VIII м. дар ҷодаи Абрешим

тиҷоратро зери назорат доштанд ва забони суғдиро ҳамчун забони тиҷорат паҳн карда буданд.

Қисми дигари ёдгориҳои забони суғдӣ дар ҳудуди Тоҷикистон, бахусус дар минтақаи водии Зарафшон, пайдо гардидаанд. Ёдгории нисбатан калон теъдоди зиёди ҳуҷҷатҳо ва номаҳои аз қалъаи Муғ пайдогардида мебошад. Ёдгории дигаре, ки нисбатан нав кашф шудааст, навиштаҷоти дар маҳалли Ҳисораки деҳаи Мадрушкати ноҳияи Кӯҳистони Мастҷоҳ ёфтшуда мебошад, ки соли 2011-ум аз ҷониби экспедитсияи археологии Панҷакент пайдо гардидааст. Аз ин мавзеъ нома ва ҳуҷҷатҳое ёфт шудаанд, ки дар рӯйи тахтача ва қоғазҳо ҳаққокӣ шуда буданд. Яке аз ин осор номаи сардори посбонони биноҳои шаҳр ба сардори қалъаи Роғ мебошад. Дар ин нома сардори посбонҳо аз сардори қалъаи Роғ хоҳиши фиристодани либос ва пойафзолро кардааст. Ду ҳуҷҷати дигар, ки яке пурра ва дигаре нопурра аст, ба Нанедад ном шахс аз тарафи ду нафар фиристода шудааст ва онҳо дар номаҳояшон ба Нанедад таъкид кардаанд, ки 10 халта ҷав ва дар ҳаҷми 16 коса намак фириштад. Чор ҳуҷҷати дигаре, ки аз мавзеи Ҳисорак ёфт шудааст, нопурра буда, қисм-қисм боқӣ мондаанд, ки бостоншиносон бозёфтҳои мазкурро ба охири садаи VIII ва аввали асри IX м. мутааллиқ медонанд.

Чи тавре ки ишора гардид, аугмент дар қатори бархе аз забонҳои қадим, миёна ва нави эронӣ дар забони суғдӣ низ ҳифз шуда, дар матнҳои ғавқуззикр замони гузаштаи феълҳо маҳз тавассути онҳо сохта шудааст. Дар забони суғдӣ бархе аз хусусиятҳое, ки аугмент дар давраи қадим дошт, ҳифз шуда, бархе аз вежагиҳои дигар низ пайдо шуд, ки хоси ин забонанд.

Хусусиятҳои аугмент дар забони суғдӣ аз ҷониби аҳли таҳқиқ мавриди омӯзиш қарор гирифта, донишмандон дар ин замина андешаҳои хешро баён кардаанд. Чунончи, суғдшинос Б. Қариб таъкид кардааст: “Яке аз мушаххасҳои низоми феъли суғдӣ ҳифзи мозии ғайритомии (imperfect) бостон аст, ки аз назари сохт, мозии биношуда бар се токи (реша - С.Р.) ҳолӣ аст. Ин навъи мазӣ, ки ҳеҷ гуна ҷое дар эронии миёнаи ғарбӣ боқӣ нагузошта, дарбаргирандаи бештарин теъдоди феълҳо бо мафҳуми мозии мутлақ ё мозии

сода дар мутуни қадимтари суғдӣ ва ҳатто дар ағлаби мутуни ҷадид мавҷуд аст” [69, с. 73].

Ҳамчунин муҳаққиқи мазкур дар пажуҳише таҳти унвони “Низоми феъл дар забони суғдӣ” ба масъалаи замони гузаштаи феъл дар забони суғдӣ жарфтар назар карда, мавқеи аугментро дар феълҳои сода ва сохта басо мӯшикофона таҳлил намудааст. Мавсуф инчунин феълҳои замони гузаштаро дар забони суғдӣ ва решаҳои онҳоро дар забони порсии қадим нишон додааст:

Ҷадвали №2

	Суғдӣ		Сетоки бостонӣ		
№	Шахси севуми мозӣ	Сетоки ҳол imperfect	Имперфект	Сетоки ҳол	Реша
1	βara (бурд)	Bar	á-bara	bara	bar
2	Frāmāy (фармуд)	Framāy	fra-á-maya	fra-māya	mā
3	Nīyōš (шунид)	Iyōš	ni-yá-gauša> ni-í-gauša	ni-gauša	gauš
4	Wāyaz (поён рафт)	ōxaz-	awa-á-xaza	ham-xaza	xaz
5	Manxaz (боло рафт)	anhaz-	ham-á-xaza	hama-xaza	xaz
6	Māyāz (шуруъ кард)	Āyāz	ā-á-yāza	ā-yāza	gaz
7	Sīxwāy (бардошт)	Sexwāy	*uz-í- xwāhaya	uz- xwāhaya	xwah
8	Zīwart (баргашт)	Zewart	*uz-í-wart	uz-warta	wart
9	βāžraδ (савор шуд)	βežraδ	abi-á-zgada	abi-zgada	zgaδ
10	pāžrēr (фарёд зад)	pažrēr	upa-á-zgāraya	upa- zgāraya	zgar
11	Pāraxs (раҳо шуд)	Paraxs	apa-á-rahsa	apa-rahsa	raik
12	Sīnāy (шуст)	Snāy	á-snāya-	snāya	snā
13	Wēn (дид)	Wēn	á-waina	waina	

Феълҳои дар ҷадвали мазкур овардашуда дар шахси сеюми шумораи танҳо зикр шуда, онҳоро ба се даста ҷудо намудан мумкин аст: 1) қисми зиёди онҳоро феълҳои сохта ташкил медиҳанд, ки дар онҳо аугмент байни пешванд ва реша қарор гирифтааст (аз 2-юм то 11-ум). Чунончи, дар феъли шумораи 8-ум феъли замони гузашта **zīwart** “баргашт”-ро метавон дид, ки унсури дуюми феъл, яъне **ī** аугмент мебошад; 2) ду феъли замони гузашта шаклан сода буда, бидуни аугмент сохта шудаанд (феълҳои шумораи 1-ум ва 13-ум): **βara** “бурд”, **wēn** “дид”; 3) феъли таҳти шумораи 12-ум қароргирифта **sīnāy** “шуст” аз лиҳози сохт сода буда, дар он унсури дуюми калима, яъне садоноки **ī** аугмент мебошад.

Забоншинос М.М. Исҳоқов ба истеъмоли аугмент дар ҳуҷҷатҳои аз кӯҳи Муғ ёфтшуда дахл карда ба гузаштаи дури он тавачҷуҳ кардааст. Мавсуф мавҷудияти аугментро дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ ёдовар шуда, мавридҳои истифодаи онро дар забонҳои порсии қадим ва авестой қайд намудааст. Ҳамчунин махсусиятҳои истифодаи аугментро дар забони суғдӣ ва онро бо забони яғнобӣ ба риштаи таҳқиқ кашида муқоисаи кардааст [92, с. 23-30].

Бархе аз муҳаққиқон мавқеи аугментро дар муқоиса бо забони хоразмӣ ба риштаи таҳқиқ кашидаанд. Аз ҷумла, профессор А.А. Фрейман корбурди аугменти **m**-ро дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ мавриди баррасӣ қарор додааст [112, с. 168].

Доктор М. Олиҳӣ бархе аз монандиҳоро дар мавриди сохтмони замони гузаштаи феъл дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ зикр карда, дар байни асосу пешванд маҳфуз мондани аугмент ва аз даврони мавҷудияти забони порсии қадим ибтидоёбии онро зикр кардааст [72, с. 122].

Феъли забони суғдӣ дорои ду асос: асоси замони ҳозира ва гузашта, се шахс (якум, дуум, сеюм) ва ду шумора (танҳо ва ҷамъ) буд.

Замони гузаштаи феъл аз асоси замони ҳозира тавассути аугмент сохта мешуд: **ptrōš** “шунидан”, **pati+gauš** “мешунавад”, **ptiyōš** <**pati+a+rauš** “шунид” [96, с. 426]. Дар ин ҷо аугмент бо сабаби сохта будани феъл дар мобайни пешванд ва асоси вожа ҷойгир шудааст: **pati** (пешванд)+**a**

(аугмент)+**rauš** (реша). Чунин тарзи сохта шудани замони гузаштаи феълро доктор З. Заршинос маҳз натиҷаи таъсири забони порсии қадим ба сохтмони феъли забони суғдӣ донистааст [67, с. 10].

Дар забони суғдӣ аугментҳои **a-**, **i-**, ва **m-** мавҷуд буданд, ки онҳо тавассути роҳҳои мухталиф ба забони суғдӣ ворид гардидаанд. Аз ҷумла, аугменти **a-** дар забони ориёӣ ***a** буда, он дар забони ҳиндӣ қадим ва порсии бостон вучуд дошт ва баромади онро профессорон В.С. Расторгуева ва Д.И. Эделман аз “***e**”-и забон-асоси ҳиндуаврупой донистаанд [129, с. 70]. Аугменти **i-** ҳангоми бо садоноки **i** ба анҷом расидани пешванди феълӣ ва баъд аз он омадани аугменти **a-** ба вучуд омадааст. Аугменти **m-** дар забони суғдӣ сарчашмаи худро аз пешванди “***ham**”-и порсии бостон гирифтааст.

Аугмент, асосан, дар таркиби феълҳои сохтаи замони гузаштаи феъл омада, чунонки қайд гардид, дар байни пешванд ва асоси феълӣ қарор гирифта, бо унсури мухталифи грамматикӣ зикр мегардид. Дар робита ба мавзӯи мазкур забоншинос М. Олиҳӣ таъкид кардааст, ки “дар забони суғдӣ низ мозии афзунадор бар буни музореъ сохта мешавад, аммо дар ин забон танҳо дар моддаҳои феъле, ки дорои пешванд ҳастанд, ин афзунаи мозисоз аз даврони бостон боқӣ мондааст” [72, с. 122].

Ба ин тариқ, вижагиҳои зуҳури аугментро дар забони суғдӣ чунин нишон додан мумкин аст:

1. Агар пешванд бо садоноки **a** тамом шавад ва баъд аз он аугменти **a** ояд, дар ин ҳолат аугменти **a** дар шакли **ā-** зоҳир мешавад. Масалан, дар феъли **βāžyaδ** “савор шуд” аугменти **a** дар байни пешванди **βa-** ва решаи **žyaδ** омада, ба гунаи **ā** зоҳир гардидааст. Ҷузъи **fra-**и феъли **frāmāy** “вай фармон дод” (**farmāy** “фармон додан”) дар асл аз пешванди феълии **fra-**и порсии қадим ибтидо ёфта, дар натиҷаи бархӯрдаш бо аугменти **a** (**fra+a**) садоноки **a-**и таркиби пешванд афтада, аугменти **a** дар шакли **ā** зоҳир гардидааст.

Бояд таъкид кард, ки пешванди **fra-** ҳангоми бархӯрд бо решаҳое, ки бо ҳамсадоҳои **n**, **r**, **t**, **s**, **š** шуруъ мешаванд, дар бештари маврид ба **fa** табдил мегардад: **frašām** “фиристондан”, дар замони гузашта **fāšām** “фиристондам”.

Чунин тарзи сохта шудани замони гузаштаи феълҳоро дар забони суғдӣ зиёд мушоҳида намудан мумкин аст: **pāxwāy** “вай бурид” (рəxwā “буридан”), **pāžyēr** “фарёд зад” (дар феъли мазкур **pā-** дар натиҷаи тахфифи *ара-/ура +*а- ба вучуд омадааст), **wāxazand** “онҳо фаромаданд” (ōxaz- “фаровардан” (ō-<эронии *awa-)), **wāstayand** “онҳо нигоҳ карданд” (ōstay-“халалдор кардан” <эронии *awa-stāya-), **βānō** “вай ларзонд” (аз **βnō** “ларзондан”); **wāyaz** “поён рафт” (**wā** аз *ava+ *а-).

2. Агар пешванд бо садоноки **i** ба анҷом расад ва баъд аз он аугменти **a** ояд, дар натиҷа ин унсури грамматикӣ дар шакли **i** зоҳир мешавад. Масалан, дар феъли **nīpēs** “навишт” аугменти **-a-** баъди пешванди **ni-** омада, дар натиҷаи якҷояшавии пешванд бо аугмент чузъи **nī** (*nī +*а-) ба вучуд омадааст. Ҳодисаи мазкур дар феълҳои **patīxwāy** “вай кушт” (patxwāy “куштан” pat< эронии pati-), **wīrēc** “вай рехт” (wirēc “рехтан”), **pačkwērand** “вай тарсонид” (pačkwēr “тарсонидан”), **nīšēdand** “онҳо шинонданд” (nišēd “шинондан”), **patīyōš** “шунид” (ptyōš “шунав” pati+a > patī) низ мушоҳида мешавад.

3. Агар пешванд бо ҳамсадо тамошавад, дар ин ҳол низ аугмент дар шакли **i** зоҳир мешуд: **zīwartand** “вайҳо баргаштанд” (z-< uz-, s-< us-) **sīxwāy** “бардошт” (səxwāy “бардоштан”); **zīwart** “баргашт” (zewart “баргаштан”).

4. Замони гузаштаи феълҳои сода дар забони суғдӣ маъмулан бидуни аугмент сохта мешуданд: **βr** “ӯ буд” <эронии бостон **a barati*** [67, с. 21], **βara** “бурд” аз феъли замони гузаштаи порсии қадим **ábara** (решааш **bar**) ба вучуд омадааст [69, с. 90]. Феълҳои содаи **pōwβs** “вай часпид”, **āsyw’s** “бурд”, **zwārt** “гашт”, **šmār** “шуморид”, **šykr** “роҳбарӣ кард” [92, с. 31] низ бидуни аугмент сохта шудаанд.

Бо вучуди ин, зери таъсири феълҳои сохта аугмент дар баъзе феълҳои сода дида мешавад: **sināy** “вай шуст” (snāya “шустан”) [57, с. 45; 96, с. 486].

Дар мавриди мавқеи аугмент дар таркиби феълҳои сода мисолҳо кам ба чашм мерасанд. Бо вучуди ин, муҳаққиқони соҳа назари хешро дар робита ба мавзуи мазкур баён намудаанд. Суғдшинос Б. Қариб вобаста ба мавзуи

мазкур фармудааст, ки “гарчи афзуна ё чузъи мозисоз ба таври кулӣ мухтасси (махсуси - С.Р.) феълҳои пешванддор (мураккаб) аст, аммо теъдоди андаке аз феълҳои басит (сода - С.Р.) низ бар ҳилофи қоида ва ба пайравӣ аз феълҳои мураккаб афзуна мегиранд. Монанди **šīmār** аз сетоки **šmār** > **hišmāra** “шумурдан, андешидан” ва **šīkar** “дунбол кард” аз **škar** “дунбол кардан”, **žīyēr** “хонд” аз **žyēr** “хондан” [69, с. 85].

Дар забони яғнобӣ, ки давоми забони суғдӣ мебошад, баръакс, феълҳои содаи замони гузашта тавассути аугмент сохта мешаванд. Нуктаи мазкурро забоншинос М. Исҳоқов дарк намуда навишта буд, ки “дар забони яғнобӣ ҳолати мазкур баръакс мебошад ва яке аз тафовутҳои дастурии забонҳои суғдӣ ва яғнобӣ маҳз ҳамин ҳодиса мебошад [92, с. 25].

Сабаби чунин ҳолат, ба назари мо, ба он вобаста аст, ки забони суғдӣ дорои чанд гӯиш буда, аз яке онҳо забони яғнобӣ ташаккул ёфтааст ва маҳз дар он осори забонҳои эронии бостонии пешазмелодӣ пойдор мондааст.

5. Дар қиёс бо аугментҳои **a-** ва **ī-** дар забони суғдӣ аугменти **m-** кам ба назар мерасад. Ҳангоми муқоисаи аугменти мазкур бо забони хоразмӣ маълум гардид, ки дар забони номбурда унсури грамматикӣ **m** нисбат ба забони суғдӣ зиёд ба чашм мерасад. Аугменти **m-** дар забони суғдӣ бо бархе феълҳои асосашон бо ҳамсадои **n** оғозёбанда ҳамроҳ мешуд. Агар реша бо **n** оғоз ёбад, аугменти **m-** пеш аз он омада метавонад. Масалан, феълҳои замони гузаштаи **mnywsn** “ман шунидам”, **mnyws(y)d** “вай шунид”, **manwaz** “гирд овард” аз аугменти **m-** ва феълҳои бо ҳамсадои **n** оғозёбанда сохта шудаанд.

Аз гуфтаҳои боло маълум гардид, ки дар сохтани феълҳои замони гузаштаи забони суғдӣ аугмент чузъи чудонашавандаи онҳо ба ҳисоб меравад.

Як хусусияти корбурди аугмент дар забони суғдӣ ин аст, ки вобаста ба чӣ гуна овоз анҷом ёфтани ҳичо, инчунин зери таъсири феълҳои сохта дар баъзе феълҳои сода аугмент дар шакли мухталиф ба назар мерасад, ҳол он ки дар дигар забонҳои эронӣ ин ҳолат мушоҳида намешавад.

Аугменти ĩ- ҳамчун унсури грамматикии созандаи замони гузаштаи феъл барои дигар забонҳои эронӣ бегона мебошад.

1.2.5. Дар забони хоразмӣ

Забони хоразмӣ ба шохай шимолишарқии забонҳои шарқӣэронӣ мансуб буда, пешомади ин забон ба мо маълум нест. Бино ба назари гурӯҳе аз пажуҳишгарон, он низ давоми яке аз лаҳҷаҳои Авесто ба шумор меравад. Чунончи, доктор З. Заршинос дар ин хусус таъкид кардааст: “Нуктаи бисёр ҷолиби таваҷҷуҳ наздикии вожагони ду забон – хоразмӣ ва авестой аст. Албатта, ҳанӯз то исботи ин маънӣ, ки забони хоразмӣ мустақиман аз яке аз ғӯишҳои авестой муштақ шуда бошад, роҳи дарозе дар пеш аст, вале, агар фарзияи Ҳеннингро, ки “Тоҳон” куҳантарин баҳши Авесто дар ҳамсоғии Марв ва Ҳирот (ки дар он замон баҳше аз иёлотҳои Хоразм пеш аз шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ буда) суруда шуд”, ба хотир оварем, шояд ба ин натиҷа бирасем, ки баҳше аз адабиёти хоразмӣ дар он сурудаҳои куҳан ба мо расидааст” [66, с. 56].

Аҳли таҳқиқ мавҷудияти забони хоразмиро ба ду давра ҷудо намудаанд: 1) хоразмии миёна, ки осори он бо хатти оромиасоси хоразмӣ навишта шудааст; 2) хоразмии мутааххир, ки ёдгориҳояш, асосан, бо хатти арабӣ интишор ёфтаанд [78, ҷ.1. с. 303].

Давраи миёнаи мавҷудияти забони хоразмӣ аз асри V п.а.м. то интишори исломро фаро мегирад. Хатти ин давра баргирифта аз алифбои оромӣ буда, бо ин хат, асосан, ёдгориҳо дар рӯи сиккаҳо, ҷӯбҳо, пӯстҳо ва дигар ашё сабт гардидаанд.

Давраи нав бошад, аз садаи IX то асрҳои XIII-XIV м.-ро дар бар мегирад, ки сарчашмаҳои ин давра бо хатти арабӣ навишта шудаанд. Порчаҳоеро аз ёдгориҳои ин давр метавон аз асарҳои илмӣ асримиёнагӣ пайдо кард. Масалан, олими хоразмӣ Абурайҳони Берунӣ (тававаллуд. с. 973-юм - вафот с. 1048-ум) дар асараш “Ал-осор-ул-боқия ан ал-қурун-ал-ҳолия” (осоре, ки

аз гузаштагон боқӣ мондааст) тақвиму калимаҳои гуногуне ба забони хоразмӣ ва суғдӣ меорад. Исмҳои хоси хоразмӣ дар асарҳои олимони Истахрӣ (асри X), Ибни Фадлон (асри X), Ёқут (тававлуд. с. 1179-ум -вафот. с. 1229-ум) оварда мешавад. Қариб 40 калимаи хоразмӣ (13 ҷумла) дар луғати арабӣ ба форсӣ “Муқаддимат-ул-адаб”-и Замахшарӣ (асри XII) оварда шудааст. Инчунин дар “Кунӣат-ул-мунӣа”-и бо забони арабӣ навиштаи ал-Ғазминӣ, ки ба асри XIII мутааллиқ аст, калима, ибораи ҷумла, диалогҳои калон бо забони хоразмӣ вуҷуд дорад.

Маълум аст, ки то замони мо бо забони хоразмӣ осори хаттӣ кам боқӣ мондааст ва омили мазкур имкон намедихад, ки хусусиятҳои овӣ, луғавӣ, сарфию нахвии забони номбурда пурра ошкор гардад. Аз ин рӯ, тавассути усули муқоисавӣ-таърихӣ таҳқиқ намудани системаи забон бо дигар забонҳои наздик имкон медиҳад, ки бештари масъалаҳо равшан гарданд. Ба ин нукта шарқшинос А.А. Фрейман ишора намуда чунин навиштааст: “Таҳқиқи грамматикаи забони хоразмиро бидуни усули муқоисавӣ-таърихӣ баррасӣ намудан имконнопазир аст. Бояд забони хоразмӣ на танҳо бо забони суғдӣ ҳамсоя, балки бо забонҳои эронӣ қадим, помирӣ, осетинӣ, яғнобӣ, ки аз лиҳози замон ва макон аз он дур буданд, муқоиса карда шавад” [113, с. 17].

Забони хоразмӣ монанди дигар забонҳои шарқӣ-эронӣ бисёре аз хусусиятҳои сарфиву нахвии забонҳои қадими эрониро дар худ ҷифз кардааст. Забоншинос З. Заршинос мавҷуд будани ҳодисаи вақф (pausa, pause)-ро “яке аз вежагиҳои шигифтангези забони хоразмӣ” маҳсуб дониста, таъкид кардааст, ки падидаи мазкур на танҳо дар забонҳои эронӣ, балки дар забонҳои ибрӣ ва оромӣ низ дида мешавад [66, с. 63].

Дигар хусусияте, ки забони хоразмӣ онро ҷифз кардааст, аугмент мебошад. Аугмент дар системаи феъл ҳамчун ҷузъи ҷудонашаванда ба ҳисоб рафта, дар ташаккули замони гузашта нақши бориз дорад. Доктор М. Олиҳӣ бархе аз монандиҳоро дар мавриди сохтмони замони гузаштаи феъл дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ зикр карда, дар байни асосу пешванд маҳфуз мондани аугмент ва аз даврони мавҷудияти забони порсии қадим ибтидоёбии

онро зикр кардааст [72, с. 122]. Ҳамин муҳаққиқ дар ҷои дигар чунин навиштааст: “Дар забони хоразмӣ, ки яке аз забонҳои эронии шарқӣ чун суғдӣ аст, сохти мозии афзунадор вучуд дорад. Ба вижа дар китоби “Муқаддимат-ул-адаб” сурати феълии севуми шахси муфрад (танҳо) ва ҷамъ бисёр ва фаровон ёфт мешавад, дар ҳоле ки ҳамаи сохтҳо ва суратҳои феъл андак ва нодиранд” [72, с. 122].

Дар системаи феъли забони хоразмӣ чор সিға (хабарӣ, алоқамандӣ, хоҳишмандӣ, амрӣ) ва ду замон: ҳозира ва гузашта мавҷуд буд. Замони гузашта, дар навбати худ, дорои шаклҳои сода ва нақлӣ буда, асоси замони гузаштаи аксарияти феълҳои забони хоразмӣ асоси имперфекти аугменти кадимро давом додаанд. Осори аугмент дар як қатор феълҳо маҳфуз мондааст, ки дорои собиқаи таърихӣ буда, дар шакли **-a-** (**-ā-**) дар ҳиҷои аввал меояд. Садоноки мазкур дар шакли пешванди таърихӣ дар баъзе феълҳо ва дар оғози морфемаҳои решагӣ мушоҳида шуда, чунин презенси аугментгуна (ба мисли забони суғдӣ) ҷараёни таърихӣ ба редуксия ё афтиши садоноки беадаби аввали феълро инъикос мекард [118, с. 42].

Дар забони хоразмӣ аугментҳои **a-** ва **m-** мавҷуд буда аввали мисли забони суғдӣ ҳангоми дар байни пешванд ва реша қарор гирифтани дар шакли садоноки **ā** зоҳир мегардид. Масалан, феъли фармоиши **hβr-** “биёред” (**fga-* ба аз решаи **bar-*) дар замони гузашта ба сурати **h'βrn** (*hāβrīn* “додам”) дида мешавад [118, с. 43]. Ба ҳамин минвол профессор А.А. Фрейман феълҳоеро овардааст, ки тавассути аугмент сохта шудаанд. Феълҳои зикркардаи А. Фрейманро метавон ба шумораҳои танҳо ва ҷамъ ҷудо намуд. Шумораи танҳо: **pācyāzin** “қабул кардам”, **kācin** “таслим шудам”, **hāvirna** “овард”, **xāncin** “ба ақиб гузаштам”, **xāβy** “тирифтам”, **vāncin** “бастам”, **yw'ry** “ту медонӣ”, **βāxindi** “додам”; ҷамъ: **uāxxiyāmma** “тарбия кардем”, **pāruzāmini** “шудем”, **y'w'ryx** “шумо фаҳмидед” [113, с.19-22].

Дар феълҳои мазкур унсури дуум, яъне **ā-** аугмент мебошад, ки мисли забони суғдӣ дар натиҷаи бо ҳарфи охири пешванд омезиш ёфтани аугменти **a-** зоҳир гардидааст.

Дар як даста асосҳои феълҳои дорои пешванд аугмент дар шакли овози оғозии реша низ инъикос гардидааст. Чунончи, аз феъли **βx-** “бахшидан” (аз **baxša-*) шахси сеюми шумораи танҳои замони гузашта **β'xd//x(y)d** (*āx(y)d*) “бахшид” ба вучуд меояд [113, с. 43].

Ягона ҳамсадои ба вазифаи аугмент оянда дар байни забонҳои хиндуаврупой **m-** мебошад, ки дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ ба чашм мерасад. Маводи аз забони хоразмӣ гирдомада нишон медиҳад, ки аугменти **m-** дар забони мазкур нисбат ба суғдӣ серистеъмол аст.

Аугменти **m-** бештар дар оғози феълҳои меояд, ки бо овози **n** оғоз меёбанд: **mnpst** “вай навишт” аз аугменти **m** ва асоси **nps-** “навиштан” (<* *nī-pīsa-*), **mnk'ryd** “вай шумурд” аз **m** ва асоси **nk'ryd-** “ҳисоб кардан” [113, с. 42-43].

Муаллифони бархе аз осори илмӣ нишон додаанд, ки аугменти **m-** на танҳо дар феълҳои решаашон бо ҳамсадои **n** оғозёбанда меояд, балки бо он феълҳои низ омада метавонад, ки асосашон бо садоноки **i** ва дигар овозҳои оғоз шудаанд: **mikkindi** “туро сохтам”, **mikkinčh** “кардам”, **mikkār** “карданд” [113, с. 22], **mstw(y)d** “ваъда кард” аз > *stw* “ваъда кардан”, **mβd** “шуд, буд” аз >β “шудан, будан” [22, с. 145].

Муаллифи “Фарҳанги феълҳои забони хоразмӣ” (бо забони немисӣ) М. Самадӣ зиёда аз 30 адад феъли замони гузаштaro овардааст, ки ҳамаи онҳо тавассути аугменти **m-** ташаккул ёфтаанд. Муҳаққиқ ва фарҳангшиноси номбурда инчунин бархе аз феълҳоро бо забони суғдӣ муқоиса карда, барои тақвияти фикраш ҷумлаҳоро бо забони хоразмӣ низ овардааст [131, с. 3-10].

Ҷадвали № 3

№	хоразмӣ	тоҷикӣ	ҷумла бо забони хоразмӣ	тарҷумаи ҷумла бо забони тоҷикӣ
1	m'β'rū	бахшид	m'β'rydyc er varzieh	Ҷӯро авф кард.
2	m'y'z	оғоз кард		

3	m'βr'zȳ	афрӯхт	m'βr'zyd'h y'dyr	Оташро барафрӯхт.
4	m'βywwȳ	ба хашм овард	m'βywwyd'h	Үро ба хашм овард.
5	m'hñ	сохт	m'hnd' y' xr'b r'wyn	Иморат кард.
6	m'kfs	шуд	m'kfst 'y xw'jyk	Пир дуто шуд.
7	m'knbȳ	хобонид	m'knbyd'h 'y skrβk δ'r	Чӯбро хобонид.
8	m'ks	тамошо кунед	m'ksd'n 'y mrskwnd'n δ'r	Мардумро тамошо кард.
9	m's	гиранд	tncynd hyc m'sn	Биштоб, то ки чизро гиранд.

Аз мушоҳидаи феълҳои мазкур аён мегардад, ки аугменти **m-** на танҳо бо феълҳои асосашон бо ҳарфи **n** оғозёбанда, балки бо феълҳои асосашон бо садонок ибтидошаванда низ меояд.

Аз маводи сарчашмаҳои дастрас маълум гардид, ки аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони хоразмӣ мавқеи бориз доштааст. Бо вучуди ин, як қатор феълҳои замони гузаштaro пайдо намудан мумкин аст, ки бидуни аугмент ташаккул ёфтаанд. Замони гузаштаи феълҳои бидуни аугмент сохташуда, асосан, онҳое мебошанд, ки аз як реша иборатанд. Дар ин маврид профессор А. Фрейман таъкид намудааст, ки “баъзе феълҳои дар замони гузаштаи асосашон бо садонокҳо ва дифтонгҳои ***u, ū, au** ва ***ī, i, ai** оғозёбанда дар забони хоразмӣ аломатҳои равшани аугментро надоранд. Масалан феъли **δ'rys'** “доштан” дар замони гузашта шакли **δ'rȳ** (dāraia) “нигоҳ доред”-ро мегирад” [113, с. 18].

Профессор Д. Эделман фармудааст, ки “дар баъзе маврид дарозии садонокҳоро метавон аз рӯйи таҳлили этимологӣ муайян кард. Чунончи, як қатор феълҳо дар асоси замони ҳозира мустаъмал аз замони гузашта фарқ

намекунанд ва фарқи байни онҳо, асосан, дар пасвандҳо ба чашм мерасад: **xwfs** “аз ман дур шав”, **xwfsd** “аз ман дур шуд” [118, с. 42-43].

Профессор А.А. Фрейман дастае аз феълҳои хоразмиро баррасӣ намуда дар охир таъкид кардааст, ки аз феълҳои бадастомада сездаҳ ададаш бидуни аугмент сохта шудаанд, ки онҳо аз ҳамдигар танҳо бо пасвандҳо фарқ карда мешаванд. Мухимтарин хусусияти онҳо аз он маълум мешавад, ки дар ҳиҷои аввалашон садонок дошта, бо пешвандҳо оғоз намешаванд: **nēββa** “набудед”, **vussa** “ӯ гуфт”, **nibēsid** “навишт”, **xifāmna** “тирифтем” [113, с. 24].

Аз ин ҷо аён мешавад, ки дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони хоразмӣ нақши аугментҳои **a-** ва **m-** намоён мебошад. Аз байни онҳо аугменти **a-** имкон дорад, ки дар аввал ва мобайни феълҳо қарор гирад.

Вижагии фарқкунандаи истеъмоли аугмент дар забони хоразмӣ аз дигар забонҳои эронӣ дар он аст, ки гунаҳое аз ин аугмент мисли **m-** дар ин забон зиёдтар ба чашм расида, имконияти зиёди сохтани замони гузаштаре доро мебошад. Аз ин рӯ, гунаи **m-**и аугментро метавон маҳсули давраи миёнаи забонҳои шарқиронӣ номид, ки дар давраи бостон ва нави забонҳои эронӣ ба мушоҳида намерасад. Аз лиҳози корбурд аугменти **m-** нисбат ба забони суғдӣ бештар дар забони хоразмӣ ба чашм расид.

Аугмент ҳангоми дар мобайни пешванд ва асоси феъл мавқеият доштаниш бо ҳарфи охири пешванд омезиш ёфта, дар натиҷа ҳарфи охири пешванд ҳазф шуда, аугмент шакли худро дигар мекард.

Бо вучуди серистеъмол ва сервазифа будани аугмент дар забонҳои шарқиронии миёна феълҳои замони гузаштаеро метавон мушоҳида намуд, ки онҳо аз лиҳози сохт сода буда, бидуни аугмент сохта шудаанд.

1.2.6. Таҳаввулоти замони гузаштаи феъл дар забонҳои ғарбиэронӣ (порсии миёна)

Забони порсии миёна ба шохаи ҷанубӣ-ғарбии забонҳои ғарбиэронӣ мансуб буда, давоми забони порсии қадим аст. Нахустин мавзеи ҳудуди густариши он қисми ҷанубии Эрон ба ҳисоб меравад. Мавзеи мазкур аввал

ватани хонадони Ҳахоманишиҳо ва баъдан сулолаи Сосониён ба шумор мерафт. Маркази асосии Эрон ва давлати Сосониён шаҳри Истаҳр ба ҳисоб мерафт, ки дар ҳар ду соҳили рӯди Пулвор мавқеъ дорад.

Бо гузашти айём забони порсии миёна ба шимол ва шарқ низ интиқол ёфт. Замони ҳокимияти Сосониён забони мазкур забони расмии давлати Эрон ва дини зардуштӣ шуд. Забони порсии миёна баъди иститои араб як муддат дар байни зардуштиён ин забон ҳамчун забони хаттии адабӣ боқӣ монд.

Инкишофи забони порсии миёна ба ду давра чудо мешавад: давраи ашқонӣ ва сосонӣ. Ҳар ду давра аз ҳамдигар бо бархе аз хусусиятҳои забонӣ фарқ мекунанд.

Давраи мавҷудияти забони порсии миёна ҳамчун забони зинда аз асрҳои VI-III п.а.м. то асрҳои VIII-IX м. ба ҳисоб рафта, ба сифати забони мурда ҳамчун забони мазҳабӣ то асри XII м. ба кор рафтааст.

Нисбат ба порсии қадим осори марбут ба забони порсии миёна зиёдтар буда, метавон онҳоро ба ду гурӯҳ чудо намуд: 1) осори ба хатти паҳлавӣ навишташуда; 2) осори бо дигар хатҳо таълифгардида.

Ба гурӯҳи аввал метавон катибаҳои Ардашери I (ҳукм. с. 226-261-уми м.), Шопури I (ҳукм. с. 261-272-юми м.), Нарсех (ҳукм. с. 293-303-юми м.), Картир (асри IV м. дар Саримашҳад ва Нақши Рустам) ва ғайраро дохил кард. Аз катибаҳои номбаршуда муфасссалтарини онҳо катибаи Шопури I мебошад, ки қисме дар Нақши Рустам ва ҳиссаи дигар дар Ҳоҷаобод ҷойгир аст.

Дастаи дуҷуми осори хаттӣ маъхазҳои бо хатҳои монавӣ, суғдӣ, туркӣ эҷодшуда ба шумор мераванд.

Агар ба таърихи ташаккули забонҳои эронӣ нигарем, маълум мегардад, ки онҳо нисбат ба дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ дучори тағйиру таҳаввули зиёди сохторӣ шудаанд. Аз ҷумла, ҳангоми гузариши забони порсии қадим ба порсии миёна он ба тағйироти ҷиддӣ дучор гардид. Аз насл ба насли дигар гузаштани он ва майл намудани ҷамъият ба содатар кардани забон ва ҷандин сабабу омили гуногун боис бар он гашт, ки гузариши забони порсӣ аз ҳолати қадим ба миёна ба вучуд ояд. Профессор Ф. Шарифова таъкид намудааст, ки

“таҳаввуле, ки аз форсии бостон ба форсии миёна сурат гирифт, дар қиёс ба таҳаввуле, ки дар давраи гузариш аз форсии миёна ба форсии нав анҷом гирифт, назаррастар аст. Ин таҳаввул ҳам дар сохти овозҳо ва ҳам дар таркиби сарфу наҳв ба амал омадааст” [61, с. 154-155].

Муҳимтарин тағйироте, ки дар сохтори забонҳои эронии миёна, бахусус порсии миёна нисбат ба марҳилаи қаблӣ ба вучуд омад, табилии онҳо аз сурати флективӣ (таҳлилӣ) ба аналитикӣ (таркибӣ) мебошад. Дар забони порсии қадим унсурҳои системаи флективӣ, яъне анҷомаҳои ифодакунандаи падежҳо, чинсият дар охири калима зикр мегардиданд, ки ҳамаи онҳо оҳиста-оҳиста аз байн рафтанд.

Бо баробари дигаргуниҳо дар таркиби луғавии забон инчунин сохти сарфию наҳвии он ҳам дучори таҳаввулот гардид. Феъл, ки бахши бузурги низоми сарфии забони порсии қадимро инъикос мекард, ба таҳаввулоти назаррас дучор гардид. Аз ҷумла, дар аксари забонҳои баъдӣ вобаста ба таҳаввулот дар сохтори онҳо аугмент ҳамчун унсури созандаи замони гузашта мавқеи дар даврони қадим доштаашро аз даст дод. Дар забони порсии миёна, ки давоми порсии қадим аст, аугмент мушоҳида нагардида (ба истиснои катибаи Картир, ки дар он сохта шудани замони гузашта бо аугмент хеле кам мушоҳида шудааст), баръакс, дигар роҳҳои сохтани шаклҳои замони гузаштаи феъл ба вучуд омаданд. Яке аз сабабҳои идома наёфтани аугмент дар давраи миёнаи забонҳои эронӣ ба вучуд омадани асоси замони гузашта аст, ки он аз собиқ сифати феълии замони гузаштаи даврони бостон бо пасванди –ta сарчашма гирифтааст.

Омили дигари азбайравии аугмент дар забони порсии миёна ин зиёд гардидани миқдори пешвандҳо дар ин забон мебошад. Гарчанде аксари пешвандҳои давраи қадим дар давраи миёна давом карда бошад, бархе пешвандҳо аз ҳисоби зарфҳо ва пешояндҳо зиёд гардиданд.

Таҳаввули замони гузаштаи феъл аз ҷумлаи мавзӯҳоест, ки дар се давраи мавҷудияти забони тоҷикӣ ба назар мерасад. Шакли замони гузаштаи феъл дар забони порсии қадим дар таркиби худ метавонист унсурҳои зиёди

грамматикӣ амсоли реша, асос, пешванд, аугмент, вандҳо, яъне пешвандҳои замонсоз ва сиғасоз, бандакҳои феъли ва ғайраҳо дошта бошад. Чунончи, феъли **abarāt** “бурд” аз ҳиссаҳои **a-** (аугмент), **-bar-** (реша) пасванди асоссози **-a** ва бандаки феъли (**-t**) иборат буд [67, с. 17].

Агарчи аугмент дар забони порсии миёна аз байн рафт, дар ин давра шаклҳои замони гузаштаи феъл нисбат ба порсии қадим зиёд гардиданд. Профессор А. Ҳасанов (Ҳасанзода) дар робита ба мавзуи мазкур чунин навиштааст: “Ғарчанде ки шаклҳои дигари замони феълҳо дар охири давраи қадими инкишофи забонҳои эронӣ ба вучуд омаданро шуруъ карданд, вале онҳо дар давраи миёна ривоч гирифтанд ва, аз ин рӯ, эҷоди давраи миёна маҳсуб мешаванд” [57, с. 86].

Ифодаи замонҳои ҳозира ва гузашта танҳо ба асосҳои феъли вобаста набуда, инчунин ба шаклҳои флективӣ ва аналитикии онҳо низ робитаи қавӣ дошт, чунки шахсу шумораи феълҳо дар замонҳои ҳозира ва гузашта дар ҳолати тағйирнопазирии асоси феъли мустақил бо ҷузъи ёвар ифода мешуд. Масалан, барои дарк кардани моҳияти ин масъала феъли *рафтанро* дар шакли замони гузаштаи сода аз назар мегузаронем:

танҳо	ҷамъ
1.raft hēm hom	1.raft hēm hom
2.raft hē	2.raft hēd
3.raft	3.raft hēnd

Ташаккули замони гузаштаи дури феъл аз асоси замони гузашта ва феъли ёвари **būdan** дар шакли замони гузашта сохта мешавад. Мавриди зикр аст, ки аз осори хаттии ин давра ҳамаи шаклҳои дури замони гузаштаро пайдо кардан мумкин нест. Танҳо метавон шахси сеюми шумораҳои танҳо ва ҷамъро овард: *pas az ān (i) Ardaxšēr ān kirm ōzad būd, abāz ō Gōbar āmad*- пас аз он ки Ардашер аждаҳоро кушта буд, боз ба назди Гӯбар омад.

Забоншиноси эронӣ Ж. Омӯзгор замони гузаштаи дурро ба ду гурӯҳ чудо кардааст: 1) мозии баиди лозим бо афзудани сиғаҳои мозии содаи феъли **ēstādan** (истодан) бо моддаи мозӣ: **raft estād hēm**- рафта будам; 2) мозии

баиди мутааддӣ бо кумаки омиле, ки дар оғози ҷумла меояд ва сифаҳои мозии мутааллиқи феъли **истодан** сохта мешавад. Ин сифаҳо дар шахс ва иддае бо мафъул мутобиқат мекунанд: **um (ōy) did estād-** ўро дида будам [74, с. 78].

Шакли замони гузаштаи нақлӣ (перфект) аз асоси замони гузаштаи феъли асосӣ ва замони ҳозираи феъли ёвари **ēstādan** сохта мешуд.

танҳо	ҷамъ
1. raft estēm (рафтаам).	raft estēm (рафтаем).
2. raft estē (рафтаӣ).	raft estēd (рафтаед).
3. raft estēd (рафтааст).	raft estēnd (рафтаанд) [74, с. 78].

Тарзи ифодаи замонҳои ҳозира ва гузаштаи феъл ба гузаранда ва монда будани онҳо низ вобаста буд. Чунончи, шакли замони гузаштаи феълҳои монда аз собиқ сифати феълии замони гузашта ва шаклҳои тасрифии феъли ёвари **h-** сохта мешуд, вале шакли замони гузаштаи феълҳои гузаранда танҳо аз собиқ сифати феълии замони гузашта иборат буд. Ин шакл дорои чунин хусусияти характернок буд, ки дар сурати бо ҷонишин ифода ёфтани мубтадо он дар шакли энклитикӣ бо калимаи пеш аз феъл омада (пайвандак, ҷонишини нисбӣ) якҷоя меомад: *u-š nāmag ō Pābag kard* – ва вай ба Бобак нома навишт [54, с. 60].

Гоҳе ба ҷои феъли *истодан* аз замони гузаштаи феъли *будан* низ истифода мешуд: **um did būd** – дида будам.

Баробари ин шакли асоси замони гузашта дар забони порсии миёна навигарии дигар ба вучуд омад, яъне замони гузаштаи як қатор феълҳо аз асоси замони ҳозира бо пасвандҳои **-īd**, **-ād**, **-īst** сохта шуданд, ки аз байни чунин аносири сарфию наҳвӣ сермахсултаринаш **-īd** буд: **varzīd** (varz <эронӣ: vřz), **niyošīd** (niyō(x)š <эронӣ: ni-+gauš аз решаи gauš- «шунидан»), **tāzīd** (<эронӣ: tač-, аз решаи tak-), **vazīd** (<эронӣ: vaz), **ēstād** (<эронӣ: adi-+stā), **nihād** (<эронӣ: ni-+dā-), **tarsīd** (<эронӣ: tars-, порсии қадим: tarsa-), **dānīst** (<эронӣ: zān-, порсии қадим: dān-) [54, с. 62].

Аз баррасии маълумоти осори илмии дар ихтиёрдошта маълум гардид, ки гузариш аз давраи қадим ба миёна дар низоми феъли забони порсии миёна

тағйироти назаррас ба вучуд овардааст. Дар забони порсии қадим замони гузаштаи феъл тавассути аугмент сохта мешуд, ки дар забони порсии миёна он аз байн рафт, аммо дар ин давра нисбат ба аҳди бостон роҳҳои дигари ташаккули шаклҳои сода, дур ва нақлии замони гузаштаи феъл ба вучуд омад.

БОБИ II

НАҚШИ АУГМЕНТ ДАР ТАШАККУЛИ ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНҲОИ НАВИ ЭРОНӢ

Давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ аз асрҳои VIII-IX м. оғоз гардида, то ба имрӯз идома дорад. Намояндагони забонҳои нави эронӣ дар кишварҳои Эрон, Ироқ, Сурия, Туркия, Чин, кишварҳои пасошуравӣ умр ба сар мебаранд. Забонҳои нави эронӣ тақрибан фарогири зиёда аз 40 забон мебошанд, ки форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ (се гунаи як забон ҳисоб мешаванд), пашту, ҳазора (афғонӣ), осетинӣ (аллонӣ), курдӣ, тотӣ, балучӣ, толишӣ, гелонӣ, мазандаронӣ (табарӣ), забонҳои помирӣ (рӯшонӣ, шуғнонӣ, бартангӣ, хуфӣ, вахонӣ, сарикӯлӣ, язғуломӣ, мунчонӣ, ишкошимӣ), ормурӣ, парачӣ, ӣидға, ӣғнобӣ, ӯишҳои хурди марказ ва ғарби Эрон (ӣздӣ, натанзӣ, ғабрӣ, хурӣ, ласгирдӣ, симнонӣ, сурхай, сангисарӣ, токистонӣ, шомирзодӣ...) ва ғ. аз ҷумлаи онҳоянд.

Бояд таъкид кард, ки на ҳама забонҳои зикргардида дар ҳоли ҳозир рушд карда истодаанд. Дар ин миён забонҳоеро пайдо кардан мумкин аст, ки таркиби луғавияшон заиф гардида, ҳудуди интишорашон низ торафт маҳдуд шуда истодааст. Бино ба маълумоти охири эълонкардаи забоншиносон, дар дунё зиёда аз шаш ҳазор забон мавҷуд аст ва аз он анқариб ҳаштсад забон ва ӯиш то поёни асри XXI аз байн хоҳад рафт [79, с. 7].

Иллати ба чунин ҳулоса омадани олимон, пеш аз ҳама, дар он аст, ки имрӯзҳо торафт забонҳои маҳаллӣ ва ӯишҳо бо сабабҳои гуногун аз байн рафта истодаанд. Инчунин таркиби луғавии онҳо хароб гардида, ба ивази калимаҳои аслиашон унсурҳои луғавии бегона ба гардиш ворид шудаанд. Аз ин рӯ, бояд таҳқиқу баррасӣ, омӯзиши забонҳоро ӯишҳои маҳаллӣ ба роҳ монда шуда, дар ин самт алоқамандон, мутахассисони соҳа ва соҳибзабонон бояд талоши бештаре ба амал оранд. Забоншинос С. Мирзоев дар робита ба масъалаи мазкур таъкид намудааст, ки “омӯзиши забонҳои эронӣ ва ӯишҳои онҳо бисёр муҳим ва пураҳамият аст, зеро бо ин восита вижагиҳои ба ёди фаромӯшӣ рафтaro дастёб мешавем” [37, с. 171].

Яке аз омилҳое, ки таваҷҷуҳро ба вижагиҳои куҳани забонҳои нави эронӣ меафзояд, ҳифзи унсурҳои ёвари забонҳои бостонӣ мебошад, зеро дар забонҳои нави эронӣ баробари пойдор мондани дастаи зиёди пешвандҳои давраи миёна инчунин унсури замонсозии бостонӣ чун аугмент низ пойбарҷо мондааст. Чунончи, дар давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ аугмент дар забонҳои толишӣ ва яғнобӣ маҳфуз мондааст.

Перомуни пойдормонии аугмент дар байни забонҳои нави эронӣ назари аҳли таҳқиқ якранг нест, зеро аксари онҳо бар ин назаранд, ки аугмент аз миёни забонҳои нави эронӣ танҳо дар забони яғнобӣ ҳифз гардидааст. Масалан, профессор А.Л. Хромов навиштааст, ки “забони яғнобӣ ягона забони зиндаи эронӣест, ки аугменти эронии бостонро дар худ нигоҳ доштааст” [115, с. 684].

Эроншиносон В.С. Расторгуева ва Д.И. Эделман таъкид намудаанд, ки “дар аксарияти забонҳои баъдӣ бинобар таҷдиди сохтори замони гузашта аугмент ҳамчун унсури грамматикӣ аз байн рафта, идомаи он танҳо хоси низоми сарфу наҳви забони яғнобӣ мебошад” [129, с. 70].

Таҳлили системаи феъли забони толишӣ нишон дод, ки андешаи забоншиносон дар мавриди танҳо дар забони яғнобӣ ҳифз гардидани аугмент баҳсбарангез аст, зеро дар давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ аугмент на танҳо дар забони яғнобӣ, балки дар забони толишӣ низ ҳифз шудааст.

Агар ба ду давраи қаблии инкишофи забонҳои эронӣ назар афканем, маълум мешавад, ки аугмент, чунонки ишора гардид, дар давраи қадим мадҳдудтар ва дар давраи миёна нисбатан серистеъмол ва сервазифа гардидааст. Дар давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ бошад, аз байни гурӯҳи калони забонҳо аугмент танҳо дар ду забон: яғнобӣ ва толишӣ дар ташаккул ёфтани замони гузаштаи феъл нақши намоён дорад.

Қиёсу муқобалаи даврони мухталифи корбурди аугмент гувоҳи он аст, ки дар давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ бархе аз хусусиятҳои мисли дар ташаккули замони гузаштаи феъли забонҳои бостон ва миёнаи эронӣ доштаи аугмент аз байн рафтаанд.

Агар корбурди аугментро дар давраи нави забонҳои эронӣ ба ду давраи қаблӣ муқоиса кунем, маълум мешавад, ки қисме аз хусусиятҳои дар давраҳои қадим ва миёна доштаи аугмент аз байн рафта, бархе дигар побарҷо мондаанд. Масалан, вобаста ба кадом ҳарф ба охир расидани пешванд дигар шудани аугмент, бештар дар феълҳои сохта ба чашм расидани он, аугментҳои **ī-** ва **m-** дар давраи нав аз байн рафтанд.

Дар баробари аз байн рафтани баъзе аз хусусиятҳои аугмент дар забонҳои нави эронӣ, инчунин аугмент баъзе хусусиятҳои навро ба худ гирифт, ки дар ду давраи қаблӣ ба чашм намерасиданд.

Дар давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ аз унсури номбурдаи сарфию наҳвӣ танҳо аугменти **a-** дар аввал ва мобайни шаклҳои сода ва ҳикоягии замони гузаштаи феъл ба мушоҳида расид. Аз лиҳози мавқеи ҷойгиршаваӣ аугмент имкони дар аввал ва мобайни пешванду реша феълӣ қарор гирифтандро доро мебошад. Инчунин аугмент баъди пешванди инқории **na-** устувор набуда, он дар ғӯиши ғарбии яғнобӣ ва марказии толишӣ ҳазф мешавад.

2.1. Нақши аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони толишӣ

Забони толишӣ аз ҷумлаи забонҳои муосири эронии шимолиғарбӣ буда, ба он мардуми дар канори дарёи Хазар ҷойгирифта гуфтугӯ мекунанд. Ҳудуди густариши забони толишӣ дар мавзеъҳои Гелон ва Ардабили Эрон, ҷанубу шарқии Ҷумҳурии Озарбойҷон, Қафқоз буда, шумораи умумии толишизабонон дар тамоми дунё зиёда аз 2 млн нафар мебошанд. Толишзабонони Ҷумҳурии Озарбойҷон дар минтақаҳои Лангарон, Лерик, Масол ва Астари ин кишвар умр ба сар мебаранд.

Забони толишӣ, аслан беҳат буда, дар солҳои сиёми асри гузашта бар мабнои хатти лотинӣ барои ин забон алифбое тахия шуда, китобу матолиби таълимӣ ба он ба таъб расонда шуда буд, аммо ин ибтикор дер идома наёфт. Феълан толишҳо дар канори забони модарии худ забони озариро хуб

медонанд ва ин забон барои фарзандонашон забони таълим ба шумор меравад [31, с. 282].

Ағлаби муҳаққиқон забони толиширо боқимондаи яке аз забонҳои эронии пешазмелодӣ - модӣ доништаанд [68, с. 1; 134]. Сабаби “толишӣ” ном гирифтани забон ҳамин аст, ки соҳибони он сокинони минтақаи соҳили дарёи Хазар мебошанд ва ҳамеша дар ин ҷо боронҳои мавсимӣ ва ғайримавсимӣ зиёд ба чашм мерасад. Аз ин рӯ, намнокии минтақа зиёд мебошад. Калимаи **тул** дар забони толишӣ маънои “гил”-ро дошта, пасванди **-иш** бошад, ҳамвазифаи пасванди “-зор”-и тоҷикӣ мебошад.

Забони толишӣ гӯиши бисёр дорад. Толишшиносон ва пажӯҳишгарони забонҳои эронӣ гӯишҳои ин забонро ба се даста: гелонии шимолӣ, марказӣ ва ҷанубӣ тақсим кардаанд.

Ёдгориҳои забони толишӣ, асосан, аз осори фолклорӣ иборат буда, дар жанрҳои дубайтӣ ва рубой эҷод гардидаанд. Нахустин маҷмуаи рубоӣ ба ин забон сурудашуда аз манотиқи Ардабил ба даст омадааст, ки, ба ақидаи муҳаққиқон, он ба асри XIV мутаалл аст. Осори мазкур, дар маҷмӯъ, аз 14 рубой иборат буда, аз ҷониби шарқшинос Б. В. Мюллер гирдоварӣ ва таҳлил гардидааст [100 с. 8].

Ибтидои пажӯҳиши забони толишӣ ба ҷорӣ дуҷуми асри XIX рост меояд. Соли 1842-юм эроншиноси рӯстабори аҳли Литва А. Ходзко таҳти унвони “Таронаҳои маҳбуби сокинони қаронаҳои дарёи Хазар” асари худро дар шаҳри Лондон нашр намуд, ки як бахши он ба масъалаи забони толишӣ бахшида шудааст. Дар асари мазкур 15 дубайтӣ ва 80 вожаи толишӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтааст.

Доир ба собиқаи таҳқиқи забони толишӣ доктор М. Ризоятӣ дар як пажӯҳишаш таҳти унвони “Нигоҳе ба пешинаи мутолиоти забони толишӣ” моҳияту мазмуни мақолаву асарҳои илмӣ, инчунин луғатномаҳои таълифгардидаро муфасссал шарҳу тавзеҳ додааст [139].

Мавқеи забони толишӣ дар ҳифзи унсурҳои забонҳои қуҳан ва миёнаи эронӣ намоён мебошад. Дар робита ба ин масъала доктор М. Ризоятӣ

фармудааст, ки “вучуди бархе мухтассоти таърихӣ ва куҳан дар низоми дастурии забони толишӣ, аз ҷумла ҳифзи мозии ғайритоми бостонӣ **imperfect** (мозии биношуда бар моддаи мазорё), ҳифзи решаҳои заиф ва қавӣ дар бинои афъол, гардиши мусаввитот, ҳифзи бархе сомитҳои эронии бостон ва миёна, вучуди афъоли хосторӣ, бақои эргативи даврони миёна метавонад забони толиширо аз манзараи пажуҳишҳои таърихӣ ва татбиқӣ низ барои пажуҳандагони забоншинос муҳим ва хонданӣ чилва диҳад” [77, с. 20-21].

Қайдҳои алоҳида оид ба мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони толишӣ аз мадди назари муҳаққиқон дур намондааст. Толишшинос М. Ризоятӣ корбурди аугменти **а**-ро дар ғӯиши марказии толишӣ таҳқиқ намуда ишора кардааст, ки “ а- (аугмент – С.Р.) фақат дар сохти мозии истимрорӣ (шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ – С.Р.) ба кор меравад: **axəsiš** “меҳобидӣ”, **avajim** “меғуфтам” [77, с. 60]. Муҳаққиқ ва луғатнигор Б.В. Мюллер дар асараш “Забони толишӣ” дар асоси лаҳҷаи ҷанубии забони номбурда хусусиятҳои истифодаи аугментро дар шакли замони гузаштаи сода ва ҳикоягӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст [100, с. 152-155]. Номбурда таъкид намудааст, ки “дар мавриди пешванди а- аугмент бояд гуфт, ки он танҳо аз бунёди замони ҳозира феълҳои замони гузаштaro месозад, ки чунин ҳолат дар забонҳои санскрит ва форсии бостон низ мушоҳида мешуд” [100, с. 154].

Дар радифи пажуҳишҳои зикргардида, инчунин бархе қайду ишораҳо оид ба истеъмоли аугмент дар забони толишӣ низ мавҷуданд [54, с. 56; 76, с. 42; 129, с. 71; 139].

Аз сарчашмаҳои ба мо дастрас маълум гардид, ки то кунун пажуҳиши ҷудогонаи мукамал доир ба хусусиятҳои истеъмоли аугмент дар забони толишӣ сураи нагирифтааст. Таҳқиқоти то ҳол сурагирифта, асосан, дар заминаи як ғӯиш ва ё гуфтори мардуми як минтақаи толишнӣ ба анҷом расидаанд.

Ҳудуди густариши ғӯиши ҷанубии забони толишӣ минтақаи ҳамсарҳади Эрон бо Ҷумҳурии Озарбойҷон ва ҳудуди он мебошад. Шаклҳои замони

гузаштаи феъл дар гӯиши ҷанубӣ бидуни аугмент сохта мешаванд. Масалан, шакли содаи замони гузаштаи феъл аз асоси замони гузашта ва бандакҳои феълӣ ташаккул меёбад: **hárdəmə** (хӯрдам). Аз ин ҷо аён мегардад, ки **hárdə** (асоси замони гузашта) ва **-mə** (бандак) мебошад. Барои тақвияти андеша метавон дигар шаклҳои замони гузаштаи феълро овард, ки онҳо аз асоси замони гузашта ва бандакҳои феълӣ сохта шудаанд: **hárīm** (мехӯрдем), **hárdámə** (хӯрдаам), **hárdáma** (хӯрда будам) [71, с. 46].

Дар гӯиши толишии марказӣ феълҳои замони гузашта – даҳ, феълҳои замони ҳозира – ҷаҳор ва феълҳои замони оянда дорои як шакли замони буда, ҷамъи шонздаҳ шакли замонсозии феъл ба ҷашм мерасад. Аугмент дар шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ гӯиши марказӣ маҳфуз мондааст.

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ дар забони мазкур аз аугмент, асоси замони ҳозира ва бандак сохта мешавад. Масалан, дар феълҳои **axəsim** “мехобидам” унсури нахустини он **a**- аугмент, **xə**s - реша ва **-im** - бандак мебошад.

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ дар шахсу шумора ҷунин тасриф мешавад:

танҳо	ҷамъ
1. axəsim(a) “мехобидам”.	1. axəsimun(a) “мехобидем”.
2. axəsiš(a) “мехобидӣ”.	2. axəsirun(a) “мехобидед”.
3. axəsi “мехобид”.	3. axəsin(a) “мехобиданд” [77, с. 81].

Аугмент имкон дорад, ки дар байни пешванд ва реша низ ҷой гирад. Масалан, дар феълҳои **peragerim (a)** “бармедоштам” **per**- пешванд, **a**-аугмент, **ger** –реша ва **-im** бандак мебошад. Ба ҳамин минвол, метавон боз чанд шакли тасрифии феълҳои номбурдари замони гузашта овард, ки аугмент дар байни пешванд ва реша ҷойгир шудааст: **peragerim (a)** “бармедоштам”, **perageriš** “бармедоштӣ”, **perageri** “бармедошт” **peragerimun (a)** “бармедоштем”, **peragerirun** “бармедоштед”, **peragerin (a)** “бармедоштанд” [77, с. 84].

Агар замони гузаштаи ҳикоягӣ дар шакли инкорӣ ояд, он гоҳ аугмент ҳазф мешавад: **naxəsim** “намехобидам” [77, с. 86]. Ҳолати мазкурро метавон

дар феълҳои дорои пешванди калимасоз низ мушоҳида намуд, ки дар ин ҳолат аввал пешванди феълӣ, баъдан пешванди инкории **na-** меояд: **penagerim/ penagerem** “барнамедоштам” [77, с. 43].

Нисбат ба гӯиши марказии толишӣ аугмент дар гӯиши шимолӣ зиёдтар ба чашм расида, он дар оғоз ва мобайни шаклҳои сода ва ҳикоягии замони гузаштаи феъл қарор мегирад. Чунончи, дар феъли **agórdinim** “будам” **a-** аугмент, **górdin-** реша ва **-im** бандак мебошад: *Išta sai agórdinim*-ман як навъ маккори ботаҷриба будам.

Ба ҳамин минвол, метавон боз чанде аз феълҳои замони гузаштара овард, ки дар бунёди онҳо аугмент мавқеи намоёнро дорост:

Шаҳси якуми шумораи танҳо: *Mir Ahmed xani kàiku yulluy ákaim*-ман дар хонаи Мир Аҳмадхон хизмат **кардам**. *Čàjo pi-anàtm* (<*pe-a-na-i-m*) *bi asp-* баъд ба аспи шумо **савор шудам** [100, с. 153].

Шаҳси дуюми шумораи танҳо: *Ti ba čimi hič nai nāvoiš* (<*na-a-v (o)-i-š*, *ote*-ту одатан ба сӯи ман тамоман муқобил **намебаромадӣ**. *Čimi boyi kam adizdiš?* – аз боғи мо андак **дуздидӣ?**

Шаҳси сеюми шумораи танҳо: *Zümand bezüi áhai* (<*áhardi*)–пурзӯр безӯрро **хӯрд**. *Čai pešt ási*–пушти вай **шикаст**. *A merd ámandi bas a kai kumisa i sor-* ҳамон сол мард як сол пурра дар рӯи бом **истод**.

Шаҳси якуми шумораи чамъ: *Kosbeti ákaimon*–мо ба тиҷорат машғул **будем**. *Akini ákaimon*-аз даҳ якашро **додем**.

Шаҳси сеюми шумораи чамъ: *Ve ba-i-an-di ášin*-онҳо ба якдигар хеле монанд **буданд**. *Mijonkú-ada ba sa kattósa ayilmanda jdam hič aznin*–дар Миҷонкӯҳ ҳеҷ гоҳ куҳансолон маҳорат **надоранд** [100, с. 154].

Аз мисолҳои зикршуда бармеояд, ки бандакҳои зерин дар ташаккули замони гузаштаи содаи феъли гӯиши чанубӣ иштирок мекунанд:

шумораи танҳо	шумораи чамъ
1. -im	1. -imon
2. -iš	2. -ion
3. -i	3. -in

Монанди шакли замони гузаштаи сода дар шакли ҳикоягӣ низ аугмент дар оғози феъл қарор мегирад. Масалан, дар феълҳои шахси якуми шумораи танҳо **āvaim** унсури нахустини он **ā** аугмент, **va-** реша ва **-im** бандаки феълӣ мебошад: *āvaim* (<*a-vard-i-m*) *ba-štaka*-ман баъзан мешуд ба хонаи шумо меомадам. Феъли **ákai** “мекард” низ чунин сохта шудааст: *Čaš ákai* (<*akardi*)-ӯ тамошо мекард [100, с. 152].

Монанди забонҳои порсии қадим, авестӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва яғнобӣ дар ғӯиши шимолии толишӣ аугмент метавонад дар мобайни пешванд ва асоси феълӣ мавқеъ гирад. Масалан, дар феъли **pi-āšim** (мебаромадам) **pi-** пешванд, **a-**аугмент, **āš** -реша ва **-im** бандак аст: *Piāšim* (*pe-a-ši-m*) *ba viza* -ман баъзан мешуд ба дарахти чормағз мебаромадам.

Агар аугмент баъди ҳиссачаи инкории **na-** ояд, дар ин ҳолат садоноки **a-** и ҳиссачаи мазкур бо аугменти **a-** омехта гардида, дар натиҷа аугмент хусусияти кашишнокӣ пайдо мекунад ва дароз талаффуз мешавад: *Sipa mini nāvuzni-* саги ман дигар надавид. *Pišik mini nāhai-* гурбаи ман намехӯрад [100, с. 152].

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки дар сохтани феълҳои замони гузаштаи забони меёрӣ толишӣ аугменти **a-** мавқеи намоён дошта, дар ғӯишҳои марказӣ ва шимолӣ дар аввал ва мобайни пешванду асоси шаклҳои сода ва ҳикоягии замони гузаштаи феълҳо қарор мегирад.

Корбурди ин унсури созандаи замони гузаштаи феъл дар ғӯишҳои толишӣ мавқеи устувор надошта, дар яке истифодаи фаровон дорад, дар дигаре матрук гардидааст.

2.2. Нақши аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони яғнобӣ

Забони яғнобӣ ба гурӯҳи шимолишарқии забонҳои нави эронӣ мансуб буда, номи забон аз номи минтақаи Яғноб гирифта шудааст. Байни муҳаққиқон дар мавриди маънои топоними Яғноб назари гуногун мавҷуд аст. Забоншинос Б. Тӯраев дар мавзуи ҷойномҳои водии Яғноб таҳқиқи муфасссал

анҷом дода дар ин асно дар мавриди худи ҷойноми Яғноб назари муҳаққиқонро овардааст. Бинобар таъкиди муҳаққиқон М.С. Андреев, Е.М. Пешерева, Г. Мейендорф, А.Л. Хромов, С. Мирзозода калимаи “яғноб” аз ҷузъҳои “их” (ях) ва “нов” (водӣ, сарзамин) яъне “водии яхин” иборат мебошад. Баъди назарсанҷиҳо Б. Тӯраев навиштааст, ки “чунин маънидоди вожаи “яғноб” аз ҷониби муҳаққиқони яғнобшинос, қариб ки, яксон аст чунон ба назар мерасад, ки гӯё онҳо шарҳу тавзеҳи маънои вожаи мазкурро аз якдигар рӯйбардор карда бошанд” [51, с. 31].

Худи муҳаққиқ Б. Тӯраев назари Б. Ҳайдарзодаро ҷонибдорӣ намудааст, ки мавсуф ҷойноми Яғнобро “яғд//яғдӣ” (васеъ, паҳн, фарох) ва “нов” (водӣ, дара) пиндошта, барои тақвияти андешаи хеш далели зиёд меорад [51, с. 36].

Забони яғнобӣ дорои ду гӯиш шарқӣ ва ғарбӣ буда дар байни онҳо асосан тафовути овой бештар ба ҷашм расида, тафовути лексикиву грамматикӣ нисбатан кам ба назар мерасад.

2.2.1. Мухтасаре аз таърихи таҳқиқи забони яғнобӣ

Дар ибтидои асри XX аз Туркистони Шарқӣ ёфт шудани осори хаттӣ ба забони суғдӣ маълум шуд, ки забони яғнобӣ идомаи бевосита ва ё яке аз гӯишҳои забони суғдӣ будааст. Аз ин рӯ, забони яғнобиро “забони суғдии нав” ҳам меноманд.

Аз таърих маълум аст, ки ҳангоми ҳучуми арабҳо ба Осиёи Марказӣ суғдиҳо бо сардории Деваштич бар зидди онҳо баромада, ҷанбозиҳои зиёд кардаанд, вале дар охир ҷангро бохтанд. Деваштич маҷбур шуд, ки бо ҳамроҳон ва як қисми мардуми осоишта ақибнишинӣ кунад. Оқибат ба кӯҳи Муғи водии Зарафшон рафта, дар он ҷо маскан гирифтанд. Баъди андак муддат ҳудуди суғдинишинон дар водии Зарафшон афзуд ва онҳо ба Фалғар, Мастҷох, Яғноб ҳиҷрат карданд. То асрҳои XV-XVI забони суғдӣ дар ин минтақаҳо роиҷ буд, аммо бо таъсири забони тоҷикӣ ин забон маҳдуд шуда, минбаъд танҳо дар қисми марказии дараи Яғноб боқӣ монд.

Забони яғнобӣ танҳо дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 1970-уми асри XX, асосан, дар мавзеи Яғноби ноҳияи Айнӣ ва бархе аз деҳаҳои водии Ҳисор паҳн гардида буд. Ибтидои муҳоҷирати яғнобиён ҳанӯз дар асрҳои XVI-XVII оғоз шуда, як қисми мардуми дараи Яғноб ба водии Ҳисор, дақиқан, ба самти Ромит ва бархе деҳаҳои ноҳияҳои Ҳисор ва Варзоб кӯч бастанд.

Кӯчбандии мардуми дараи Яғноб ба минтақаҳои водии Ҳисор дар солҳои 50-уми асри XX авҷ гирифт. Баъдан бо қарори ҳукумати ҳамонвақта баҳори соли 1970-ум яғнобиёро ба ноҳияи Зафаробод кӯчониданд. Пас аз чанд соли истиқомат дар охири солҳои 80-уми садаи XX як қисми яғнобиҳо боз ба дараи Яғноб баргашта, баъзе деҳаҳоро обод карданд.

Дар шароити кунунӣ яғнобизабонон ба ҷуз дараи Яғноб инчунин дар баъзе минтақаҳои шаҳрҳои Душанбе (маҳаллаҳои Зайнаббӣ, Заҳматобод, Яккачинор, ВарзобГЭС), Ҳисор (Мавлончари боло, Чағатай, Багарак, Наврӯзбулоқ, Келатош), Ваҳдат (Ҳочиқатаған, Теппаи Самарқандӣ) ноҳияҳои Рӯдакӣ (Исанбой, Мис, Чоряккорон, Чабалай, Кӯрпай), Варзоб (деҳаҳои Кӯктеппа, Зуманд, Гароб, Тағоб, Сафедорак, Варзобқалъа, Даҳана, Арақчин (Алахчин), Дуоба, Чорбоғ, Дараи яғнобиҳо), Ёвон (Чучух, Ғарав, Сабззор), Зафаробод (шаҳракҳои Меҳнатобод, Зафаробод, Суғдиён ва деҳаҳои Зарбдор, Ҳаёти Нав, Гулистон) зиндагонӣ мекунанд.

Нахустин маълумоти илмӣ доир ба яғнобиёну забони яғнобӣ дар соли 1870-ум ба даст омадааст. Муҳаққиқ А.С. Кун ҳангоми сафараш ба дараи Яғноб мушоҳида намуд, ки мардуми ин мавзеъ бо забоне сухан мекунанд, ки аз забонҳои дигари эронӣ тафовути зиёд дорад. Маҳз ҳамин муҳаққиқ ба аҳли илм забони яғнобиро муаррифӣ намуда, боис ба он гардид, ки дигар муҳаққиқон чун К.Г. Залеман, И.И. Зарубин, М.С. Андреев, Е.М. Пешерева, А.Л. Хромов, С.И. Климчитский, М.Н. Боголюбов, А.К. Писарчик, Л.А. Хетагуров ва дигарон ба омӯзиши паҳлуҳои гуногуни забон, адабиёт, фарҳанг ва таърихи мардуми дараи Яғноб машғул шаванд.

Ҳанӯз барвақт аҳли таҳқиқ ишора намуда буданд, ки забони яғнобӣ ниёз ба ковиши зиёди илмӣ дорад. Аз ҷумла, эроншинос В.С. Соколова дар бораи кам таҳқиқ гардидани қисматҳои дохилӣ ва берунии забони яғнобӣ ишора карда буд [109, с. 61]. Албатта, ин ишора ҳанӯз дар нимаи дуюми асри XX рӯйи коғаз омадааст ва аз он замон то кунун баъзе корҳои назаррас низ ба анҷом расидаанд.

Барои таҳқиқи хусусиятҳои ин ё он забон ба муҳаққиқ хатман дастрасӣ доштан ба осори хаттӣ лозим аст. Аз ин рӯ, нахуст муҳаққиқон кӯшиш намудаанд, ки бештар ба китобат намудани осори шифоҳии мардуми дараи Яғноб машғул гарданд, чунки то омадани муҳаққиқон ба сарзамини Яғноб ягон осори хаттӣ ба забони яғнобӣ вучуд надошт. Аз ин рӯ, онҳо ба китобат намудани осори шифоҳии мардум, ки аз нақлу саргузаштҳои сокинон, суруд, тарона, дубайтӣ, рубой, зарбулмасалу мақол, афсона, ривоятҳо иборат буданд, машғул шуданд. Намунаи мукамал ва пураарзиштарини матнҳо китоби “Матнҳои яғнобӣ” (бо забони русӣ) мебошад, ки соли 1957-ум ба чоп расидааст. Китоб аз ду бахш: матнҳо ва луғат иборат буда, ҳар ду бахш дорои муқаддимаи алоҳида буда, муаллифони ҳар ду муқаддима муҳаққиқон В. А. Лившиц ва А. К. Писарчик мебошанд.

Бахши аввали асар “Матнҳо” фарогири афсона, суруд, ривоят, воқеаю саргузаштҳои ҷолиби ҳаёти яғнобиён аст. Маводи мазкурро шарқшиносон М.С. Андреев ва Е.М. Пешерева аз забони аҳолии дараи Яғноб солҳои 1924-1927-ум зимни сафарҳои илмияшон шунидаву навишта гирифтаанд.

Ба ҷуз асари мазкур инчунин дар дохили бархе аз асару мақолаҳои илмӣ, луғатномаҳо, инчунин матнҳои мухтасар дар маҷалла ва рӯзномаҳо чунин навиштаҳоро дарёфтани мумкин аст. Аз ҷумла, Ҷ. Юнкер ҳангоми сафараш ба дари Яғноб соли 1914-ум аз забони мардуми дара се достони мухтасарро ҷамъоварӣ намуда, онҳоро соли 1930-юм ба чоп расонидааст [122, с. 278-282].

Як бахши асари “Забони яғнобӣ” (ба забони русӣ)-и А.Л. Хромов “Матнҳо” унвон дошта, дар он муаллиф ёддоштҳое, ки аз забони худ

бошандагони деҳаҳои Яғноб нақл шудааст, ҷамъоварӣ кардааст [114, с. 135-162].

Эроншинос С.Н. Соколова дар ҷилди дуюми “Очеркҳо доир ба фонетикаи забонҳои эронӣ” дар бораи фонетикаи забонҳои осетинӣ, яғнобӣ ва помирӣ маълумот дода, баъди баррасии фонетикаи забони яғнобӣ чанде аз нақлҳоро ба забони яғнобӣ овардааст ва баъдан тарҷумаи онҳоро ба забони русӣ зикр намудааст [109, с. 72-75].

Дар баробари асарҳои зикргардида, инчунин метавон бархе аз матнҳоро дар бахшҳои алоҳидаи асарҳо ва мақолаҳои илмӣ мушоҳида намуд, ки чунин матнҳо дар таҳқиқи ин ё он бахши забони яғнобӣ ба ҳайси шохид кумак мерасонанд [7, с. 154-163; 9, с. 154-159; 33, с. 122-222].

Лексикографияи забони яғнобӣ нисбат ба дигар бахшҳо пешрафта буда то кунун аз ҷониби луғатнигорон дар ин самт корҳои назаррасе ба анҷом расидааст. Луғатномаҳои таълифгардида тарҷумавии дузабонӣ (яғнобӣ-русӣ, яғнобӣ-тоҷикӣ, яғнобӣ-чехӣ), сезабонӣ (яғнобӣ-тоҷикӣ-англисӣ) ва чорзабонӣ (форсӣ-тоҷикӣ-яғнобӣ-русӣ, яғнобӣ-русӣ-тоҷикӣ-немисӣ) мебошанд.

Луғатномаҳои то имрӯз нашршудаи забони яғнобиро вобаста ба замони таълиф метавон ба ду давра ҷудо кард: 1) луғатномаҳои дар толи солҳои 20-уми асри XX то давраи Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон нашршуда; 2) фарҳангномаҳои баъди Истиқлол интишорёфта.

Луғатномаҳои то давраи Истиқлол таълифгардида микдоран кам бошанд ҳам, дар лексикографияи забони яғнобӣ мавқеи назаррас доранд. Фарҳангномаҳои давраи аввалро метавон ба ду даста: луғатномаҳои то мо нарасида ва луғатномаҳои ба мо дастрасшуда ҷудо намудан мумкин аст.

Яке аз фарҳангномасе, ки то мо нарасидааст, аз ҷониби профессор Б.А. Алборов тартиб дода шудааст. Мавсуф соли 1934-ум асареро бо номи “Забони яғнобӣ. Матн ва грамматика” (бо забони русӣ) таҳия намуд, ки он аз се боб иборат буд ва боби якум “Грамматика”, боби дуюм “Матнҳо” ва боби сеюм “Луғат” номгузорӣ шуда буд. Бахши луғат аз фарҳангномаи чорзабонаи

“Форсӣ-тоҷикӣ-яғнобӣ-русӣ” иборат мебошад. Асари мазкур то кунун ба нашр нарасида, дар шакли дастхат (чопи машинка) мавҷуд аст [132].

Қисми дигари луғатномаҳо то замони мо омада расидаанд. Шарқшинос Э. Бенвенист соли 1955-ум дар маҷаллаи “Осиё” фарҳанги кучакеро бо номи “Луғати яғнобӣ” ба нашр расонид, ки дар он чанде аз калимаҳои яғнобӣ ба забонҳои тоҷикӣ-русӣ-немисӣ тарҷума шуда буданд. Луғат аслан чорзабонӣ (яғнобӣ-тоҷикӣ-русӣ-немисӣ) буда, муаллифи аслии он С. Слейман мебошад, ки мавсуф дар маҷмуаи “Яғнобшиносии худ” луғати мазкурро ҷой додааст. Баъдан шарқшинос Р. Готйо аз он нусха гирифта ба дараи Яғноб мебарад. Ҳангоми сафар Р. Готйо бархе аз мушоҳида ва қайдҳои фонетикиро дар хошияи луғат илова намуд. Шарқшинос Э. Бенвенист дастнависи Р. Готйоро гирифта, бо иловаи муқаддима бо забони фаронсавӣ ба нашр расонид.

Гарчанде миқдори калимаҳои фарҳангнома кам бошанд ҳам онҳо арзиши баланди илмӣ доранд, зеро бештари феълҳои дар фарҳанг зикрфта дар шахсу шумора тасриф шудаанд. Инчунин дар бештари маврид шаклҳои феълҳо дар замонҳо низ тазаккур ёфтаанд. Масалан, муаллиф ҳангоми шарҳи феълҳо на шакли масдарии онҳо, балки аввал асоси замони ҳозира (мисли олхаш - даргир), баъдан шакли замони гузаштаи сода (аволхаш - даргирифт), дур (олхашта хой-даргирифта буд) ва дар охир шакли ҳикоягии (аволхашишит - дармегирифт) онро овардааст [120, с. 144].

Луғати арзишманд ва мукаммали то замони мо расида бахши дуюми асари “Матнҳои яғнобӣ” - “Луғат” мебошад, ки дар он зиёда аз 3000 моддаи луғавии дар забони яғнобӣ мавҷуда ба забони русӣ тарҷума шудаанд [46, с. 87]. Мураттиби луғатномаи мазкур шарқшиносон А.В. Лившиц ва А.К. Писарчик ҳастанд. Бояд эътироф намуд, ки асари мазкур дар ҳавзаи суғдшиносӣ мавқеи намоён дошта, ҳамчун сарчашмаи асосӣ барои ба вуҷуд омадани тадқиқоти зиёди илмӣ хидмат кардааст. Дар мавриди аҳаммияти илмӣ бахши “Луғат” эроншинос И.М. Оранский чунин фармудааст: “Луғате, ки ба матнҳо замима шудааст, имрӯз мукамалтарин маҷмуаи лексикаи забони яғнобиро муаррифӣ мекунад” [102, с. 336].

Дар луғатнома муаллифон ҳангоми таҳлили этимологӣ аз сарчашмаи зиёд истифода кардаанд. Хулоса, луғатномаи мазкур дорои усули хоси луғатнигорӣ ва лексикаи фаровон буда, ба муаррифӣ ва таҳқиқи комил ниёз дорад, зеро то кунун ба таври муфассал ба риштаи таҳқиқ қашида нашудааст.

Давраи дуҷуми инкишофи луғатнигорӣ ба давраи Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон рост меояд. Вижагии хоси луғатнигории ин давра дар он аст, ки луғатномаи зиёди яғнобӣ-тоҷикӣ ба миён омадаанд. Бори нахуст соли 1995-ум “Фарҳанги забони яғнобӣ” аз ҷониби С. Мирзоев ва М. Қосимӣ мураттаб гардид. Фарҳангномаи мазкур наздик 2000 моддаи луғавиро дар бар гирифта, бо алифбои арабиасос ва овонавишти вожаҳо бо хатти лотинӣ тартиб дода шудаанд. Баъдан забоншинос ва луғатнигор С. Мирзоев соли 2002-юм “Луғати яғнобӣ-тоҷикӣ” ва соли 2008-ум “Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ”, “Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ-англисӣ”-ро ба нашр расонид [125].

Муҳаққиқи чехӣ Л. Новак “Луғати яғнобӣ-чехӣ” (“Jaghnóbsko-český slovník s přehledem jaghnóbské gramatiky”)-ро соли 2010-ум дар Прага ба чоп расонид, ки ин фарҳангнома заҳмати ҳафтсолаи муҳаққиқи чехӣ буда, аз 4000 моддаи луғавӣ иборат мебошад [130].

Ягона луғатномаи соҳавӣ “Фарҳанги яғнобӣ ба тоҷикӣ (истилоҳоти чорводорӣ)”-и Г. Неъматов мебошад, ки он соли 2013-ум дар Душанбе чоп шуда, беш аз 540 калимаю ибораи соҳаи чорводориро дар бар мегирад. Дар луғатнома ҳар як воҳиди луғавии яғнобӣ ба тоҷикӣ шарҳу эзоҳ ёфтааст. Муаллиф фарҳангномаи мазкурро дар заминаи маводи фаровоне мураттаб намудааст, ки дар давоми солҳои 1985-1990-ум аз маҳаллаҳои яғнобинии ноҳияҳои Варзоб, Рӯдакӣ ва Ҳисор ҷамъоварӣ гардидааст [126].

Таҳқиқи грамматикаи забони яғнобӣ, асосан, аз нимаи дуҷуми асри XX бештар ривҷ гирифт. Дар ин давра қорҳои илмӣ дар шакли диссертатсияҳои илмӣ рӯйи қор омаданд, ки дар шинохти масоили лексика, фонетика, сарфу наҳви забони яғнобӣ мадади қалон расонидаанд. Аз ҷумла, соли 1966-ум академик М.Н. Боголюбов дар мавзӯи “Забони яғнобӣ (суғдии ҷадид). Таҳқиқот ва мавод” (бо забони русӣ) рисолаи докторӣ ҷимоя намуд.

Муҳаққиқ А. Л. Хромов дар мавриди пажухиши мазкур навиштааст, ки “академик М.Н. Боголюбов дар асари мавриди таҳлил бештар ба қазияҳои ғуишшиносии забонҳои суғдӣ ва яғнобӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда кӯшидааст, ки тавассути усули таърихӣ-муқоисавӣ забони яғнобиро ҳамчун забони нави суғдӣ дар ҳавзаи эроншиносӣ муаррифӣ намояд” [114, с. 5].

Асари мазкур то кунун дар шакли комил ба чоп нарасидааст. Аз он танҳо автореферат ва ба таври фишурда дар як баҳши китоби “Забони халқҳои ИҶШС” (бо забони русӣ соли 1966-ум ба нашр расидааст) интишор ёфтааст [82, с. 342-361].

Баъдан рисолаи доктории шарқшинос А.Л. Хромов дар мавзуи “Таҳқиқи таърихӣ-лингвистии Яғноб ва болооби Зарафшон” (ба забони русӣ) соли 1970-ум дифоъ гардид. Муаллиф дар заминаи маводи рисолаи мазкур таҳти унвони “Забони яғнобӣ” (ба забони русӣ) соли 1972-юм монография ба чоп расонид. Дар асари мазкур масоили вожашиносӣ, овошиносӣ ва сарфу нахв, инчунин робитаи ғуишҳои забонҳои суғдӣ ва яғнобӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар охири асар матнҳо ва луғатномаи мухтасар низ оварда шудааст [114, с. 3-210].

Нуктаи дигар ин аст, ки дар эҳё ва рушди забони яғнобӣ хизматҳои шоёну бесобиқаи забоншиноси нуктасанҷ, профессор А.Л. Хромов хеле назаррас мебошад. Бо боварӣ метавон гуфт, ки мавсуф бо таълифи осори илмӣ пурарзиши хеш тавонист забони яғнобиро ҳамчун як шоҳи инкишофёфтаи илми эроншиносӣ муаррифӣ намояд.

Ба масъалаи овошиносии забони яғнобӣ шарқшинос В.С. Соколова таваҷҷуҳ зоҳир намуда, дар қисми дуюми “Очеркҳо оид ба овошиносии забонҳои эронӣ” (ба забони русӣ) дар бораи системаи садонок ва ҳамсадоҳои забони ёдшуда маълумот додааст [109, с. 59-79].

Баъди ба Истиқлол расидани Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1991-ум дар ҳайати шӯбаи ғуишшиносии Пажухишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон гурӯҳи яғнобшиносӣ таъсис

дода шуд. Ҳадаф ва вазифаҳои асосии гурӯҳ ҳарчи бештар ҷамъоварӣ ва таҳқиқ намудани маводи луғати соҳаҳои гуногуни яғнобӣ буд.

Дар ин давра дифои рисолаҳои илмӣ доир ба масъалаҳои вожашиносии забони яғнобӣ аз ҷониби олимони ватанӣ зиёд гардид. Аз ҷумла, соли 1998-ум се рисолаи илмӣ забоншиносон С. Мирзоев дар мавзӯи “Лексикаи забони яғнобӣ” [99], Б. Алиев дар мавзӯи “Лексикаи этнографияи забони яғнобӣ” [80] ва Г. Неъматов дар мавзӯи “Лексикаи ҷорводории забони яғнобӣ” [101] омода ва дифоъ гардиданд.

Сабаби таваҷҷуҳи муҳаққиқон ба самти лексика дар он буд, ки масъалаи мазкур то ин дам ба таври ҷудогона ва дилхоҳ таҳқиқ нашуда буд. Баррасии муҳтавои рисолаҳои мазкур нишон медиҳад, ки лексикаи забони яғнобӣ нисбат ба грамматикаи он дучори таҳаввулоти назаррас гардидааст.

Соли 2010-ум забоншинос Б. Тӯраев дар мавзӯи “Таҳқиқи лексикӣ-семантикӣ ва калимасозии микротопонимияи водии Яғноб” рисолаи номзадӣ дифоъ намуда, сипас соли 2019-ум онро дар шакли монография ба нашр расонид [51]. Забоншиноси эронӣ М. Таваккулӣ бошад, дар мавзӯи “Истилоҳоти хешутаборӣ дар забони яғнобӣ” соли 2014-ум рисолаи илмӣ дифоъ намуд [110].

Соли 2008-ум аз ҷониби С.Мирзоев ва Б. Алавӣ “Дастури забони яғнобӣ” интишор гардид. Бахши аввали дастур фарогири масоили “Ҳиссаҳои нутқ”, бахши дуюм “Муколама ва матнҳо” ном дошта, дар он муаллифон матни зиёдеро овардаанд, ки аксарашон ба тариқи пурсишу посух сурат гирифтаанд. Дар бахши сеюм ду мақола бо номҳои “Гӯишҳои забони яғнобӣ” ва “Забони махфии яғнобӣ” ҷойгир шудааст [33].

Саҳми забоншинос С. Мирзоев дар пажӯҳиши забони яғнобӣ хеле бориз буда, мавсуф соли 2012-ум асари “Суннатҳои маҳаллӣ ва сурудҳои яғнобӣ”-ро навишт. Таҳқиқоти фарогири масоили забоншиносӣ ва фолклоршиносӣ буда, муаллиф ду боби онро ба масъалаҳои маъношиносӣ ва калимасозии лексикаи соҳаи хунармандӣ бахшидааст [9].

Забоншиноси номбурда инчунин таҳти унвони “Маҷмуаи мақолаҳои эроншиносӣ” маҷмуаи илмие интишор намуд, ки пажухишҳои дар он ҷойдодашуда доир ба масъалаи мухталифи забони яғнобӣ, аз қабili решашиносии феълҳо, калимасозӣ тавассути пасвандҳо, ибораҳои фразеологӣ, феълҳои таркибӣ, топонимика ихтисос дода шудаанд [35].

Бар замми матнҳо, луғатномаҳо, асарҳои тадқиқотӣ ва дастурҳои таълифгардида, инчунин мақолаҳои фарогири масоили дастури забони яғнобӣ интишор гардидаанд. Мақолаҳо дар мавзуи мухталиф ба монанди муқоисаи хусусиятҳои забони яғнобӣ бо бархе аз забонҳо ва ғуёишҳои эронӣ [28; 59; 60], вожасозӣ [38], лексика [141], топонимика [50; 51] ва морфология [84; 85; 86] ба нашр расидаанд.

2.2.2. Феъли забони яғнобӣ

Агар ба осори илмие аз охири асри XIX то кунун таълифгардида назар афканем, маълум мешавад, ки бархе аз бахшҳои вожашиносӣ, овошиносӣ ва сарф то андозае ба риштаи таҳқиқ қашида шудаанд. Бо вучуди ин, паҳлуҳои нокушодаи забони яғнобӣ низ кам нестанд. Ҳанӯз барвақт профессор А.Л. Хромов навишта буд, ки “азбаски барои аксари донишмандони эроншинос забони яғнобӣ, пеш аз ҳама, ҳамчун забони суғдии нав аҳаммияти хоса дошт, табиист, ки омӯзиши он аз ҷиҳати диахронӣ ба мадди аввал баромад. Воқеан, мо то ҳол тасвири нисбатан мукаммали ҳолати муносири забони яғнобиро надорем” [114, с. 10].

Ҳарчанд ки баъди андешаҳои тазаккурёфта доир ба ин забон осори илмие зиёд интишор ёфтанд, бо вучуди ин имрӯз таҳқиқи ҳамаи ҷанбаи забони яғнобӣ зарур шуморида мешавад, то ки барои таҳияи дастури мукаммали забони яғнобӣ заминае фароҳам ояд. Дар ин маврид забоншинос С. Мирзоев хуб таъкид намудааст, ки “имрӯз, ки ҳанӯз ин забон (яғнобӣ – С.Р.) пойбарҷост, он ниёз ба ҷамъоварӣ ва таҳқиқро дорад. Бо ин роҳу восита метавон ба қадри ҳол барои маҳфуз нигоҳ доштану умри тулонитар бахшидани он иқдомоте анҷом дод” [35, с. 7].

Маълум аст, ки аз лиҳози миқдори калимаҳо ва категорияҳои грамматикӣ феъл калонтарин ҳиссаи нутқ ба шумор меравад. Он яке аз ҳиссаҳои калонтарини нутқ дар низоми вожашиносии забони яғнобӣ ба шумор рафта, дар ғанӣ гардидани таркиби луғавии он мавқеи намоёнро дорад.

Омӯзиши феъли забони яғнобӣ ҳам барои системаи сарфу наҳви забонҳои эронии куҳан ва ҳам барои забонҳо ва ғӯишҳои муосири эронӣ аҳаммияти хосае дорад. Дар таркиби луғавии забони яғнобӣ калимаҳои бунёдие мавҷуданд, ки на танҳо барои рамзкушоии осори кашфшудаи забони суғдӣ кумак мерасонад, балки барои решашиносии забонҳои ҳиндуаврупоӣ низ мусоидат хоҳанд кард. Муҳаққиқи шинохтаи ин соҳа А.Л. Хромов ҳангоми баррасии феъл дар забони яғнобӣ ба чунин хулоса омадааст, ки “бештари калимаҳои хоси забони яғнобӣ ҷонишин ва феъл мебошанд” [114, с. 48].

Муаллифони китоби “Дастури забони яғнобӣ” доир ба феъл андешаи худро чунин баён намудаанд: “Феъл яке аз ҳиссаҳои калонтарин дар системаи лексикаи забони яғнобӣ ба шумор меравад, чунки 90%-и феълҳо феълҳои бунёдии ҳуди забон мебошанд ва дар ҳамон шакли куҳани худ то имрӯз маҳфуз мондаанд” [33, с. 52].

Аз таърихи таҳқиқи забони яғнобӣ мусаллам гардидааст, ки бори нахуст бархе аз феълҳои сода ва таркибии яғнобӣ аз ҷониби донишманди олмонӣ Е. де-Уйфалви ҷамъоварӣ ва таҳқиқ карда шудаанд. Шогирди Е. де – Уйфалвӣ – Ҷ. Юнкер маводи ҷамъовардаи устоди худро дар бораи забони яғнобӣ, ки дар маҷаллаи “Revue de philology et d’ethnographie” [122, с. 278-282] ба нашр расида буд, бори дигар ҳамчун намуна соли 1930-юм дар асари худ “Arische forschungen Yagnobī-Studien” ҷоп кардааст [123, с. 12-16].

Дар асари мазкур 70 феъл аз рӯйи маъно дастабандӣ шуда, аввал шакли олмонӣ, баъд яғнобӣ ва тарҷумаи онҳо бо забони тоҷикӣ оварда шудааст. Аз 70 феъли дар маводи Е. де-Уйфалвӣ нашркардаи Ҷ. Юнкер 44 ададашон

феълҳои сода буда, 26-тои дигар феълҳои таркибии номӣ мебошанд [34, с. 13].

Мухаққиқ Қ. Юнкер аксари феълҳои чамъоврдаашро ба забонҳои немисӣ ва тоҷикӣ тарҷума карда бархе дигарро бошад ба шахсу шумора тасриф намудааст. Зимни овардани феъл аввал шакли олмонӣ, баъдан шакли масдари яғнобӣ, асоси замони ҳозира ва дар охир тарҷумаи он бо забони тоҷикиро овардааст.

Ҷадвали № 4

№	Немисӣ	яғнобӣ (шакли масдар)	яғнобӣ (асоси замони ҳозираи феъл)	тоҷикӣ
1	Sitzen	Nidak	Nid	šistan
2	Lessen	Joyak	Joy	xondan
3	eintreten	Tisak	Tis	daromadan
4	ziehen	Hašak	Haš	kašidan
5	suchen	Kovak	kov	koftan
6	kohreiben	Puxsonak	Puxs	pazidan
7	befehlen	Farmoyak	Farmoy	farmudan
8	tun, machen	Karak	kun	kardan
9	treffen	Rasak	Ras	rasidan
10	sein	Vuhak	Vuh	budan

Дар шарҳи феълҳо баъзе иштибоҳ низ ба назар мерасад. Масалан феъли **вирак** ба ҷо он ки ба забони тоҷикӣ **ёфтан** шавад **ифтан** омадааст. Инчунин феъли **видак** ба ҷои он ки **андохтан** тарҷума шавад **ниҳодан** тарҷума шудааст [123, с. 20].

Саҳми забоншинос С. Мирзоев дар таҳқиқи лексикаи феъл назаррас буда, мавсуф дар ин замина пажуҳишҳои назаррас дар муайян намудани сайри таърихии феълҳо ба анҷом расонидааст [35, с. 51-55; 56-63]. Дар як маврид баъди назарсанҷиҳо менависад, ки "...феъл дар забони яғнобӣ на

танҳо аз нигоҳи грамматикӣ, балки аз ҷиҳати лексикӣ низ яке аз фаслҳои бисёр муҳим ва бузургтарин ба шумор меравад. Бо вучуди ин, омӯзиши мавзуи лексикаи феълӣ дар яғнобшиносӣ ба таври бояду шояд ҳалли худро наёфтааст (63).

Бояд таъкид кард, ки маводи ҷамъоварда ва интишорнамудаи донишмандони олмонӣ дар таърихи таҳқиқи вожашиносӣ ва сарфу наҳви забони яғнобӣ, аз ҷумла бахши феъл, ҳамчун нахустин манбаи ҳаттӣ дорои арзиши баланди илмӣ буда, то кунун аҳаммияти илмӣ худро гум накардааст.

Феълҳои забони яғнобиро аз рӯйи сохтор метавон ба се гурӯҳ тақсим кард: а) феълҳои сода; б) феълҳои сохта; в) феълҳои таркибӣ.

Феълҳои сода дар баёни маъно идомаи феъли суғдӣ ба шумор рафта, бештари онҳо шаклҳои таърихӣ худро то кунун нигоҳ доштаанд. Бархе аз онҳо айнан ба сурати куҳан ва баъзе дигар бо тафовутҳои алоҳидаи овой истифода мешаванд. Забоншинос С. Мирзоев дар мавриди собиқаи феълҳои сода чунин навиштааст: “Чун забони яғнобӣ идома ё яке аз ғӯишҳои забони суғдӣ ба шумор меравад, аз ин рӯ, бештар вожаҳои яғнобӣ, бавижа феълҳои содаи он решаҳои бунёдии худро то имрӯз ҳифз намуда, ба тағйироту таҳаввулотӣ ҷиддие дучор наомадааст” [35, с. 56].

Дар ташаккули феълҳои сохта танҳо пешванди шаклсози **на-** (не-, ни-) истифода шуда, дар баёни инкор ба кор меравад: **нашавак** (нарафтан), **нағорак** (нигоҳ накардан), **науштак** (наистодан), **навирак** (наёфтан), **надорак** (надоштан).

Замони ба гардиш ворид шудани феълҳои таркибӣ дар забонҳои эронӣ баъдтар сурат гирифтааст. Намунаҳои аввалини онро метавон дар катибаҳои давраи Ҳахоманишӣ дучор омад. Чунончи, дар ҷумлаи зерин корбурди ду феъл ба мушоҳида мерасад, ки аввалӣ таркиби феълӣ ва дигаре таркиби номист: *xša9amtaya hača a^huāxat tau^hmāyā parābartam aha, ava adam patipadam akunavam* – ҳокимиятеро, ки аз авлоди мо қашида гирифта буданд, онро ман асос гузоштам [57, с. 89].

Ба ин тариқ, замони пайдоиши феълҳои таркибиро дар давраҳои баъдии таҳаввули сохтории забон метавон мушоҳида кард, ки онҳо миқдоран хеле зиёд мебошанд: **оп жавак** (об хӯрдан), **чахак тирак** (хеста рафтан), **уштак ғорак** (истода нигоҳ кардан).

Маълум аст, ки замони феъл муносибати амалро ба ҳангоми нутқ ва ё ба лаҳзаи дигари дар нутқ зоҳиршуда нишон медиҳад. Феъли забони яғнобӣ мисли забони тоҷикӣ се замон дорад: а) замони гузашта; б) замони ҳозира; в) замони оянда.

Феъли замони ҳозира амалро мефаҳмонад, ки ҳангоми сухан кардан дар бораи он давом дорад. Дар забони яғнобӣ замони ҳозира аз масдар ва бандаки хабарии **-аст** (дар суғдӣ 'sty, 'st) ба вучуд омадааст. Бандаки хабарии **-аст** ҳам ба маъноҳои феъли “ҳаст” (Кати одам аст-дар хона одам ҳаст?) ва ҳам бандаки феълии шахси сеюми шумораи танҳои замони гузашта меояд. Бандаки мазкур инчунин дар замони гузашта метавонад бо бандаки **-х** (додом катих- падарам дар хона аст) муродифи грамматикӣ шавад.

Унсуре ёвари **аст** инчунин дар ташаккули замони ҳозираи давомдор низ меояд:

танҳо

1. ман шаваким аст (ман рафта истодаам).
2. тав шавак аст (ту рафта истодай).
3. ави шавак аст (вай рафта истодааст).

чамъ

1. мох шавак аст (мо рафта истодаем).
2. шумох шавак аст (шумо рафта истодаед).
3. автити шавак аст (онҳо рафта истодаанд).

*Подшоҳ аниҷ азгор ӯ зебо ғайки **они носак аст***- подшоҳ баромада дид, ки як духтари зебо **об гирифта истодааст** [9, с. 158]. *Дашти сари ду урки **давакиинт аст***- дар саҳро ду гург давида истодаанд [109, с. 70]. *Ий санак **аст***-яке баромада истодааст [2, с. 39]. *Куи **шавт аст***?- ба кучо рафта истодай? [2, с. 38] *Зойи **ҷуниш санак аст***- чони замин баромада истодааст

[2, с. 139]. *Форчи и калламуши тиллоҳи бисёриш жигаташ чи готиш бозиш карак аст*- мебинад, ки як калламуш аз хонааш тиллои зиёдро бароварда бозӣ карда истодааст [6, с. 151].

Дигар роҳи ифодаи феъли замони ҳозира тавассути феъли **уштак** “истодан” ба амал меояд. Забоншинос Ё. Аҳмадова таъкид кардааст, ки “аз чихати таърихӣ феъли мазкур бо ҳиссачаи **-išt, -ušt**-и забони эронии қадим: **awa-hišta**, суғдӣ: **’wšt** (наздиқ будан барои ифода кардани амали давомнок) робита дошта, дар ташаккули замони ҳозира хизмат мекунад: *Очаиш ягмарг вимах ушта* - модараш мурда истодааст.

Феъли мазкур инчунин, бо шаклҳои замони гузашта омада, амали мутлақро ифода мекунад: *яг марг аве аушт*- якмарг шуда истод [14, с. 16].

Тасрифи замони ҳозираи феъл тавассути феъли **уштак** “истодан” чунин аст:

танҳо

- 1.ман деҳомишт//дихумишт уштум- ман мезанам истод.
- 2.ту деҳишт ушт- ту мезанӣ истод.
- 3.ах деҳчи уштг- ӯ мезанад истод.

чамъ

- 1.мох деҳимишт уштим- мо мезанем истод.
- 2.шумох деҳтишт ушт- шумо мезанед истод.
- 3.ахтити деҳошт уштор - онҳо мезананд истод.

Феъли фармоиш шахси дуҷуми шумораҳои танҳову чамъ дорад: **нид-нидт** (шин-шинед), **пухс- пухсунт** (паз-пазед), **нос-ност** (гир-гиред): *Фирунта тим шав* –пагоҳ ҳам **рав** [7, с. 156]. *Ман вофтагӣ ҷахот мусулмун вом*- нафаре, ки ман номашро мегӯям, хеста **мусалмон шавад** [7, с. 156]. *И чилгуша чуваним аст, наҳах ур*- як деги чилгӯша дорам, ҳамонро **биёр** [2, с. 198]. *Ту ман хари чи гуштиш чак дор*- ту хари маро аз гӯшҳояш **қап** [9, с. 156]. *Эй одамт гирифт* ниҳеш худ ман ухи тангай ахириним- эй мардум, донед, ки ҳамин тоқиро ман ба шаш танга харидам [109, с. 73]. *Вовчи тиллоҳт вир*- мегӯяд, ки тиллоҳоро **ёб** [6, с. 151].

Шакли аористи феъл аз асоси замони ҳозира бо илова кардани бандакҳои шахсии зерин сохта мешавад:

танҳо	чамъ
1. -ом (г.ш), -ум (г.ғ).	1. -им.
2. -	2. -т (г. ғ), -с (г.ш).
3. -от.	3. -ант/ -онт.

Феъли **венак** (дидан) дар шакли аорист чунин тасриф мешавад:

танҳо	чамъ
1. ман веном//венум (ман бином).	1. мох веним (мо бинем).
2. ту вен (ту бинӣ).	2. шумох вент //венс (шумо бинед).
3. ах венот (ӯ бинад).	3. ахтит венант// венонт (бинанд).

Инчунин метавон тасрифи феъли **нидак** (нишастан)-ро ҳамчун намуна зикр кард:

танҳо	чамъ
1. ман нидум (ман шинам).	1. мох нидим (мо шинем).
2. ту нид (ту шинӣ).	2. шумох нидт (шумо шинед).
3. ах нидот (ӯ шинад).	3. ахтит нидонт (онҳо шинанд).

Агар ҳамай **ҷавоб тифарум** зиқ вуҳомишт- агар ҳамаро ҷавоб диҳам, зиқ мешавам [109, с. 36-37]. Кад шавимишт рупаки? **Хӯйр расот** ке- кай ба дарав кардан меравем? Агар офтоб **барояд**, баъд меравем [2, с. 187]. Агар **обӣ вом**, опиш партовомишт- агар **обӣ бошад** ба об мепартовам [114, с. 139]. Кук авд **зайки вом**, хой бой, хой нотавон, агар авд **вом**- мох наҳавтити носимишт- дар кучое, ки ҳафт **духтар бошад**, хоҳ бой, хоҳ нотавон, агар ҳафт нафар бошанд, мо ҳамонҳоро мегирем [2, с. 196].

Феъли замони ҳозира-оянда дар забони яғнобӣ амалеро ифода мекунад, ки дар айни замон идома дорад ё дар оянда сурат мегирад. Замони ҳозира-оянда аз асоси замони ҳозира бо бандакҳои зерин сохта мешавад:

танҳо	чамъ
1. -омишт (г.ш), -умишт (г.ғ).	1. -имишт.
2. -ишт.	2. -тишт (г.ғ), сишт (г.ш).

3. -тишт (м. с), -чи (м. о). 3. -ошт.

Тасрифи феъли **шавак** “рафтан” дар замони ҳозира-оянда чунин аст:

танҳо

1. ман шавомишт// шавумишт (ман меравам).
2. ту шавишт (ту меравӣ).
3. ах шавтишт//шавчи (ӯ меравад).

чамъ

1. мох шавимишт// шимишт (мо меравем).
2. шумох шавтишт//шавсишт (шумо меравед).
3. ахтит шавошт (онҳо мераванд).

Аз тасрифи феъли **шавак** (рафтан) маълум мешавад, ки шаклҳои сеюми шумораи танҳо ва дуоми шумораи чамъ ҳамсон буда, тафовут танҳо дар чонишинҳо ба чашм мерасад: *Мох жутай ба фарзандӣ қабул кунт, мох шумох гайки қабул кунимишт*- писари моро ба фарзандӣ қабул кунед, мо духтари шуморо **қабул мекунем** [114, с. 136]. *И дашти шавчи*- ба як сахро **меравад** [2, с. 196]. *-Эй бобо, ур ман носомишт, ту мунда вишт* –эй бобо, биё **ман гирам**, ту монда мешавӣ [9, с. 157]. *Насриддин хал сутуриш пинайшташ хаст. Ах ваъда атифар агар виромш и тангайи пирунтомишт* – Насриддин гӯсфанди худро гум кардааст. Вай ваъда додааст, ки агар ёбам, онро ба як танга **мефурӯшам** [109, с. 73].

Бо вучуди ифодаи амали доимию давомнокӣ замони ҳозира амали замони ояндаро ҳам мефаҳмонад: *Авов: “Навовонт таништ шамишериш булак-булаки куномишт”*- Гуфт: “Агар наоянд, танашонро бо шамшер **пора-пора мекунам**” [7, с. 157]. *Мети гови тирай нагамай вайш видошт*- дар як рӯз ба гов се маҳал алаф **мерезанд** [114, с. 139].

Хулоса, феъл дар забони яғнобӣ яке аз калонтарин ҳиссаи нутқ ба ҳисоб рафта, аз лиҳози сохтор ба сода, сохта ва таркибӣ чудо мешавад. Феълҳои сода аз лиҳози дараҷаи корбурд нисбат ба ду гурӯҳи дигар имтиёз доранд.

Феъл дар забони яғнобӣ дорои замонҳои ҳозира, гузашта, оянда мебошад.

Феъли фармоиш, дар навбати худ, замони ояндаро ифода мекунад ва фақат шахси дуёми шумораҳои танҳову ҷамъ дорад.

Шакли аористи феъл аз асоси замони ҳозира бо илова гардидани бандакҳои шахсӣ ташаккул меёбад.

Замони ҳозира-оянда амалеро ифода мекунад, ки дар айни замон идома дорад ё амали дар оянда суратгирандаро мефаҳмонад.

2.2.3. Муқоисаи вижагиҳои корбурди аугмент дар забонҳои суғдӣ ва яғнобӣ

Идомаи забони суғдӣ будани забони яғнобӣ аз ҷониби аҳли таҳқиқ, кайҳост, ки собит шудааст. Забони яғнобӣ ҳамчун идомаи яке аз ғӯишҳои забони суғдӣ гардиш пайдо карда, дар таҳқиқ ва тарҷумаи осори бозёфтаи суғдӣ мадади калон расонидааст. Чунончи, ҳангоми таҳқиқи вижагиҳои забони бозёфтҳои қалъаи Муғи ноҳияи Айнӣ забони яғнобӣ дар ифшои гиреҳи муаммоҳои алоҳидаи забони суғдӣ кумак кардааст.

Дар фонди луғавии забони яғнобӣ миқдори зиёди вожаҳои суғдӣ мавҷуд бошанд ҳам, бо вучуди ин, дар миёни калимаҳои аслии яғнобӣ унсурҳои луғавие низ ҳастанд, ки дар матнҳои суғдӣ зикр нашудаанд. Забоншинос С. Мирзоев доир ба робитаи забонҳои суғдӣ ва яғнобӣ чунин навиштааст: “Сохтори грамматикӣ забони муосири яғнобӣ то андозае вижагиҳои семантикӣ дастурии забони суғдиро нигоҳ доштааст ва онро метавон дар сохтори феъли яғнобӣ мушоҳида кард. Таҳаввули таърихӣ сохтори феъли забони яғнобӣ то ба имрӯз дар эроншиносӣ ба таври ҷудогона мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст” [35, с. 56].

Бояд таъкид кард, ки маҳфуз мондани аугмент далели раднопазири идомаи забони суғдӣ будани забони яғнобӣ аст. Дар робита ба ин масъала профессор А. Фрейман чунин фармудааст: “Азбаски ки забони яғнобӣ нишонаи барҷомондаи забони суғдист, аз ин рӯ, маводи яғнобӣ, махсусан феъл на танҳо дар таҳқиқи манобеи маъруфи суғдӣ, балки ҳангоми баррасии

матнҳои суғдии буддой, масехӣ, монавӣ ва амсоли инҳо мадад хоҳад расонид” [112, с. 168].

Аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони суғдӣ мавқеи назаррасро доро буда, он минбаъд дар забони яғнобӣ ҳифз шудааст. Ҳангоми муқоиса аён гардид, ки агар бархе аз вижагиҳои аугменти забони суғдӣ дар забони яғнобӣ ҳифз шуда бошад, пас иддае аз байн рафтаанд. Дар баробари ин, аугмент дар забони яғнобӣ вижагиҳои хосе дорад, ки онҳо на танҳо дар забони суғдӣ, балки дар дигар забонҳои дорои аугмент ба чашм намерасанд.

Ҳангоми муқоиса аён гардид, ки дар истеъмоли аугмент байни забонҳои мавриди муқоиса бархе шабоҳату тафовутҳои зайл ба чашм мерасад:

1. Шакли замони гузаштаи сода дар ҳар ду забони мавриди муқоиса ҳамсон сохта мешавад. Чунончи, дар забони суғдӣ феъли **nīšēdand** “онҳо шинонданд” аз феъли **nīšēd** “шинондан” ташаккул ёфта, ҳарфи дуюми он, яъне **-ī-** аугмент мебошад. Дар забони яғнобӣ низ шакли замони гузаштаи содаи феъл тавассути аугмент ва бандакҳои феълӣ сохта мешавад. Масалан, дар феъли **акишор** “коштанд” унсури аввали он, яъне **а-** аугмент, **киш** реша ва **-ор** бандак мебошад: *Пошишоҳи одамт зой акишо* – одамони подшоҳ заминро **коштанд** [2, с. 30]. *Кампир хепи кати рити акиш* – кампир назди хонаи худастро **кишт кард** [2, с. 69]. *И одам исо натат гамтун акиш* – як одам соле дар ҳамин ҷо гандум **кошт** [2, с. 69].

2. Ҳифзи аугментро дар феълҳои сохтаи забонҳои муқоисашаванда низ мушоҳида намудан мумкин аст. Дар мисоли феъли **parīβērand** “вай хабар дод” дидан мумкин аст, ки унсури аввал пешванди **par-** (эронии бостон **ragi-*), буда, **ī-** аугмент мебошад. Дар забони яғнобӣ пешвандҳои феълсоз мавҷуд набуда, феълҳо танҳо пешванди шаклсозии **на-**ро қабул менамоянд. Чунончи, дар феъли **наашав** “нарафт” унсури аввал **на-** пешванд, **а-** аугмент ва **шав** “рав” асоси замони ҳозира мебошад: *И хари хирита ой, неки наадавишт* – як хар харида буд, вале он **намедавид** [2, с. 14]. *Ит со жутам наавов* –

имсол писарам **наомад** [2, с. 16]. *Ке и бойи рити ашав ахтим пулиш наатифар* – баъд ба назди як бой рафт, аммо ӯ ҳам **пул надод** [2, с. 96].

Вобаста ба мавзуи мазкур ин нуктаро бояд зикр кард, ки нисбат ба забони яғнобӣ дар суғдӣ пешвандҳои феълии зиёде монанди **ā-, an-, fra-, ni-, par-, rat-, раҷ/рҷ-** ва ғ. ба мушоҳида расиданд, ки дар забони яғнобӣ бархе аз онҳо ба ҳайси овози таркиби калимаҳо маҳфуз монда, бархе дигар аз байн рафтанд.

Бо вучуди монандиҳо дар истеъмоли аугмент дар миёни забонҳои суғдӣ ва яғнобӣ бархе аз тафовутҳоро низ мушоҳида кардан мумкин аст:

1. Аугмент дар забони суғдӣ бо садонокҳои **а, ī** ва ҳамсадои **м** ифода мешуд, дар забони яғнобӣ бошад, танҳо яке аз онҳо, яъне **а-** побарҷо мондааст.

2. Аугмент метавонад дар забони суғдӣ шакли худро вобаста ба тағйири ҳарфи таркиби пешванд дигар кунад. Масалан, феъли **farmāy** “фармон додан” дар замони гузашта ба гунаи **frāmāy** “вай фармон дод” зикр мешавад, ки дар ин ҷо **fr** -пешванд ва **-ā-** аугмент мебошад. Дар мавриди зухури аугменти **-ī-** дар забони суғдӣ низ метавон гуфт, ки ҳангоми бо ҳамсадо тамошудани пешванд аугменти **-ī-** ба вучуд меомад: **zīwartand** “онҳо баргаштанд”.

Дар забони яғнобӣ аугменти **а-** сарфи назар дар кадом мавқеъ қарор гирифтани шакли худро дигар намекунад: **ашав** (рафт), **наашав** (нарафт), **оп ачош** (об рехт), **адав аниж** (давида баромад) ва ғ.

3. Дар забони яғнобӣ ҳолатҳои ҳазф шудани аугмент дар мобайни пешванд ва асоси феълӣ мушоҳида мешавад. Масалан, агар аугмент баъди гунаи **не-** ва **ни-**и пешванди шаклсозии **на-** ояд, аугмент ҳазф мешавад: **нешав** (нарафт), **недор** (надошт), **ниғириф** (нафаҳмид), **ниушт** “наистод” ва ғ.

4. Аугмент дар феълҳои шаклан содаи забони суғдӣ аҳён-аҳён дар зеритаъсири феълҳои сохта ба чашм мерасид. Баръакси ин, дар забони яғнобӣ аугмент имкон дорад, ки дар оғози ҳамаи феълҳои сода ояд: **авант** (баст),

адех (зад), **агударошт** (мегузаштанд), **анипидишт** (хоб мерафт), **ахантишт** (механдид).

5. Аугмент дар шакли замони гузаштаи ҳикоягии забони яғнобӣ нисбат ба суғдӣ бештар ба чашм мерасад: **ашиёшт** (медӯхтанд), **апирунтошт** (мефурӯхтанд): *Неҳеранка чизти фақат шаҳри апирунтошт* – ҳамин гуна чизхоро фақат дар шаҳр **мефурӯхтанд** [2, с. 146]. *Пештар кампирт зимистун намта ашиёшт* – пештар дар зимистон кампирҳо намад **мебофтанд** [114, с. 186].

6. Феълҳои таркибӣ дар забони яғнобӣ нисбат ба суғдӣ зиёд мебошанд. Дар ин гуна унсурҳои луғавӣ аугмент метавонад ба ҷузъи дуҷуми феълҳои таркибии номӣ васл гардад (оп **ажавор** – об нӯшиданд), дар феълҳои таркибии феълӣ дар сурати феъли ҳол будани ҷузъи аввал аугмент танҳо дар ҷузъи дуҷум меояд: давки **атирор** (давида рафтанд).

Ҳангоми феъл будани ҳар дуи ҷузъи феъли таркибӣ аугмент метавонад ба ҳар ду онҳо ҳамроҳ шавад: **ачах атир** (хеста рафт) **атис атир** (даромада рафт).

Аз таҳлил маълум гардид, ки баъзе хусусиятҳои, ки аугмент дар забони суғдӣ дошт, дар забони яғнобӣ бо таҳаввулотӣ андак ҳифз шуда, бархе дигар тамоман аз байн рафтаанд.

Дар забони яғнобӣ аугмент баъзе вижагиҳои корбурди аугментро метавон пайдо кард, ки дар забони суғдӣ мавҷуд набуданд.

2.2.4. Мавқеи корбурди аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъл

Забони яғнобӣ мувофиқи шароити ҷуғрофӣ бо вучуди тайи асрҳо тағйиру таҳаввул ёфтаниш ҷиҳатҳои махсуси забонҳои азбайнрафтаи бостонӣ ва миёнаи эрониро то кунун дар худ маҳфуз доштааст. Яке аз онҳо аугмент мебошад, ки корбурди он ба ҳайси унсури замонсоз ба давраи бостонии забонҳои эронӣ мерасад.

Дар системаи феъли забони яғнобӣ на танҳо таъсири забони суғдӣ, балки таъсири забонҳои бостонии эронии қабл аз суғдӣ вучуддошта ба чашм мерасад. Бахусус, дар забони мазкур баъзе аз вежагиҳои аугменти дар бархе матнҳои забонҳои эронии бостон мавҷуда то имрӯз ҳифз шудаанд. Суғдшинос М. Исҳоқов баъди таҳқиқи махсусиятҳои аугмент дар забонҳои суғдӣ ва яғнобӣ ба хулосае расидааст, ки “аз ин лиҳоз (яъне корбурди аугмент – С.Р.) забони суғдӣ ба авестой наздик шудааст ва ғӯише, ки дар Яғноб (манзураш забони яғнобӣ – С.Р.) идома дошт, ба форсии бостон наздик шудааст” [92, с. 31].

Профессор А. Фрейман таъкид намудааст, ки аугмент дар забони ориёӣ ва яғнобӣ аз лиҳози шакл комилан якхелаанд: **kunām** “ман мекунам” **akunim** “ман кардам” [112, с. 13].

Аугмент дар ташаккули шаклҳои сода ва ҳикоягии замони гузаштаи забони яғнобӣ мавқеи намоён дошта, аз лиҳози мавқеият метавонад дар аввали калима, миёни пешванд ва решаи феъл, феълҳои таркибии номӣ ва феълӣ қарор гирад.

Дар забони мавриди таҳлил ҳамаи шаклҳои тасрифӣ ва ғайритасрифии феъл аз ду асоси феълӣ – асоси замони ҳозира ва гузашта сохта мешаванд. Замони ҳозираи феъл амалеро мефаҳмонад, ки ба замони ҳозира ва ё замони оянда тааллуқ дорад. Инчунин дар мисоли феълҳои **жой** (хон), **рой** (гиря кун), **хант** (биханд), **ший** (дӯз), **жав** (нӯш) аён мегардад, ки асоси замони ҳозира бо сиғаи амрии феъл шабоҳат дорад: *Пошио вовтишт: “Тик шав!”* - Подшоҳ мегӯяд “Боз **рав!**”. *Ҷах кал, киштайт гер навуҳот -ҳез* кал, ба кишт кардан дер намонӣ [2, с. 60]. *Жута авов ани додот очайм нос катиса вар-*писар гуфт, ки падару модарамро гирифта ба хона **бар** [2, с. 199]. *Кал аво ане: “Пагоҳӣ ҷах катисат тир-* кал гуфт, ки: “Субҳ хеста ба хонаат **рав** [2, с. 89]. *И вуз хирин-* як буз **хар** [2, с. 29].

Замони гузашта амали дар гузашта воқеъшударо мефаҳмонад. Замони гузаштаи феъл дар забони яғнобӣ аз аугмент ва асоси замони ҳозираи феъл сохта мешавад. Масалан, феълҳои **хант** (ханд), **гудар** (гузар), **пирунт/пуронс**

замони ҳозира буда, ҳангоми ба оғози онҳо ҳамроҳ кардани аугменти **а-** ба асоси замони гузашта мубаддал мегарданд: **ахант** (хандид), **агудар** (гузашт), **апирунт/апуронс** (фурӯхт): *Кампир доду бедод акун* – кампир доду бедод кард [2, с. 34]. *Азорор мусафед авов* – диданд, ки мӯйсафед **омад** [2, с. 35]. *Аковор атис тилло авир* – даромада кофта, тилло **ёфтанд** [2, с. 36]. ...*Кати авес хумниш авар* – хона омада **хобаш бурд** [2, с. 153]. *И вуз пинашта хой, наҳави авир-* як буз гум шуда буд, ҳамонро **ёфт** [2, с. 159].

Инчунин, метавон теъдоди зиёди феълҳои марбут ба замони гузаштaro овард, ки аз аугмент ва асоси замони ҳозираи феъл сохта шудаанд.

Ҷадвали № 5

Асоси замони ҳозира	Асоси замони гузашта	Забони тоҷикӣ
Нид	Анид	шин-нишаст
Жав	Ажав	нӯш-нӯшид
Жой	Ажой	хон-хонд
Тир	Атир	рав-рафт
Пач	Апач	паз-пухт
Ҷах	Аҷах	хез-хест
Дех	Адеҳ	зан-зад
Ушт	Авушт	ист- истод
Дав	Адав	дав-давид
Нос	Анос	гир-гирифт

Маълум мегардад, ки шаклҳои замони феъли забони яғнобӣ аз ду асос-асоси замони ҳозира ва гузашта ба вучуд омада дар ташаккули замони гузаштаи феъл мавқеи аугменти **а-** назаррас мебошад.

2.2.5. Мавқеи корбурди аугмент ва пешванди на- дар феълҳо

Феълҳои сохта, чунонки ишора гардид, дар сарчашмаҳои илмии марбут ба дастури забони яғнобӣ ба чашм намерасанд, зеро дар сарчашмаҳои дастрас

феълҳои забони яғнобӣ аз ҷиҳати сохт ба сода ва таркибӣ чудо карда шудаанд [34, с. 12; 35, с. 13; 64, с. 785; 114, с. 30; 115, с. 685].

Аз маводи “Матнҳои яғнобӣ”-и М.С. Андреев, Е.М. Пешерева, В.А. Лившиц, А.К. Писарчик ва забони зиндаи халқ маълум мешавад, ки зарурати таҷдиди назар кардани масъалаи сохтори феълҳои забони яғнобӣ пеш омадааст, зеро дар ташаккули шаклҳои инкории феълҳо мавқеи пешванди шаклсозии **на-** ба мисли дигар забонҳои эронӣ намоён аст.

То кунун хусусиятҳои сарфӣи пешванди **на-** дар забони яғнобӣ ба таври ҷудогона ба риштаи таҳқиқ кашида нашудааст. Дигар паҳлуи масъалаи мазкур ин аст, ки имрӯз пешвандҳои забонҳои дигари эронӣ, бахусус, тоҷикӣ дар калимасозии забони яғнобӣ мавқеи назаррасро ишғол менамоянд ва ба риштаи таҳқиқ кашидани онҳо ба манфиати кор хоҳад буд.

Маълум аст, ки аз аҳди бостон то кунун дар забонҳои эронӣ нисбат ба пасвандҳо теъдоди пешвандҳо камтар мебошад. Пешвандҳо дар муқоиса бо забонҳои порсии қадим, авестӣ, порсии миёна, суғдӣ, хоразмӣ, тоҷикӣ, толишӣ дар забони яғнобӣ хеле кам ба ҷашм мерасанд. Муҳаққиқ А.Л. Хромов дар ин маврид чунин навиштааст: “Бо ёрии пешвандҳо сохтани калима дар забони яғнобӣ роҳи каммаҳсули калимасозӣ ба ҳисоб меравад, зеро пешвандҳо дар ин забон хеле кам ба назар мерасанд” [115, с. 677]. Номбурда инчунин таъкид менамояд, ки ҳанӯз дар забони суғдӣ миқдори пешвандҳо кам ба ҷашм мерасиданд [115, с. 677].

Нуктаи дигаре, ки А.Л. Хромов вобаста ба пешвандҳо ишора кардааст, миқдори онҳо дар забони яғнобӣ мебошад. Номбурда таъкид намудааст, ки дар забони яғнобӣ ҳамагӣ ду пешванд: **пӯ-** (бе-) ва **на-** дида мешавад [115, с. 677]. Андешаи мазкур имрӯз таҷдиди назар мевоҳад, зеро дар забони яғнобӣ баробари ворид гардидани калимаҳои зиёди тоҷикӣ, инчунин унсурҳои грамматикӣ, бахусус пешвандҳо низ ворид гардидаанд. Аз ҷумла, пешвандҳои **бе-** (безой “шахси безамин”, бепах “беангушт”, бедуша “беостин”, беоча “бемодар”), **бо-** (бодавлат, боодоб, бобар//бохабар), **ба-**

(бамехр, баҳавас) ва ғайра дар ташаккули вожаҳои сохта дар забони яғнобӣ мавқеи намоён касб кардаанд.

Пешвандҳои **пӯ-** ва **на-** нисбат ба дигар пешвандҳо собиқаи куҳан доранд. Онҳо дар калимасозии забони суғдӣ иштирок карда, имрӯз низ дар забони яғнобӣ чунин вижагиро аз даст наводаанд. Пешванди **пӯ-** (бе-) дар калимасозӣ каммаҳсул буда, он бо исм меояд ва сифати аслие месозад, ки ба аломат ё ҳислате доро набуданро мефаҳмонад. Истеъмоли пешванди **пӯ-** имрӯз дар забони яғнобӣ маҳдуд гардида, бар ивази он пешванди **бе-**и тоҷикӣ истифода мешавад. Корбурди пешванди мазкур имрӯз танҳо дар таркиби баъзе калимаҳо ба монанди **пунайс//пунес-** шахсе, ки бинӣ надорад (ба маънои мачозӣ) [2, с. 31], **пӯдуша** (беостин), **пӯфанна** (бефаҳм) мушоҳида мешавад.

Пешванди **на-** таърихи куҳан дошта, дар забонҳои эронӣ бо ҳиссаҳои номӣ ва феълӣ меояд. Он дар як қатор забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва, тибқи фарзияи эроншиносон В.С. Расторгуева ва Д.И. Эделман, ханӯз дар забони ориёӣ дар шаклҳои **na-**, **nā-**, **nai-** истифода мешуд. Дар матнҳои эронии бостон **naid** ҳиссачае буд, ки инкори умумиро ифода карда, бо **nēd-**и ҳиндии бостон ҳамвазифа буд. Ин вазифаро дар забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ, помирӣ ва ғайра пешванди **nā-** бар дӯш дорад [129, с. 299].

Дар забони суғдӣ **nā-** (ny, nw) дорои маъноҳои **но-**, **на-** ва **бе-** мебошад [127, с. 228]. Муаллифи “Фарҳанги суғдӣ” таъкид кардааст, ки **nā-** дар бештари матнҳои суғдӣ ба ҳайси ҳамвазифаи пешванди **бе-**и тоҷикӣ омадааст: **nāxuδāwanyā** – белаёқат, **nāβartanas** – беғам, осуда аз ғам, **nāyarβēnē** – нодон [127, с. 228, 229, 230].

Пешванди **на-** дар забони яғнобӣ ягона пешвандест, ки ба феъл ҳамроҳ шуда, шакли инкорӣ (манфӣ) месозад ва иҷро нагардидани амалу ҳолатро фаҳмонида, дорои гунаҳои **не-** ва **ни-** мебошад.

Қой гирифтани аугмент дар мобайни пешванд ва асоси феълӣ дар аксар забонҳои аугментдоштаи дунё ба чашм мерасад. Чунончи, дар забонҳои санскрит ва ведоӣ аугмент метавонист байни пешванд ва реша қарор гирад.

Ҳамин гуна мавқеъро аугмент дар забонҳои порсии қадим, суғдӣ, хоразмӣ ва толишӣ низ доро буд.

Мавқеи аугмент дар байни пешванд ва асоси феъли забони яғнобӣ дар тафовут аз забони суғдӣ устувор нест. Чунончи, академик М.Н. Боголюбов таъкид намудааст, ки “агар аугмент пас аз гунаҳои **не-** ва **ни-** и пешванди **на-** ояд, он гоҳ меафтад” [82, с. 351].

Профессор А.Л. Хромов овардааст, ки “ҳиссаҳои инкории **на-** феъли инкорӣ месозад ва ҳангоми омадани он бо шаклҳои сода ва ҳикоягии замони гузаштаи феъл тағйир меёбад” [115, с. 685]. Дар тақвияти андешаи донишманди мазкур ҳаминро бояд гуфт, ки шаклҳои замони гузаштаи нақлӣ (**нашавтах** “нарафтааст”), дур (**нашавта хой** “нарафта буд”), дури нақлӣ (**нашавта вутаншт** “нарафта будай”) ҳангоми дар шакли инкорӣ омадан сарфи назар аз он ки дар кадом гӯиши яғнобӣ мустаъмал аст, бо пешванди **на-** сохта мешавад. Аз сабаби он ки шаклҳои сода ва ҳикоягии замони гузаштаи феъл тавассути аугмент сохта мешаванд, пешванди **на-** ҳангоми қабл аз аугмент омадан бархе аз вежагиҳоро касб мекунад.

Истеъмоли **на-** ҳамчун пешванди шаклсозии феълӣ ба чанд гуна дар гӯишҳо мушоҳида мегардад, яъне мавқеи аугмент баъди пешванди **на-** вобаста ба истеъмоли он дар гӯишҳо тафовут дорад.

Аҳли таҳқиқ ҳанӯз барвақт гӯишҳои яғнобиро ба ду гурӯҳ: шарқӣ ва ғарбӣ тасниф намуда буданд. Дар байни гӯишҳои мазкур тафовутҳои гуногуни овой, луғавӣ ва сарфиву наҳвӣ ба мушоҳида расида, тафовутҳои бештар дар хусусиятҳои овой ба чашм мерасанд. Чунончи: 1) ивази ҳамсадои **т** дар аввал ва охири калимаҳои гӯиши ғарбӣ ба ҳамсадои **с** дар гӯиши шарқӣ: **тирай//сарай** (се), **мет//мес** (рӯз), **рот//рос** (роҳ), **дирот//дарос** (дост); 2) ивази садоноки **а** ба **и** дар мобайни калима: **дивази вухак //давази вухак** (гурусна шудан), **дивар//давар** (дар), **кипаш//капаш** (оғӯш), **ликат//лакати** (лагад), **тифор//тафор** (чор); 3) садоноки **о** ба **у** дар мобайни калима: **бидун//бидон** (миён) ва ғ.

Дар баробари тафовутҳои овозӣ дар байни ғӯишҳои номбурда метавон тафовутҳои луғавиро низ мушоҳида намуд. Чунончи, агар дар ғӯиши ғарбӣ калимаи **куселак** ба маънои “гусел кардан, равон кардан” истеъмол шавад, пас дар ғӯиши шарқӣ ба ҷойи он калимаи **фушомак** мустаъмал аст. Ба ҳамин минвол боз метавон калимаҳои **тирашак** (ғалтидан), **сухойак** (бардоштан), **вуд** (бӯй)-ро дар ғӯиши ғарбӣ овард, ки онҳо дар ғӯиши шарқӣ муродифҳои **дивияк** (ғалтидан), **хуч карак** (бардоштан), **фарон** (бӯй)-ро доранд.

Тафовути сарфӣ бештар дар ҷамъбандии баъзе шаклҳои феълий дида мешавад. Чунончи, агар дар ғӯиши ғарбӣ шакли замони гузаштаи шахси сеюми шумораи ҷамъ бандаки феълии “–им”-ро гирад, пас дар ғӯиши шарқӣ ин бандак дар шакли –ом ба кор меравад: **кати ашавим** // **кати ашавом** (ба хона рафтем), **ғамтун акашоним** // **ғамтун акашуном** (орд кашондем).

Дар шумораи ҷамъи феъли фармоиш низ бандакҳо тағйир меёбанд. Масалан, бандаки –т-и ғӯиши ғарбӣ дар ғӯиши шарқӣ ба гунаи –с истифода мешавад: **тирт**//**тирс** (равед), **жавт**//**жавс** (нӯшед).

Бояд таъкид кард, ки тафовути байни ғӯишҳои яғнобӣ зиёд буда, то кунун дар ин замина таҳқиқоти муфасссал ба анҷом нарасидааст. На танҳо тафовути байни ғӯишҳои шарқӣ ва ғарбӣ, инчунин масъалаи ба ду зерлаҳҷа чудо кардани лаҳҷаи ғарбӣ низ дар забони яғнобӣ бояд мавриди баррасӣ қарор гирад.

Дар мавриди истеъмоли пешванди **на-** дар ғӯишҳои яғнобӣ низ тафовутҳо ба ҷашм мерасанд. Яке аз тафовутҳо бештар дар ғӯиши шарқӣ истифода гардидани пешванди **на-** мебошад. Агар аугмент баъди пешванди **на-** ояд, он гоҳ андак дароз талаффуз карда мешавад: **наа́ҷах** (нахест), **наа́уфс** (нахобид), **наа́гудар** (нагузашт), **наа́тир** (нарафт) ва ғ.: *Чи очайиш наапурс* - аз модараш **напурсид** [2, с. 14]. *Тим чи ҷогаиш наа́ҷах*- ҳоло ҳам аз ҷояш **нахест**. *Ритиш ашавим неки ах ман наа́бузун*- ба наздаш рафтам, аммо ӯ маро **нашинохт**. *И харим хирита ой, ас наа́даввишт*- як хар харида будам, аслан **намедавид** [2, с. 46-47]. *Одамт ҳамаиш иёка майдони ҷам авор, ани*

шаҳри ҳичухс наапирахс-одамон ҳама дар як майдон ҷамъ омаданд ва дар шаҳр дигар ҳеҷ кас **намонд** [2, с. 73]. *Инчи тат ват аков наавир*- занаш ин сӯ - он сӯро кофта **наёфт** [6, с. 151].

Ҳифз шудани пешванди **на-** қабл аз аугмент дар феълҳои таркибӣ низ ба мушоҳида мерасад. Масалан, дар феълҳои **гап наадех** (гап назадан), **арк наакун** (кор накардан), **шук наанид** (ором наништастан) дидан мумкин аст, ки аугмент дар ҷузъи феълӣ қарор дошта, қабл аз он аугмент омадааст:

Ах хваш и умри арк наакун – вай худаш як умр **кор накард**. *Виёра катиш и меҳмун вута мох наҳави рит гап наадех* - шаб дар хонааш меҳмон доштааст, моро ба назди ӯ **даъват накард**. *Хепи катим арк наакунимиш*, *неки вироти катим ашавимиш* *арк акун* – дар хонани кудам **кор намекардам**, вале ба хонаи бародари хурдиам рафта кор мекардам. *Ах ит со Яғноб кат наакун* – ӯ имсол дар Яғноб **хона накард**.

Гунаҳои **не-** ва **ни-** дар гӯиши ғарбӣ истеъмол мешаванд, онҳо дар аввали шаклҳои замони гузаштаи феъл омада, мавқеи аугментро то дараҷаи хориҷгардӣ танг мекунанд. Масалан, дар феълҳои **немун** (намонд), **недав** (надавид), **неғор** (нигоҳ накард), **непирахс** (намонд), **ненипиш** (нанавишт), **нинид** (нанишаст), **нижой** (нахонд), **нишав** (нарафт) аввал пешванд, баъдан реша омада аугмент афтидааст.

Вобаста ба гунаҳои **не-** ва **ни-** нуктаи дигарро бояд ёдовар шуд, ки деҳаҳои минтақаи ғарбии дараи Яғноб ба ду қисм: соярӯ (ба забони яғнобӣ *соврӯ* ва *ё соя нема*) ва офтобрӯ (ба забони яғнобӣ *офторӯ* ё *хӯр нема*) чудо мешаванд. Аз ин рӯ, дар талаффузи бошандагони минтақаи соярӯ гунаи **ни-** истифода мегардад: *Суроқ карки авесим, ҳиччокайиш* **нивири**м- ҷустуҷӯ карда фаромадам, вале дар ҳеҷ ҷо онҳоро **наёфтам** [2, с. 78]. *Наҳахтит инчиш хипар никунор*- ҳамонҳо занашро **хабар накарданд** [2, с. 64]. *Дутиш гап нидихор*, *анидор шук*- ҳар ду гап назада ором **нишастанд** [2, с. 64]. *Ман бавахт хабардор чу никунӣ?*- чаро барвақт маро **огоҳ накардӣ?** [2, с. 33]

Азор ритиш ахтит нивовор, и кампирипи овора авохор- диданд, ки ба наздашон ҳеҷ кас **наомад**, бо кампир овора шуданд [2, с. 13].

Пешванди шаклсози **на-** дар талаффузи бошандагони деҳаҳои минтақаи офтобрӯ ба гунаи **не-** истеъмол мешавад: *Ман негирифим ах чи ку вовтах-* ман **надонистам**, ки ӯ аз кучо омадааст [2, с. 28]. *Ман негирифим шумох Яғноб шавтишт-* ман **намедонистам**, ки шумо ба Яғноб меравед [2, с. 28]. *Авсол ашавим Ҳисор, ҳайрун апирахсим хатим, ҳиччокай нефаҳмим* ку шавум, ку нашавум- соли гузашта Ҳисор рафтам ва дар таачҷуб афтодам. Ҳеҷ чоро **надонистам**, кучо равам, кучо наравам [2, с. 149]. *Одамт негирифошт иш гайкх-* одамон **намедонистанд**, ки ин духтар аст [2, с. 16]. *Аҷахор апотиш атир, ави неварор-* хоҳарони бузургаш хеста рафтанд, аммо ӯро **набурданд** [2, с. 110].

Дар феълҳои таркибӣ низ дида мешавад, ки аугмент баъди гунаҳои не- ва ни- и пешванди на- афтидааст: *Ах мох писан накунчи, ав мет ҳатто салом никун-* ӯ моро писанд намекунад, ҳатто он рӯз бо **салом накард**. *Ман хотир и гум ақалан оп неур* – барои ман ақалан як бор **об наовард**. *Мох барвақт он неносом, анави хотир азоб ахашом* – мо аз сабаби он ки барвақт об нагирифтем, **азоб кашидем**. *Мох кат и меҳмун авов ас шук ненид, фақат аравж* – дар хонаи мо як меҳмонд омада буд, ҳеҷ **ором наменишаст** фақат меччакид (зиёд гап мезад).

Аз таҳлили маводи бадастомада маълум гардид, ки дар забони яғнобӣ мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феълҳои пешванди **на-** дошта ба истеъмоли гунаҳои пешванди **на-** дар гӯйишҳо вобаста мебошад. Аугмент дар феълҳои гӯиши шарқӣ имкон дорад, ки дар байни пешванд ва реша қарор гирад, вале дар гӯйиши ғарбӣ дучори ихтисор шавад.

2.2.6. Мавқеи корбурди аугмент дар феълҳои таркибӣ

Истилоҳи “феълҳои таркибӣ”-ро дар забоншиносии Эрон бо номи “афъоли мураккаб” ё “феълҳои мураккаб” низ ном мебаранд, ки ба андешаи

мо иштибоҳ аст. Истилоҳи “феълҳои таркибӣ” ба навъе аз феълҳо гуфта мешавад, ки аз ду калимаи мустақил ё як мустақилу як ёридиҳанда таркиб ёфтаанд.

Дар забоншиносии тоҷик низ истилоҳи “феълҳои мураккаб” гоҳ-гоҳе садо медиҳад. Чунончи, дар бархе осори илмӣ омадааст, ки “феъли мураккаб иборат аз маҷмуи ду калима ё бештар аст, ки аз онҳо маънии воҳиде ифода мешавад: иҷро кардан, андоза гирифтани, ҷудо сохтани ва монанди инҳо” [43, с. 87].

Агар чунин феълҳо таркибии номӣ бошанд, он гоҳ ҷузъи номии онҳоро вожаҳои мустақилмаъно ташкил дода, ба ҳайси ҷузъи феълӣ унсурҳои ёвар истифода мешаванд (монанди кор кардан, сабз шудан).

Дар феълҳои таркибии феълӣ одатан ҳар ду ҷузъ калимаи мустақилмаъно буда (мисли омада монд, хандида фиристод) дар таркиби феъл яке аз онҳо мустақилияти маъноии худро то андозае аз даст медиҳад.

Маълум аст, ки феълҳои таркибии номӣ аз вожаҳои мансуб ба ҳиссаҳои мустақили нутқ ва феълҳои ёридиҳанда таркиб ёфта, ҳамчун воҳиди ягонаи лексикӣ барои ифодаи амалу ҳолати мухталиф ва тобишҳои нозуки маъноӣ хизмат мекунанд. Барои ҳамчун феъл ташаккул ёфтани ин гуна унсурҳои луғавӣ феълҳои ёридиҳанда нақши ҳалкунанда мебозанд, яъне онҳо дар сохтани шакли таркибҳои феълӣ иштирок карда, барои зухури категорияҳои феъл хизмат мекунанд.

Дар ҳар ду навъи феълҳои таркибӣ (номӣ ва феълӣ), ки асосан аз ду ҷузъ иборат мебошанд, ҷузъи асосӣ маъниву мафҳуми асосиро ифода менамояд ва ҷузъи ёридиҳанда вазифаҳои дастуриро бар дӯш дорад.

Як бахши муҳимми таркиби луғавии забони яғнобиро феълҳои таркибӣ ташкил медиҳанд. Чи тавре ки зикр шуд, дар забони яғнобӣ феълҳои сода бунёди бостонӣ дошта, нисбат ба феълҳои таркибӣ сермахсул мебошанд. Феълҳои таркибӣ низ дар баробари феълҳои сода бо хусусиятҳои ташаккули худ аз дигар навъҳои фарқ мекунанд. Муҳаққиқ С. Мирзоев дар мавриди мақому мавқеи феълҳои таркибӣ дар забони яғнобӣ чунин менависад

“...куҳантарин баҳши феъл ин феълҳои сода буда, онҳо маънои бунёдии ин баҳши луғатро дар системаи забон фаро мегиранд. Мутобиқи маводи дарихтиёрдошта, феълҳои сода бештар маъноҳои бунёдиеро, ки дар суғдӣ ба мушоҳида мерасанд, идома додаанд. Марҳилаи дуоми ташаккули луғати феъл феълҳои таркибии номӣ буда, имрӯз бо феълҳои сода аз нигоҳи истемол дар сатҳи баробар қарор доранд” [36, с. 78].

Муҳаққиқи номбурда таъкид кардааст, ки миқдори феълҳои таркибии номӣ дар забони яғнобӣ зиёда аз 700 моддаи луғавиро ташкил медиҳад [36, с. 65].

Феълҳои таркибӣ на танҳо дар забони яғнобӣ, балки дар дигар забонҳои эронии нав сермахсул мебошанд. Забоншинос Б. Сиёев овардааст, ки “қорбасти феълҳои таркибӣ дар забонҳои эронӣ, аз ҷумла дар забони тоҷикӣ собиқаи куҳан дорад. Ба ин маънӣ таъкид мегардад, ки бо роҳи таркибӣ сохтани феълҳо дар забонҳои форсу тоҷик, аз ҷумла дар дигар забонҳои гурӯҳи эронӣ ба монанди забонҳои афғонӣ, курдӣ, осетинӣ, помирӣ, мунҷонӣ, яғнобӣ ва монанди инҳо як навъ ҳодисаи тасодуфӣ набуда, балки натиҷаи тараққиёти дохилии забонҳои гурӯҳи эронӣ, умуман ва сифатан тағйир ёфтани ин қисмати забонҳо ба шумор меравад [47, с. 126].

Профессор Д. Саймиддинов дар мавриди феълҳои таркибӣ дар забони порсии миёна ва нав чунин навиштааст: “Ҳамчунон ки аз баррасии ташаккули феъл дар осори давраҳои гуногуни форсии миёна бармеояд, ин таркибҳо нахуст зимни маънои феълҳои сода шакл гирифтаанд. Дар осори форсии миёна ин шакли феъл бо муодили содаи худ якҷо истифода гардидааст. Аммо қорбурди онҳо дар муқобили шаклҳои бунёдӣ камтар мушоҳида мешавад” [44, с. 162]. Донишманди мазкур иллати зиёд гардидани феълҳои таркибиро дар забони форсии нав дар мансух шудани муодилҳои содаи онҳо дидааст [44, с. 163].

Феълҳои таркибӣ дар забоншиносии эронӣ ба таври муқоисавӣ кам омӯхта шудааст. Дар ин маврид забоншинос Ҷ. Аҳмадова хеле барвақт

таъкид намуда буд, ки “масъалаи пайдоиш ва инкишоф ёфтани шаклҳои мураккаби феъл, ки ба таркиби худ феълҳои ёридиҳандаро дар бар мегиранд, яке аз масъалаҳои ниҳоят муҳим ва дар айни вақт камомӯхташудаи грамматикаи таърихӣ-муқоисавии забонҳои эронӣ мебошад” [14, с. 13].

Бисёре аз феълҳои таркибии забони яғнобӣ бо бархе аз ғӯишҳои тоҷикӣ муштарак истифода мегарданд. Профессор А.Л. Хромов қайд кардааст, ки “дар гуфтори яғнобиён имконияти сохтан, кор фармудан ва тарҷумаи ҳарфбаҳарфи бисёре аз феълҳои таркибии забони тоҷикӣ мавҷуд аст: **бари деҳак**- бар задан [114, с. 96-97].

Забоншинос Г. Шарифова вобаста ба масъалаи мазкур чунин навиштааст: “Феълҳои таркибии **йовра кардан** дар шакли “яврай карак”, **ғав кардан** – “ғаври карак”, **дук тарошидан** – “ташки тошак”, **пила кардан** – “пилай карак”, **хуч кардан** – “хучи карак” дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва забони яғнобӣ муштарак истифода мегарданд” [59, с. 62].

Муҳаққиқони соҳа бархе аз паҳлуҳои феълҳои таркибиро дар забони яғнобӣ мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Аз ҷумла, шарқшинос Р. Билмайер бо тақия ба андешаи Б. Бун қайд намудааст, ки “дар яғнобӣ ҳаммонанди тоҷикӣ дар сохти вожагони дорои феълҳои мураккаб (феълҳои таркибӣ – С.Р.) **хушк карак** (хушк кардан), **арк карак** (кор кардан) ва феълҳои басит (сода – С.Р.) аз ҷумлаи феълҳои кумакии зиёде дар сохти сохторвожа барои сохти таркиботи феълӣ сарф мешавад” [64, с. 785].

Профессор А.Л. Хромов дар сохтани феълҳои таркибӣ иқтидори тавоно доштани забони яғнобиро таъкид намудааст. Номбурда навиштааст, ки феълҳои **карак** (кардан), **вуҳак** (шудан), **деҳак** (задан), **дорак** (доштан), **тифарак** (додан), **носак** (гирифтан), **хашак** (кашидан) дар ташаккули феълҳои таркибӣ маъмул мебошанд [114, с. 96].

Забоншинос С. Мирзоев пажӯҳише дар мавзӯи “Мавқеи феълҳои таркибии номӣ дар забони яғнобӣ” ба анҷом расонида, дар он бештар ба имкониятҳои феълҳои **карак** (кардан) ва **вияк//вуҳак** (шудан) дар сохтани

феълҳои таркибии номӣ аҳаммияти хоса зоҳир намуда, дар охир ба хулосае расидааст, ки дар забони мазкур бо феъли **карак** 160 таркиб ва бо феъли **вияк** 110 таркиби феълӣ ташаккул ёфтаанд [36, с. 65-81].

Махсусиятҳои феълҳои **карак** ва **вияк** ҳамчун феъли ёридиҳанда дар он зоҳир мегардад, ки феъли ёвари **карак** аз ҳиссаҳои номии нутқ бештар тарзи фоил ва бо ёрии феъли **вияк** тарзи мафъули феъл ташаккул меёбад.

Дар забони яғнобӣ феълҳои таркибӣ аз ҷиҳати вижагиҳои дохилиашон ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: феълҳои таркибии номӣ ва феълҳои таркибии феълӣ.

Феълҳои таркибии номии забони яғнобӣ бо усули баҳамоии ҳиссаҳои номӣ ва феъл сохта мешаванд. Чунин тарзи феълсозӣ сермахсул ва серистеъмол буда, дар ҳоли ҳозир торафт инкишоф ёфта истодааст. Иسمу сифат ҳамчун ҳиссаҳои нутқи сермахсул дар ташаккули феълҳои таркибӣ нақши аввалиндараҷа доранд. Дар ташаккули феълҳои таркибии номӣ унсурҳои ёридиҳанда чун **карак** “кардан”, **виҳак//вуҳак//вияк** “шудан”, **тафарак//тифарак** “додан, супоридан”, **хварак** “хӯрдан”, **носак** “гирифтан” ва ғайраҳо истифода гардида, аз байнашон **карак** “кардан” ва **виҳак//вуҳак//вияк** “шудан” дар ташаккули феъли таркибӣ зиёд ба қор рафтаанд.

Дар таркиби луғавии забони яғнобӣ феълҳои таркибии номӣ бахши алоҳидаро ташкил намуда, аз ҷиҳати ифодаи маъно нисбат ба феълии сода дорои баъзе бартариҳо буда, аз ҷузъҳои номӣ (аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ) таркиб меёбанд. Ҷузъҳои номӣ аз лиҳози баромад бештар ба забони яғнобӣ баъдан тоҷикӣ ва қисман бо туркӣ ва русӣ низ меоянд.

Агар аугмент дар феълҳои сохтаи забони яғнобӣ дар мобайни пешванду решаи феълӣ қарор гирад, пас дар таркиби феълҳои таркибии номӣ ва феълӣ низ мавқеи қорбурди хоса дорад.

Ин унсури грамматикӣ бо ҷузъи феълии ин навъи воҳидҳои луғавӣ ҳамроҳ мешавад. Чунончи, дар феъли таркибии номии **арк акун** (қор қард) аугмент ба ҷузъи феъл, яъне **акун** “қард” ҳамроҳ шудааст. Ба ҳамин минвол

метавон боз чанде аз ин гуна вожаҳоро овард, ки аугмент ба феъли ёвари **карак** васл гардида, боиси ба вучуд омадани замони гузаштаи феъл гардидааст.

а) Исм+карак (дар шахси сеюми шумораи танҳо)

Арк **акун** (кор кард) - арки карак (кор кардан)

Орта **акун** (орд кард) - ортаи карак (орд кардан)

Умша **акун** (хамир кард) - умшай карак (хамир кардан)

Чамъ **акун** (чамъ кард) - чами карак (чамъ кардан)

Ке авовор, маслаҳат акунор- баъд омада **маслиҳат карданд** [2, с. 64].

Вофтишит: тав айб аву кути бекор ҳай акунӣ –мегӯяд, ки айби ту шуд, сагро беҳуда **раҳо кардӣ** [114, с. 140]. *Мардуми чам акунор, ке жутаи одамти бидонивек ҳай акун-* мардумро чамъ карданд, сипас бачаро дар байни онҳо **сар доданд** [9, с. 154].

б) Сифат+карак (дар шахси сеюми шумораи танҳо)

Алд **акун** (рост кард) - алди карак (рост кардан)

Тан **акун** (тар кард) - танни карак (тар кардан)

Сурх **акун** (сурх кард)- сурхи карак (сурх кардан)

в) Бо чузъҳои номии маҷхулмаъно+ карак:

Пакка **акун** (бурид) - паккай карак (буридан)

г) Бо вожаҳои такрор+ карак:

Киш-киш **акун** (киш-киш кард) - киш-киши карак (киш-киш кардан)

Пака-пакайш **акун** (пора-пора кард) - пака-пакай карак (пора –пора кардан): *Шамшер зунки пака-пакай акун-* шамшер зонуяшро **пора-пора кард** [2, с. 155]. *Чи подаш ёта пака акун-* аз пояш **гӯшт бурид** [2, с. 188]. *Кали даст шамшер пака-пака акун-* дасти калро шамшер **пора-пора кард** [2, с. 162].

Феъли **веҳак** (шудан):

а) Исм+ веҳак

Вахм **аве** (хуншор шуд) - вахми веҳак (хуншор шудан)

Вора **авех** (савор шуд) - вора веҳак (савор шудан)

Ғурки **аве** (пуштора шуд) - ғурки веҳак (пуштора шудан)

Оп **аву** (об шуд) - опи веҳак (об шудан)

*Калли хети пайши подшоҳ акун, хваш **вазир ави**- калро ба ҷои худ подшоҳ таъин карда худ **вазир шуд** [9, с. 155]. И мет подшоҳ касал **ави**- як рӯз шоҳ **бемор шуд** [9, с. 157]. Насриддин чи хети аҳди **пушаймун аве** - Насриддин аз аҳди кардаи худ **пушаймон шуд** [109, с. 73].*

б) Сифат+ веҳак

Катта **аву** (калон шуд) - каттай веҳак (калон шудан)

Сорт **аву** (хунук шуд) - сорти веҳак (хунук шудан)

Шов **аву** (сиёҳ шуд) - шови веҳак (сиёҳ шудан)

в) Бо ҷузъҳои мачхулмаъно + веҳак:

Ҳарра **аве** (ғелон шуд) - ҳаррай веҳак (ғелидан)

Феъли **носак** (гирифтани):

Дар сохтани феълҳои таркибии номӣ **носак** мавқеи намоён дорад ва бештари ин гуна унсурҳои луғавӣ ба воситаи исмҳо сохта шудаанд.

Вор **анос** (борро гирифт) - вори носак (борро гирифтани)

Хумнийш **анос** (хобаш гирифт) - хумний носак (хоб гирифтани)

*Имом Маҳдӣ авов: “Ман осӣ авем, иранка вот додойнем **гуштин аносим**- Имом Маҳдӣ гуфт: “Пас ин гуна бошад, ман осӣ шудам, зеро ки бо падари худ **гуштин гирифтам** [7, с. 158]. *Жутай хумнийш анос*- писарро **хобаш гирифт** [2, с. 106].*

Ҳиссаҳои дигари нутқ монанди шумора, зарф ва феъли ҳол низ ҷузъи номии феълҳои таркибии мазкур мешаванд, вале онҳо дар забони яғнобӣ камистеъмол мебошанд:

Ий **акун** (як кард) - ий карак (як кардан)

Ий **авех** (як шуд) - ий веҳак (як шудан)

Рити **авех** (пеш шуд) - рити веҳак (пеш шудан)

Равун **авех** (равон шуд) - равон веҳак (равон шудан).

Пошшоҳ розӣ авеҳ- шоҳ *розӣ шуд* [2, с. 17]. *Ҳаво гарм аву-* ҳаво гарм шуд. *Подшоҳ калли ҷавоб атифар-* подшоҳ калро *ҷавоб дод* [9, с. 154]. *То нисти хишаписи пошшоҳ ғурота хой, ке нисти хишап хумниш авар-* подшоҳ то нисфи шаб бедор буд, баъд *хобаш бурд* [2, с. 65]. *Мох армия урустипи ий акунор* – дар артиш моро бо русҳо *як карданд*. *Калхозии даври ман пахтайчини чи ҳаммаи рити агударимиш* – дар давраи Колхоз ман дар чиндани пахта аз ҳама *пеш мегузаштам*.

Дар хусуси феълҳои таркибии феълӣ муҳаққиқон овардаанд, ки ҷузъи таркибияшон аз шаклҳои гуногуни феълӣ иборат мебошанд, ҳамчун як воҳиди луғавӣ ё грамматикӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд [24, с. 321].

Аз рӯйи осори таҳқиқии бадастомада маълум мешавад, ки то кунун хусусиятҳои сарфии феълҳои таркибии феълӣ дар забони яғнобӣ ба риштаи таҳқиқ кашида нашудааст. Дар дастурҳои забони яғнобӣ ҳатто намунае аз онҳоро пайдо намудан низ душвор мебошад. Намунаи феълҳои таркибии феълӣ дар асари “Матҳои яғнобӣ”-и М.С. Андреев, Е.М. Пешерева, В.А. Лившиц, А.К. Писарчик дар таркиби ҷумлаҳо хело фаровон дидан мумкин аст: *Сандӯқ апен азор-* сандуқро *кушода дид* [2, с. 15]. *Ах одам адугар атир-* вай одам *гузашта рафт* [2, 16]. *Зардолӯ олиҷаш ачин аживар бозори апирунт* – зардолӯ ва олужчаро *чинда бароварда* дар бозор *фурӯхт* [2, 13].

Феълҳои таркибии феълӣ аз ду ҳисса иборат мебошанд: ҳиссаи асосӣ (соҳибмаъно), ки маъно ва мафҳуми асосиро ифода менамояд ва ҳиссаи ёридиҳанда, ки барои адои вазифаҳои грамматикӣ ва тобишҳои маъноӣ хидмат мекунад.

Дар радиҳои феълҳои таркибии номӣ дар забони яғнобӣ таркибҳои махсуси феълӣ ба мушоҳида мерасанд, ки аз ду феъл сохта шудаанд. Ин гурӯҳи феълҳо микдоран зиёд буда, ба таври васеъ истифода бурда мешаванд. Ҷузъи аввали онҳо аз шакли сифати феълӣ замони гузаштаи феълӣ асосӣ ва ҷузъи дуюм аз феълӣ ёридиҳанда (дар шакли тасрифӣ) иборат аст, ки маънои феълӣ асосиро пурра намуда, ба он маънои иловагӣ ато

менамоёд. Унсурҳои луғавии **уштак** (истодан), **вовак** (омадан), **тирак** (рафтан), **носак** (гирифтан), **вухак** (шудан) ва ғайра ҳамчун феъли ёридиҳанда дар ташаккули феълҳои таркибии феълии забони яғнобӣ мавқеи намоён доранд.

Феълҳои таркибии феълӣ дар забони яғнобӣ ду роҳи ташаккул дорад: 1) ҳар ду ҷузъашон шакли тасрифшаванда; 2) феълҳои аз феъли ҳол (сифати феълӣ) ва феъли ёрвар сохташаванда;

Чунончи феълҳои таркибии феълии навъи аввал аз ду ва се ҷузъ иборат буда, таркибҳои дучузъа нисбат ба сечузъа бартарӣ доранд: *Харти вор акун очай ритсаи аниж атир* – борҳоро ба ҳар бор карда ба назди модараш **баромада рафт** [2, 13]. *Азорим ду авовор аҷаҳим апирайж* - дидам, ки ду нафар омада истодаанд, **хеста гурехтам** [2, 14]. *Чах шав изум подшоҳи рит* – ба назди подшоҳ хеста рав [2, 22].

Таркибҳои секалимагӣ миқдоран нисбат ба дукалимагӣ кам ба чашм мерасанд: *Ав виёра аҷах авес атир*- он шаб **хеста баромада рафт** [2, 153]. *Раҳшӣ аву додой ритсаи аҷах асан атир*- субҳ ба назди падараш **баромада рафт** [2, 153]. *Саруниттим адеҳор қариб амирим, ке анмрежим атис атир*- ончунон ба сарам заданд, ки қариб мурда будам, баъдан **гурехта даромада рафтам** [2, 173].

Аугмент дар феълҳои таркибии феълӣ сервазифа ва серистеъмол мебошад. Чунончи он метавонад бо ҳар ду ҷузъи феъли таркибии феълӣ васл гардад:

шаҳси якуми шумораи танҳо: анижим ашав (баромада рафтам), *аҷаҳим ағор* (хеста дидам), *ағударим анид* (гузашта нишастам). *Азорим сари ҳичҷуҳс нест, ке ағударим анид* – дидам, ки дар боло ҳеҷ кас нест **гузашта нишастам**;

шаҳси дуҷуми шумораи танҳо: аниди арой (нишаста гирия кардӣ), *атиси атир* (даромада рафтӣ), *ағори атир* (дида рафтӣ). *Ғайк аниди арой* - духтар **нишаста гирист**;

шахси сеюми шумораи танҳо: ахант аушт (хандида истод), *агудар анид* (гузашта нишаст), *адав атираш* (давида ғалтид). *Жута баъди иш гап* *дугушак иранка ахант аушт* - писар баъди ин гапро шумидан хандида истод;

шахси якуми шумораи ҷамъ: ажойом авун (хонда шудем), *аносом атир* (гирифта рафтем), *ашавом ағор* (рафта дидем). *И виёра дутитмох и китоб ажойом авун* - як шаб ҳардуямон як китобро хонда шудем;

шахси дуюми шумораи ҷамъ: ағорти авушт (нигоҳ карда истодед), *аништи атирт* (баромада рафтед), *анипедти авант* (хобонда бастед). *Шумох аништи атирт* *ке ахтит авовор* – баъди шумо баромада рафтан онҳо омданд;

шахси сеюми шумораи ҷамъ: атисор анид (даромада нишастанд), *ағорор авушт* (нигоҳ карда истоданд), *анидор ахвар* (нишаста хурданд). *Мохни атисор анид* – ҳамроҳи мо даромада нишастанд.

Ҷузъи якуми ин навъи таркибҳо феъли замони гузашта буда, вазифаи феъли ёридиҳандаро феълҳои дар асл мустақил бар дӯш доранд. Дар ин ҷо ҷузъи якум асосӣ буда, ҷузъи дуюмашон ҳамчун феъли ёридиҳанда ба ҷузъи асосӣ маъноҳои иловагӣ ато мекунанд: *Тик аҷах авес атир*- боз хеста **фаромада рафт** [7, с. 156]. *Жутаи чил шутуре вор анос атир*- писараш чил шутур борро **гирифта рафт** [2, с. 67]. *Наҳав молат асптиш аурим атифар*- ҳамон аспу молҳояшро **оварда додам** [2, с. 48]. *Салатташтим апен атифар*- рӯймолашро ҳам **кушода дод** [2, с. 52]. *Жутот аҷахор чупунийса асан атир*- бачаҳо хеста ба ҷӯпонӣ **баромада рафтанд** [2, с. 73]. *Ах ман адеҳ, ке аниж атир*- ӯ маро зада баъдан **баромада рафт** [9, с. 159].

Феълҳое, ки ҳар ду ҷузъашон дар шакли тасрифии феъл ба кор рафтаанд, на танҳо дар забони яғнобӣ, балки дар баъзе гӯишҳои тоҷикӣ низ ба мушоҳида мерасанд. Забоншинос Ҷ. Аҳмадова бо таъкид ба қайдҳои Л.В. Успенская навиштааст, ки “дар шеваҳои забони тоҷикӣ, масалан дар шеваи Қаротегин феълҳои таркибии феълие, ки ҳар ду ҷузъи он бо шаклҳои

тасрифӣ ифода шудааст, маълум мебошанд: Намедонам кучо бошад, гум шуда рафтас; бечора кампир **мурд рафт**... [14, с. 16].

Дигар намуди феълҳои таркибии феълии забони яғнобӣ аз феъли ҳол (сифати феълӣ) ва феъли ёридиҳанда таркиб ёфтаанд. Чунин навъи феълҳо дар забони яғнобӣ камистеъмол мебошанд: *Будина риторитиинт **давки-давки тирчи** – бедина ба наздаш **давон-давон меравад*** [2, 176]. *Будина **ҷеҳки-ҷеҳки тирки** – бедона **ҷаҳида-ҷаҳида меравад*** [2, 176]. *Ке **урчиш ворт** – Баъд **фуроварда мебарад*** [2, 176].

Аугмент дар ин гуна феълҳо ба чузъи дуҷум замима мегардад: **давки асанор** – давон баромаданд, **ройки авес** – гирякунон фаромад, **деҳки-деҳки атир** – зада-зада рафт: *Колхозчит куттипиинт **давки асанор*** – колхозчиён ҳамроҳи сагонашон **давида баромаданд** [109, с. 74]. *Ий **деҳки-деҳки асенор*** – якеро **зада-зада бароварданд** [2, с. 153]. *Кат арантим ду мавизи **яхиш аву*** – хангоми рӯфтани хона ду мавиз **пайдо шуд** [2, с. 156]. *Ашавим нима росе, и сутур мурта хой. Ке наҳави **хаишк асеним*** – ними роҳ рафтам, ки як гӯсфанд мурда буд. Баъд ҳамонро **кашолакунон баровардам** [2, с. 176].

Дар баробари феълҳои таркибии номӣ ва феълӣ инчунин феълҳои таркибиеро дидан мумкин аст, ки онҳо ба таври омехта сохта шудаанд. Чунин навъи феълҳои таркибӣ дар забони яғнобӣ, асосан, сеунсура мебошанд, ки аз ҳиссаи номӣ ва ду феъли тасрифӣ сохта мешаванд. Аугмент дар ин навъи феълҳо ба чузъи феълӣ ҳамроҳ мешавад: *Хирс авов **уффааст акун анипид*** – хирс омада **уффааст карда хоб рафт** [2, 173]. *Жута чакиинт адор ийш и почаки юги **таки авант**, ийш ав почаки юги **таки авант ҳай кари аву*** – писар онҳоро қаппида якеро дар таги як пой юғ ва дигареро дар таги дигар пойи юғ баста, **ҳай кардан гирифт** [2, 188].

Аз таҳлили маводи бадастомада ба хулосае метавон омад, ки аугмент дар феълҳои таркибии номӣ ба ҳиссаи дуҷум – чузъи ёридиҳанда васл мешавад ва дар феълҳои таркибии феълӣ хангоми дар шакли тасрифӣ истифода шудани ҳар ду чузъ аугмент ба ҳиссаи якуму дуҷуми онҳо ва

ҳангоми феъли ҳол будани ҷузъи аввал ба ҷузъи дуюми ин гуна воҳидҳои луғавӣ меафтад. Чунин вижагии истёмоли аугмент ба ҷуз забони яғнобӣ дар ҳеҷ забонҳои дигари аугментдошта ба назар намерасад.

БОБИ III.

МУҚОИСАИ ШАКЛҲОИ ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ЯҒНОБӢ

Дар забоншиносии эронӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва дар айни замон камомӯхташуда грамматикаи муқоисавӣ ва муқоисавӣ-таърихии забонҳои эронӣ ба шумор меравад. Таҳқиқи қиёсии забони тоҷикӣ бо забонҳои ғайриэронӣ монанди русӣ, англисӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, ўзбекӣ, чинӣ ва ғ. то кунун дар Тоҷикистон ба роҳ монда шуда, дар ин замина як даста осори илмӣ низ интишор гардидааст. Аммо таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣ ва қиёсии забони тоҷикӣ бо забонҳои эронӣ, ба хусус забонҳои давраи нав, кам ба чашм мерасад. Ҳамин ҳолати омӯзишро дар назар дошта профессор С. Назарзода таъкид кардааст, ки "... аз нуқтаи назари забоншиносии эронӣ таърихи забон саҳифаҳои торику норавшани хеле зиёд дорад ва таҳқиқоту пажӯҳишҳои илмӣ зиёдеро тақозо дорад. Барои таҳқиқи таърихи забони тоҷикӣ аз лиҳози муқоисавӣ дар таърихи забоншиносии мо корҳои зиёде анҷом нагирифтааст. Дар ин самт ҳатто дар даврони шуравӣ нарасидани кадрҳои болаёқати донишманд эҳсос мешуд" [138].

Доир ба масъалаи таҳқиқи муқоисавии забонҳои нави эронии дар ҳудуди Тоҷикистон мустаъмал асару мақолаҳои илмӣ кам нашр гардидаанд, ҳол он ки таҳқиқи муқоисавии онҳо имкон фароҳам меорад, ки баъзе мушкилоти луғавиву дастурӣ ҳалли худро ёфта, барои таълифи осори ба муқоисаи забонҳо ихтисосдошта мусоидат намояд. Профессор З. Мухторов хуб таъкид намудааст, ки "дар илми забоншиносӣ дар баробари назарияи забон, сохтори забон, муқоисаи забонҳо самти нисбатан муҳим–таърихи забон муаррифӣ мешавад, ки дар масоили тавсифоти умумии забон ва бевосита рушди куллии илми забоншиносӣ мавқеи назаррас дорад" [40, с. 3].

Забони яғнобӣ бо забонҳои нави эронӣ, монанди осетинӣ, помирӣ, тоҷикӣ, толишӣ аз бисёр ҷиҳат наздикӣ дорад. Муҳаққиқон бархе аз чунин наздикиҳоро дар бахшҳои мухталифи забоншиносӣ ба риштаи таҳқиқ кашидаанд. Аз ҷумла, забоншинос З. Мамадаминова муштарак истифода

шудани феълҳои вахонии **дингак** (задан), **пачак** (пухтан), **тышак** (тарошидан), **меряк** (мурдан), **вернак** (дидан)-ро ба афзоли яғнобии **деҳак**, **мирак**, **паччак**, **тошак**, **венак** таъкид кардааст. Аз феълҳои таҳлилнамудаи номбурда аён мегардад, ки дар истемоли чунин феълҳо асосан байни забонҳои мазкур тафовути овой ба чашм мерасад [28, с. 78].

Ҳамзистии мардуми дараи Яғноб бо дигар мардуми минтақаи Тоҷикистон на танҳо ба забон, балки ба фарҳанг ва адабиёти онҳо низ таъсир гузоштааст. Осори шифоҳии яғнобиён аз лиҳози мазмун ва жанр ба фолклори тоҷикони гирду атрофи дараи Яғноб (бештар бо мардуми дараи Зарафшон) муштарак аст. Аксаран мавзӯ ва қаҳрамонони қиссаҳои яғнобиён ҳамон қаҳрамонҳое мебошанд, ки дар фолклори тоҷик дида мешаванд. Инчунин, маҳалли воқеаҳои рӯйдодаи қисса ва саргузаштҳо дар водии рӯди Яғноб ва деҳаҳои ҳамсоя дар болооби дарёи Зарафшон рух додааст. Профессор А.Л. Хромов ба дараи Яғноб сафари зиёд кардааст. Ҳангоми сафар дар радифи омӯхтани хусусиятҳои забони яғнобӣ ба осори шифоҳии мардум низ таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Ҳангоми мушоҳидаи осори фолклорӣ муҳаққиқ ба хулосае омадааст, ки “ағлаби тарона ва таснифҳое, ки яғнобиён иҷро мекунанд, бештар ба забони форсӣ ва лаҳҷаи тоҷикӣ буда, теъдоди ками онҳо ба забони яғнобӣ суруда шудаанд” [52, с. 83].

Шарқшинос С.И. Климчитский афсонаҳои яғнобиро бо афсонаҳои дар соли 1927-ум аз ҷониби ҳайати экспедитсияи илмӣи Донишгоҳи давлатии Осиёи Миёна ҷамъовардаи муҳаққиқон А. Кун ва А. Акимбетов муқоиса карда навишта буд, ки “аз нигоҳи тематикӣ ва мавзӯбандӣ афсонаҳои яғнобӣ бо афсонаҳои тоҷикӣ ва аз нигоҳи мазмун бо баъзе аз афсонаҳои шугнонӣ хеле монанд мебошанд” [142].

Маълум аст, ки забони яғнобӣ дар ҳудуди Тоҷикистон паҳн шудааст ва бо забони тоҷикӣ аз лиҳози қонуниятҳои дохилӣ ва берунӣ наздикии зиёд дорад. Сабаби чунин наздикиҳоро метавон ба омилҳои зерин рабт дод:

1) ҳар дуи забон аз як забон-асос, яъне умумиэронӣ сарчашма гирифтаанд;

2) забони яғнобӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон густариш ёфта таъсири мутақобилаи он ба забони тоҷикӣ дар натиҷаи ҳамзистӣ ба вучуд омадааст;

3) муҳочирати яғнобиён ба минтақаҳои гуногуни кишвар, бахусус водии Ҳисор ва муҳочирати иҷбории соли 1970-ум ба ноҳияи Зафарободи вилояти Суғд суратгирифта боиси он гардид, ки таъсири забони давлатӣ–тоҷикӣ ба забони яғнобӣ зиёд гардад;

4) яғнобизабонон забони тоҷикиро хуб медонанд ва бо ин забон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ савод ҳосил мекунанд. Дар чунин раванд ҳатман забони давлатӣ ба забонҳои дигари минтақа таъсири амиқ мегузорад. Ин таъсиррасонӣ дар бахшҳои мухталифи забони яғнобӣ мушоҳида мешавад.

Ҳамзистии суғдиён бо дигар мардуми ориёинажод боиси бой гардидани ҳам таркиби луғавии забони онҳо ва ҳам бой гардидани таркиби луғавии дигар забонҳо гардидааст. Профессор Ҳ. Султон дар ин маврид чунин навиштааст: “Дар ойинаи таърихи башар аз ҳазорсолаи ин марзу бум бармало метавон дид, ки забонҳои ба истилоҳ шарқию ғарбии эронӣ, аз ҷумла забонҳои шарқии эронӣ давраи миёनावу нав, яъне забонҳои суғдӣ, хоразмӣ, бохтарӣ, соқӣ-хутанӣ, забони яғнобӣ (як лаҳҷаи бозмондаи забони суғдӣ), забонҳои помирӣ... ва тоҷикӣ дар тули садсолаҳо дар канори ҳамдигар мавҷуд буда, дар раванди додугирифтӣ забонӣ аз ҳисоби таркиби луғавии ҳамдигар дорой ва ғано афзудаанд” [48, с. 86].

Аксари муҳаққиқон ҳанӯз барвақт таъсири забони тоҷикиро ба яғнобӣ назаррас арзёбӣ карда буданд. Аз ҷумла, забоншинос В.С. Соколова дар ин маврид чунин овардааст: “Таъсири забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, дар таркиби луғавӣ ифода меёбад. Дар аини замон камаш нисфи луғати (ба ғайр аз феълҳо) забони яғнобӣ дар забони тоҷикӣ мушоҳида мешавад” [109, с. 62].

Академик М.Н. Боголюбов ба нуктаи мазкур ишора намуда таъкид кардааст, ки “саҳми луғати маҳаллӣ дар лексикаи забони яғнобӣ камтар аз нисфро ташкил медиҳад. Қисми боқимондаи луғати забони яғнобӣ аз забони

тоҷикӣ гирифта шуда, мутаносибан калимаҳои русӣ ва ўзбекӣ низ мавҷуданд. Шумораи зиёди вожаҳои аслии яғнобӣ (суғдӣ) дар феъл ҳифз шуда, дар баробари ин бештари сифатҳо низ калимаҳои аслии забон ба ҳисоб мераванд” [82, с. 358].

Забоншинос С.П. Виноградова низ таъсири забони тоҷикиро ба таркиби луғавии яғнобӣ зиёд ҳисобида чунин навиштааст: “Забони яғнобӣ тайи солҳо боз бо забони тоҷикӣ, ки ба гурӯҳи чанубиғарбии забонҳои эронӣ дохил мешавад, иртибот дорад. Таъсири лексикаи забони тоҷикӣ ба забони яғнобӣ назаррас буда, камаш нисфи луғати яғнобӣ ба ҷуз феъл калимаҳои забони тоҷикӣ мебошанд” [83, с. 291].

Бархе аз муҳаққиқон таъсири забони тоҷикиро ба забони яғнобӣ ба дараҷае нишон додаанд, ки гӯё аз забон танҳо ном мондаасту бас. Чунончи, Э.Б. Сатсаев навиштааст, ки “грамматикаи забони яғнобӣ хеле тағйир ёфта, луғати суғдиرو тақрибан аз даст додааст ва 80-90% захираи луғавии онро вожаҳои тоҷикӣ ташкил медиҳанд” [103, с. 42].

Дар мавриди баён кардаи миқдори таркиби луғавии ин ё он забон бояд пажӯҳиши мукаммале анҷом дод, то ки қазовати дуруст ба миён ояд. Албатта, назари Э.Б. Сатсаев носанҷида ва ноогоҳона баён шуда, дур аз ҳақиқати илмӣ мебошад. Зеро мавсуф дар ин замина ковишҳои чандон ҷиддие набурдааст.

Ҳолати кунунии забони яғнобӣ нишон медиҳад, ки таъсири лексикаи забони тоҷикӣ ба яғнобӣ назаррас аст, аммо на ба тавре ки 80-90 дарсади таркиби луғавӣ аз забони тоҷикӣ гирифта шуда бошад.

Табиист, ки забони яғнобӣ бо сабаби гуногун бештари калимаҳои суғдиرو аз даст додааст, вале қисме аз онҳоро бо тағйироти овой ҳифз кардааст. Бо вучуди ин, бархе аз калимаҳоеро метавон дар забони яғнобӣ дучор омад, ки дар сарчашмаҳои ба забони суғдӣ таълифгардида ба ҷашм намерасанд. Инчунин миқдори феълҳои таркибӣ дар забони яғнобӣ хеле фаровон мебошанд, ки бо роҳҳои гуногун ташаккул ёфта дар бойгардии таркиби луғавии забон саҳми назаррасро доро мебошанд.

Аз сарчашмаҳои ба мо дастрас маълум мешавад, ки доир ба муносибати забонҳои хеш – тоҷикӣ ва яғнобӣ то кунун осори илмӣ кам интишор гардидааст. Пажӯҳишҳо дар бобати муқоисаи хусусиятҳои лексикии забонҳои мавриди муқоиса бештар буда, дар дигар бахшҳо каму беш қайду ишораҳо ба мушоҳида мерасанд. Дар ин маврид ҳанӯз барвақт профессор А.Л. Хромов таъкид карда буд, ки “масъалаҳои дузабонии яғнобиҳо ва таъсири мутақобилаи забонҳои яғнобию тоҷикӣ низ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст” [114, с. 10].

Албатта, аз замони баёни андешаи мазкур то кунун фурсати зиёд гузаштааст, вале асарҳои мукамал доир ба ин ё он қисми забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ ба таври муқоисавӣ интишор нагардида, танҳо баъзе қайду ишораҳо ба чашм мерасанд. Аз ҷумла, академик М. Н. Боголюбов сохтори ибора, таркиб ва ҷумлаҳои забони яғнобиро бо тоҷикӣ наздик меҳисобад [82, с. 342].

Аксари муҳаққиқон кӯшидаанд, ки вижагии забони яғнобиро бо ғуишҳои тоҷикӣ мавриди муқоиса қарор диҳанд. Аз ҷумла, забоншинос С. Мирзозода таъкид кардааст, ки феълҳои **сихак-сихидан** (хастан), **суронак-съридан** (рондан), **такак-такидан** (афшондан), **турак-туридан** (рамидан), **шапак-шапидан** (задан) дар забони яғнобӣ ва ғуишҳои ҷанубии тоҷикӣ муштарак истифода мешаванд [33, с. 62].

Дар мавриди қаробати забони яғнобӣ ва ғуишҳои тоҷикӣ забоншинос С. Муминова бо таъкид ба назари профессор А. З. Розенфелд овардааст, ки “дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои Бадахшон гурӯҳи калимаҳои мавҷуданд, ки онҳо бо забони яғнобӣ умумият доранд” [39, с. 33]. Аз ин рӯ, С. Муминова калимаҳои муштаракистеъмоли забони яғнобӣ ва лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахонро аз рӯйи шакл ва маъно муқоиса намуда ба чунин хулоса омадааст: “...унсурҳои забони яғнобӣ, ки соҳибони он, асосан, дар мавзеҳои кӯҳистони Тоҷикистон умр ба сар мебаранд, дар шакли бевосита, бе тағйири шаклу маънӣ, бо андаке тағйироти шаклӣ ва бо баъзе дигаргуниҳои семантикӣ дар муҳити лаҳҷаҳои тоҷикии Бадахшон ва, хусусан

точикзабонони водии Вахон, истеъмол меёбанд ва дар ин чода баъзе умумияти фонетикию лексикӣ дар байни онҳо ба мушоҳида мерасад” [39, с. 161].

Забоншинос Г. Шарифова зимни таҳқиқи муқоисавии феълҳои забони яғнобӣ ва зухури онҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ чунин ибрози андеша намудааст: “Дар забони яғнобӣ... бештари феълҳо, махсусан, феълҳои сода аз забонҳои дигар иқтибос нашудаанд, бинобар ҳамин бархе аз онҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ низ дар шаклу маънои яғнобидошта ба қор мераванд” [60, с. 56]. Номбурда таъкид кардааст, ки феълҳои содаи амал (фиррундан, ғуррундан, ғозидан), ҳаракат (қулумбидан, вижидан), вазъият (сурридан) дар ғӯиши Мастҷоҳ ва забони яғнобӣ муштарак истеъмол мегарданд [60, с. 56-59].

То кунун доир ин ё он ҷанбаи забони яғнобӣ ва муқоисаи он бо забони тоҷикӣ пажӯҳиши ҷиддие ба ҷашм намерасад. Ба миён омадани осори муқаммалӣ илмӣ дар ин самт зарур буда, аз як тараф махсусиятҳои дастурии забони яғнобиро бештар ошкор созад, аз тарафи дигар боис ба он мешавад, ки қазоватҳои нодуруст дар мавриди ин ё он баҳши забони яғнобӣ аз байн раванд.

Миҳҳимияти дигари ба таври муқоиса таҳқиқ намудани забони яғнобӣ бо дигар забонҳо дар он аст, ки дар низоми сарфӣ забони яғнобӣ аз гузаштаи дур то имрӯз якҷанд тағйироти назаррас ба мушоҳида мерасад. Ҳангоми ба таври муқоисавӣ омӯхтани онҳо бо забони тоҷикӣ имкон аст, ки бархе аз масъалаҳо равшан гардад.

Яке аз масъалаҳои баҳснок ва мураккаби забоншиносии эронӣ баррасии феъл мебошад, ки дар ҳиссаҳои нутқи забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ дорои категорияҳои бештари грамматикӣ мебошад.

Категорияи замон ва роҳу воситаҳои ифодаи он дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ то кунун мавриди таҳқиқи алоҳида қарор нагирифтааст. Пажӯҳиши муқоисавии шаклҳои замони гузаштаи феъли забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ боис бар он мегардад, ки имконияти забонҳои мазкур дар ифодаи шаклҳои замони гузашта нишон дода шавад. Аз ин рӯ, омӯзиши мавзуи мазкур дар

заминаи маводи забонҳои тоҷикию яғнобӣ имкон фароҳам меорад, ки доир ба ин зухуроти забонӣ маълумоти амиқро дақиқ пайдо карда шавад.

3.1. Шакли замони гузаштаи содаи сиёии хабарӣ

Феъл яке аз ҳиссаҳои мураккаби морфология ба шумор меравад, ки бо хусусиятҳои луғавию грамматикӣ аз гурӯҳҳои дигари луғавӣ-грамматикӣ фарқ мекунад.

Дар забоншиносии тоҷик нахустин қавмҳои марбут ба феъли забони тоҷикӣ дар нимаи дууми асри XIX ба миён омадааст, ки ба қалами шарқшиноси рус В.В.Григорьев мансуб мебошад. Баъдан дар аввали асри XX омӯзиши феъл бештар сурат гирифт. Дар солҳои бистуми асри XX маълумоти нисбатан муфасссал доир ба феъли забони тоҷикӣ дар нахусткитоби дарсии «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Саидризо Ализодаи Самарқандӣ оварда шудааст. Муаллиф феълро чунин таъриф намудааст: “Феъл калимаест, ки вуқуи қорро дар яке аз замонҳои сегона фаҳмонад. Асли феъл масдар аст, феълҳо ба вай муштак мешаванд” [13, 8]. Муҳаққиқ дар бобати хусусиятҳои грамматикӣ феъл батафсил сухан ронда, барои исботи фикраш далелҳои мушаххас овардааст. Минбаъд мавзӯи феъл дар китобҳои дарсӣ, мақолаҳои илмӣ забоншиносону шарқшиносони русу тоҷик Л. Бузургзода, Б.Ниёзмӯҳаммадов, А.З. Розенфелд, Н. Маъсумӣ, В. С. Расторгуева ва А. А. Каримова ба миён омаданд.

Дар атрофи миқдори сиёҳои забони тоҷикӣ миёни забоншиносон баҳсҳои зиёд мавҷуд буда, ҳар кадоме далелҳо низ овардаанд. Дар осори охири марбут ба дастури забони тоҷикӣ таълифгардида сиёҳои феъл чор то: хабарӣ, амрӣ, шартӣ-хоҳишмандӣ, эҳтимолий зикр шудаанд.

Сиёии шартӣ-хоҳишмандӣ амалеро ифода мекунанд, ки гуянда воқеъ гардидани онро раво, имконпазир ва ё вобаста ба шарт медонад. Сиёии амрӣ бошад амр, изҳори хоҳишу супориш, фармону таъкид ва водор кардан ба амалеро, ки нисбат ба шахси дуум гуфта шудааст, мефаҳмонад. Сиёии

эҳтимолии феъл да бораи воқеъ шудан ё нашудан амалухолат аз руитаҳмин, эҳтимол, гумон ва шубҳа сухан кардани гуяндаро мефаҳмонад [21, с. 274, 276, 278].

Сиғаи хабарӣ феъле мебошад, ки онро шахси гӯянда меноманд. Чунин навъи феъл амалу ҳаракате мебошад, ки дар замони гузашта, ҳозира ва оянда ба вқуъ меояд ё иҷро намешавад. Сиғаи хабарӣ дорои се замон (гузашта, ҳозира, оянда) мебошад, ки дар навбати худ замонҳо шаклҳои зиёдро доро мебошанд.

Дар забони тоҷикӣ замони гузаштаи сиғаи хабарии феъл шаклҳои зиёди грамматикиро доро буда, ҳар як шакл маънои муайяни грамматикӣ замони гузаштаро ифода мекунанд.

Аз таърихи таҳқиқи шаклҳои замони гузаштаи феъли тоҷикӣ маълум мешавад, ки марҳила ба марҳила ба тӯфайли рӯйи кор омадани осори илмӣ зиёд хусусиятҳои сарфӣ шаклҳои замони гузаштаи феъл муайян карда шудаанд. Донишманди тоҷик С. Ализода дар нахустин дастури забони адабии тоҷикӣ “Сарфу наҳви тоҷикӣ” шаш шакли замони гузаштаро нишон додааст, ки мозии мутлақ (кардам), истимрорӣ (мекардам), нақлӣ (кардаам), баид (карда будам), истехзории нақлӣ (мекардаам) ва мозии истимрории баид (карда будаам) аз ҷумлаи онҳоянд [13, с. 37-38].

Забоншиносон Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмӯҳаммадов дар “Морфологияи забони тоҷикӣ”, ки соли 1941-ум ба ҷоп расидааст, шаклҳои замони гузаштаи содаи мутлақ, содаи давомдори ҳикоягӣ, содаи нақлӣ, нақлии давомдори ҳикоягиро муайян намудаанд [15, с. 51-52].

Мӯҳаққиқон В. С. Расторгуева ва А. Каримова шаклҳои замони гузаштаи сода, ҳикоягӣ, дур, дури давомдор, замони ҳозира-оянда, замони ҳозираи давомдор, забони ояндаи китобиро ба шаклҳои замони гузашта дохил намудаанд [93, с. 40].

Дар осори зиёди илмӣ марбут ба грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳоло шаклҳои сода, ҳикоягӣ, дур, дури давомдор, дури давомдори (муайян) нақлӣ, ҳикоягии нақлӣ, дури нақлӣ, гузаштаи эҳтимолӣ, гузаштаи

шартӣ-хоҳишмандӣ ба шахсу шумора тасриф карда шуда, хусусиятҳои сохториву маъноии онҳо баррасӣ гардидаанд [16, с. 134; 17, с. 218; 24, с. 291; 30, с. 48; 53, с. 51].

Замони зуҳури шаклҳои замони гузаштаи сиғаи хабарӣ дар забони адабии тоҷикӣ якранг нест. Забоншинос С. Ҳалимиён дар ин маврид менависад, ки “шаклҳои гуногуни феъли замони гузашта дар забон як хел истеъмол намешаванд, яке серистеъмол, дигаре камистеъмол мебошанд ва хусусияти услубии истеъмол ҳам доранд. Таърихан як қисми онҳо дар забони адабӣ хеле қадиманд баъзеи онҳо дар 80-70 соли охир ба забони адабӣ дохил шуданд” [53, с. 44-46].

Дарачаи омӯзиши шаклҳои замони гузаштаи феъл дар забони яғнобӣ нисбат ба тоҷикӣ камтар мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. То кунун аз ҷониби донишмандони соҳа шаклҳои сода, ҳикоягӣ, нақлӣ ва дури забони яғнобӣ дар шахсу шумора тасриф карда шуда, бархе аз хусусиятҳои сарфии онҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст [32, с. 30-32; 82, с. 352-353; 114, с. 30-32; 115, с. 685].

Аз таҳлили мундариҷаи осори таҳқиқии дастрас маълум мешавад, ки пажӯҳиши муқоисавии шаклҳои замони гузаштаи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ то кунун ба роҳ монда нашудааст. Аз ин рӯ, зарурате ба миён омадааст, ки хусусиятҳои сохториву маъноии шаклҳои замони гузаштаи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ бо ҳам муқоиса карда шуда, умумият ва тафовутҳои вучуддошта дар истеъмоли шаклҳои мазкур мушаххас карда шаванд. Инчунин дар натиҷаи муқоиса тасриф намудани ҳамаи шаклҳои замони гузаштаи феъл ба шахсу шумора дар забони яғнобӣ мавриди ҳадаф қарор дода шудааст.

Заруратаи дигари таҳқиқи муқоисавии шаклҳои замони гузашта дар забонҳои мавриди қиёс он аст, ки то ҳол шаклҳои замони гузашта дар забони яғнобӣ пурра ошкор карда нашудаанд. Аз ин рӯ, дар натиҷаи қиёсу муқобалаи шаклҳои замони гузаштаи феъли забони яғнобӣ бо тоҷикӣ маълум

мешавад, ки имконияти забони яғнобиرو дар бунёди шаклҳои мазкур муайян намоем.

Маводи пажуҳиш аз рӯйи осори насрии адибони муосири тоҷик ба мисли “Ёддоштҳо”-и С. Айни [1], “Сармаддеҳ. Шоҳаншоҳ”-и Баҳманёр [4], “Агар вай мард мебуд”-и Ф. Баҳром [5], “Дар орзуи падар”-и К. Мирзоев [8], “Тобистон”-и П. Толис [10] ва “Матнҳои яғнобӣ” (бо забони русӣ) [2], бахши “Матнҳо”-и “Забони яғнобӣ” (бо забони русӣ)-и А. Хромов [114], “Суннатҳои маҳаллӣ ва сурудҳои яғнобӣ”-и С. Мирзоев [9], бархе матнҳои мухтасари дар маҷаллаҳо нашргардида [6; 7], инчунин забони зиндаи яғнобӣ ҷамъоварӣ шудааст.

Дар забоншиносии тоҷик кайҳост собит шудааст, ки нисбат ба дигар сиғаҳои феъл сиғаи хабарӣ дорои бештаи шаклҳои замони гузашта мебошад.

Шакли замони гузаштаи наздик (сода) дар манобеи марбут ба дастури забони тоҷикӣ ба унвонҳои “гузаштаи одӣ” [17, с. 212; 24, с. 281; 30, с. 244], “гузаштаи сода” [16, с. 123; 24, с. 281; 53, с. 46] ва “гузаштаи мутлақ” [15, с. 51] зикр шудааст.

Тарзи ташаккули шакли замони гузаштаи содаи феъл дар забони тоҷикӣ аз асоси замони гузашта ва бандакҳои феълӣ сохта шуда, шахси сеюми танҳояш бо асоси замони гузашта баробар аст:

танҳо	ҷамъ
1. ман дидам.	1. мо дидем.
2. ту дидӣ.	2. шумо дидед.
3. вай (ӯ) дид.	3. онҳо диданд.

*Ман дар дилам ба саволи бемантиқӣ худ **хандидам**. [5, с. 279]. Ба ҳар ҳол, бузкашӣ дар ҳамон майдоне, ки паси хонаи Шодмон **дидӣ**, ба авҷ мерасид [4, с. 61]. Аз хоб хесту рӯ ба роҳи идораи газета **овард** [8, с. 20]. Лингаро дароз кун, **омадем**. [10, с. 25]. Ҳама бо як овоз “муборак бошад!” гуфтанд ва чун Дорошо халтаро бардошт, ба як овоз “воҳ” гуфтанд, зеро ба ҷои “зарф” ҳайкали масҳараи Мириодиро бо путку сандон **диданд** [4, с. 89].*

Шакли замони гузаштаи наздик дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ имкон дорад, ки дар ифодаи чунин амалҳо ояд:

а) амали яккаратаи анҷомёфтро мефаҳмонад, ки қатъи назар аз фосилаи замони амал натиҷаи он маълум аст (гурехта омадам);

б) ҳам вобаста ба маънои луғавии худ, ҳам алоқамандона бо матн амали бардавоми анҷомёфтaro мефаҳмонад (кӯчонида овард);

в) шакли замони гузаштаи наздик дар нутқи гуфтугӯӣ ва дар адабиёти бадеӣ бо тобиши маъноии майлу хоҳиш, таъкиду қатъият ва шарту замон омада, амали ояндаро низ ифода мекунад (ман рафтам) [24, с. 281-283].

Замони гузаштаи содаи феълҳои таркибии номӣ аз ҷузъҳои номӣ (исм, сифат) ва феъли ёридиҳанда иборат аст:

танҳо	ҷамъ
1. сафед кардам.	1. сафед кардем.
2. сафед кардӣ.	2. сафед кардед.
3. сафед кард.	3. сафед карданд.

Худоё, **тавба кардам** - кӯраи комил! [4, с. 87]. **Ақлакатба гардам, хуб кардӣ** [5, с. 37]. **Охир, ту чӣ гуноҳ кардӣ?!** [5, с. 544]. ...**то фурӯ рафтани офтоб оббозиву обношӣ кардем** [10, с. 85]. **Азизхон рӯ овард, — ту ришатро дар куҷо сафед кардӣ?** Ба ин булбулакат гап ёд те, зиндагиро фаҳмон, ин бача ба худат нарафтааст [8, с. 175].

Шаклҳои замони гузаштаи феълҳои забони яғнобӣ сохтори муайяни устувор доранд. Аз ин рӯ, дар забони яғнобӣ имкониятҳои сохтори шаклҳои замони гузаштаи сода, дур, дури давомдор, ҳикоягӣ, нақлӣ, дури нақлӣ, ҳикоягии нақлӣ, дури давомдори нақлӣ, эҳтимолӣ ва шартӣ — хоҳишмандӣ мавҷуданд.

Нахуст таснифи шакли замони гузаштаи содаи феъл ба шахсу шумора ҳанӯз барвақт аз ҷониби эроншинос Ф.Ҷ. Юнкер ба анҷом расида буд. Номбурда ҳангоми сафараш ба дараи Яғноб феъли зиёдеро сабт намуда, онҳоро аз ҳар ҷиҳат баррасӣ намудааст. Аз ҷумла теъдоди муайяни онҳоро

ба шахсу шумора тасриф намудааст. Чунончи, феъли **жавак** (нӯшидан) ба шахсу шумора чунин тасриф шудааст:

танҳо

ҷамъ

1. ман ажавим (ман нӯшидам).	1. мох ажавим (мо нӯшидем).
2. ту ажавӣ (ту нӯшидӣ).	2. шумох ажавӣ (бояд ажавтӣ бошад – С.Р.).
3. ах ажав (вай нӯшид).	3. ахтит ажавор (онҳо нӯшиданд).

Мухаққиқи номбурда дар радифи тасрифи феъли **жавак** (нӯшидан) боз чанде аз феълҳоро дар замони ҳозира ва оянда ба шахсу шумора тасриф намудааст [123, с. 15-17]. Аз сабаби он ки таснифи феълҳои замони гузаштаи сода таҷрибаи аввал буд, муҳаққиқ Ф.Ҷ. Юнкер дар навишти шакли дурусти баъзе феълҳо ба иштибоҳ роҳ додааст. Баъдан иштибоҳҳои роҳёфта аз ҷониби забоншинос С. Мирзоев ислоҳ ва шакли дурусти онҳо пешниҳод карда шуд [34, с. 12-25].

Дар мобайни луғатҳои ҷамъовардаи забоншинос Э. Бенвенист ҳангоми шарҳи маънои ин ё он феъл бархе аз шаклҳои замони гузаштаи он низ оварда шудааст. Масалан, ҳангоми шарҳи асоси замони ҳозираи феъли **бизун** (шинос) шаклҳои замони гузаштаи сода ва ҳикоягии он (абизун – шинохт, абизунумишт – мешинохтам) низ оварда шудааст [120, с. 147]. Ба ҳамин минвол Э. Бенвенист феъли зиёдеро бо шаклҳои замони гузаштаи сода ва ҳикоягияшон оварда, бархе аз онҳоро ҳатто дар шахсу шумора низ тасриф намудааст [120, с. 150].

Дар баҳши “Луғат”-и асари “Матнҳои яғнобӣ” зимни шарҳи баъзе феълҳо дар радифи нишон додани шакли зиёди замони, инчунин гунаи замони гузаштаи содаи баъзе феълҳо нишон дода шудааст. Масалан, зимни шарҳи феъли **гударак** (гузаштан) дар баробари шакли аорист, замони ҳозира ва оянда шакли замони гузаштаи содаи он – **агудорти** (гузаштед) низ зикр гардидааст [2, с. 255].

Академик М.Н. Боголюбов шаклҳои замони гузаштаи сода ва ҳикоягии феълро, ки тавассути аугмент ва бандакҳои феълӣ сохта мешаванд, дар шахсу шумора тасриф намудааст. Ба назар мерасад, ки тасрифи феъли вофак

(гуфтан) дар замони гузаштаи сода таҳрир меҳаҳад, зеро мавсуф дар тасрифи бархе шахсу шумораҳо ба ғалат роҳ додааст:

танҳо

1. азем//авим (гуфтам)
2. аве (*авой*- таъкиди мо –С.Р) (гуфтӣ)
3. аву//ави (аво – таъкиди мо –С.Р) (гуфт)

чамъ

1. авом (гуфтам)
2. г.ғ.: авотӣ, авфтӣ (авофтӣ –таъкиди мо –С.Р); г.ш.: авоси (гуфтед)
3. авор (гуфтанд) [82, с. 351].

Бояд қайд намуд, ки дар осори илмии марбут ба дастури забони яғнобӣ ба ҷуз аз қайдҳои чудагона ва тасрифи феълҳо дар шахсу шумора мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи содаи феъли забони яғнобӣ ба таври мукамал таҳқиқ нашудааст.

Шакли замони гузаштаи содаи феъл бо роҳи ба асоси феъл ҳамроҳ кардани аугменти **а**- ва бандакҳои феълӣ сохта шуда, амали яккаратаи анҷомёфтаре мефаҳмонад, ки қатъи назар аз фосилаи замони амал натиҷаи он маълум аст. Шахси сеюми шумораи танҳои он ба асоси феълӣ баробар аст.

Тасрифи феъли **тирак** (рафтан) дар замони гузаштаи сода чунин мешавад:

танҳо

1. ман атирим (рафтам).
2. ту атирӣ (рафтӣ).
3. ах атир (рафт).

чамъ

1. мох атиром\\атирим (рафтем).
2. шумоҳ атиртӣ\\атирсӣ (рафтед).
3. ахтит атирор (рафтанд).

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки бандакҳои феълӣ вобаста ба шахсу шумора чунин шакл доранд:

танҳо

1. -им
2. -ӣ
3. -

чамъ

1. -ом (г.ш), -им (г.ғ)
2. - ти (г.ғ), -си (г.ш)
3. - ор

*Чуте аниж, даштиса **атир?*** – чӣ хел баромада ба дашт **рафт?** [2, с. 139]. *Ке милтиқ анос фикинуш ахаш, ноилоҷ **нува акун*** – баъд милтиқро гирифта ба китфаш кашида, ноилоҷ **садо баланд кард** [2, с. 40]. *И со ашавим чил рӯзи Беговот **анид*** – як сол Бекобод рафта, чил рӯз **нишастам** [114, с. 159]. *Пошио ҷарчӣ **фарёд акун*** – шоҳ ҷарчиро даъват **кард** [2, с. 18]. *Хуб мардум **тамошо акунор*** – мардум хуб **тамошо карданд** [2, с. 18].

Шакли замони гузаштаи сода, асосан, амали кӯтоҳ, тамомшуда ва яккаратаро ифода мекунад, аммо дар баъзе мавридҳо амали давомдор ва такрориро ифода кардани он аз матн маълум хоҳад шуд: *Хели олови рит **авуштор*** – дар назди оташ зиёд **истоданд** [114, с. 31]. *Мардуми ҷам кунт, ниҳеи жута кайи кипашик **анид**, наҳах додоиш-мардумро чамъ кунед, ҳамин бача дар оғӯши касе **нишинад**, ҳамон падараш аст* [9, с. 155]. *Шаҳри **авесим*** – шаҳр **фаромадем** (омадем). ***Қариб авунти?** – қариб шудед?* [114, с. 31]. *Ғайк аҷах додой ритиш **ашав*** – духтар хеста ба назди падараш **рафт** [2, с. 107].

Хулоса, ташаккули шакли замони гузаштаи содаи феъл дар забонҳои мавриди муқоиса аз лиҳози сохтор тафовут ва монандихоро дорад. Тафовут, асосан, дар истеъмоли аугменти бостонӣ мушоҳида мешавад, ки он дар ташаккули шакли замони гузаштаи содаи забони яғнобӣ мавқеи намоён дошта, дар забони тоҷикӣ матрук шудааст.

Аз асоси замони гузашта ва бандакҳои феълӣ ташаккул ёфтани замони гузаштаи сода, инчунин ба асоси феълӣ баробар будани шахси сеюми шумораи танҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ яксон мебошад.

3.2. Шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ

Забоншиносон Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмӯҳаммадов шакли замони гузаштаи ҳикоягии феъли тоҷикиро “гузаштаи содаи давомдори ҳикоягӣ” унвон дода чунин навиштаанд: “Ба аввали феълҳои замони гузаштаи мутлақи

сода бо ҳамроҳ кардани префикси **ме-** сохта мешавад: Ҳама ҳайрон будем. Таачҷуб мекардем” [15, с. 52].

Муҳаққиқони номбурда ду навъи замони гузаштаи ҳикоягии феълро нишон додаанд, ки яке ба унвони “гузаштаи содаи давомдори ҳикоягӣ” ва дигаре “гузаштаи нақлии давомдори ҳикоягӣ” мебошад. Шакли дуум бо ҳамин истилоҳ дар дастурҳои баъдии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ вомерӯрад, вале шакли аввал дар дастурҳои баъдӣ ба унвони “гузаштаи ҳикоягӣ” зикр шудааст [16, с. 133; 24, с. 287; 30, с. 251].

Замони гузаштаи ҳикоягии феъли тоҷикӣ аз асоси замони гузашта бо иловаи пешванди шаклсози **ме-** ва бандакҳои феълӣ сохта мешавад. Тасрифи ин шакли феъл ба тарзи зерин аст:

танҳо

чамъ

1. ман медонистам.

1. мо медонистем.

2. ту медонистӣ.

2. шумо медонистед.

3. вай медонист.

3. онҳо медонистанд.

*Танҳо аз он дар ҳайратам, ки гавазни чанбаршох ба истиқболи ман иштифта, шаклашро тағйир медиҳад, сурати Бобунаро **мегирад*** [4, с. 13]. *Чи тавре мегӯянд, ҳолашро ҳудаи **медонисту** Худо* [8, с. 43]. *Он рӯзҳо дахлаш — оби равон барин, бахташ ҳам, табъаш ҳам хандон, **ҳукмаш** ба хурду калон **мегузашт**, мардум “амаки Исмоил” гӯён ба наздаш **меомаданд**...* [5, с. 90]. *Гӯё аз алами дили модар огоҳ буданд, **медонистанд**, ки дили ӯ барои Меҳрубонаш ҳазорпора аст, рамақаш дар хонаи шавҳар, дар Сиёҳдонаю хушу ҳаёлаш ба бачаҳақаш, ба Гули Хайрӣ...* [8, с. 142]. *Чунки ман **медонистам**, ӯ дар наси дар истода ҷавоби падарашро тамоман **мешунавад** ва дар он ҳол, баъд аз он ҳама умедвориҳои ширини ҳаёт дар навмедии марговар афтоданаи муқаррар буд* [1, с. 261].

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дорои тобиши зиёди маъноии грамматикӣ мебошад:

а) дар бештар маврид амалеро мефаҳмонад, ки дар замони гузашта бетанаффус, беист давом кардааст;

б) баъзан барои ифодаи амале, ки дар гузашта бояд воқеъ шавад, ба кор бурда мешавад;

в) амали бисёркарата ва такрор ёфтани онро дар замони гузашта мефаҳмонад;

г) дар ҷумла замони гузаштаи ҳикоягӣ амалро мефаҳмонад, ки иҷрои он ба шароите вобаста аст ё воқеъ шудани он имкон дорад, ё ки имконпазир аст;

ғ) ба маънои замони ҳозира ё оянда низ ба кор бурда мешавад [53, с. 49].

Замони гузаштаи ҳикоягии феълҳои таркибии феълӣ бо ёрии феълҳои **гирифтан** ва **истодан** сохта мешавад. Дар ин гуна мавридҳо феъли асосӣ дар шакли масдар омада, феъли ёридиханда мисли **гирифтан** аз рӯйи шахсу шумора тағйир меёбад: рафтан мегирифтам, рафтан мегирифт [53, с. 50].

Ба монанди шакли сода дар ташаккули замони гузаштаи ҳикоягии забони яғнобӣ нақши аугмент назаррас мебошад. Тарзи ташаккули замони гузаштаи ҳикоягӣ аз асоси замони гузашта ва бандакҳои феълӣ сохта шуда, дар замони гузашта бардавом воқеъ шудани амалро мефаҳмонад, ки анҷом ёфтан ё наёфтаниш маълум нест.

Тасрифи феъли **ғорак** (нигоҳ кардан) дар замони гузаштаи ҳикоягӣ чунин мешавад:

танҳо

1. ман ағорумишт (ман нигоҳ мекардам).
2. ту ағоришт (ту нигоҳ мекардӣ).
3. ах ағоришт (вай нигоҳ мекард).

ҷамъ

1. мох ағорумишт (мо нигоҳ мекардем).
2. шумох ағортишт (шумо нигоҳ мекардед).
3. ахтит ағорошт (онҳо нигоҳ мекарданд).

Дар ташаккули замони гузаштаи ҳикоягии феъли забони тоҷикӣ пешванди **ме-** мавқеи асосӣ дошта бошад, пас дар забони яғнобӣ бандакҳои феълӣ мавқеи назаррас доранд. Аз тасрифи феъли **ғорак** (нигоҳ кардан) аён

мешавад, ки дар замони гузаштаи ҳикоягӣ бандакҳои зерин истифода мешаванд:

танҳо	ҷамъ
1. -умишт	1. -омишт, -имишт
2. -ишт	2. -тишт (г.ғ)/-сишт (г.ш)
3. -ишт	3. -ошт

Чи чикеракии ҳар мет и гум каддиварайса **азоришт** – аз тарс ҳар рӯз як маротиба ба беруни хона **нигоҳ мекард**. Шамписи **азоришт** – ба сақфи хонааш **нигоҳ мекард** [2, с. 78]. Ахтит **авовишт**, ки понзда моли, ӯ гов бист кело зертта ругин ур – онҳо **меғуфтанд**, ки понздаҳ сар гӯсфанд, як гов, бист кило равғани зард биёр [114, с. 136]. Вахтии чи худди Анзов пиёда вор **асенимишт** – дар гузашта аз худди Анзоб пиёда бор **мебаровардем** [2, с. 256]. Ту чи шармандагит ҳар со ниҳеи арк **акуништ** – ту аз шармандагиат ҳар сол ҳамин **корро мекардӣ** [2, с. 125].

Ягона тафовут дар байни сохтори шаклҳои сода ва ҳикоягии забони тоҷикӣ ин тавассути пешванди шаклсози ме- сохта шудани шакли ҳикоягӣ мебошад. Дар забони яғнобӣ бошад фарқ дар бандакҳои феълии шаклҳои мазкур ба чашм мерасад. Шахси сеюми шумораи танҳо бандак намегирад:

Ҷадвали №6

№	Шумораи танҳо		Шумораи ҷамъ	
	гузаштаи сода	гузаштаи ҳикоягӣ	гузаштаи сода	гузаштаи ҳикоягӣ
1	-им	-умишт	-ом / -им	-омишт, -имишт
2	-и	. -ишт	-ти / -си	-тишт/-сишт
3	-	3. -ишт	- ор	-ошт

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ амали тулонӣ ё такрорро дар гузашта ифода мекунад: Олов **акуношт** – оташ **меафрӯхтанд**. Ах саҳар **аҷахишт**- ӯ саҳар **мехест** [114, с. 136]. Кал очайтии подабунӣ **авкуништ** – кал ҳамроҳи модараш подабой **мекард** [2, с. 29]. Ман ёди нед Зафаробод чоф сол рити

зимистун чанголизурӣ **акуноиш** – дар ёди ман ҳаст, ки дар Зафаробод чанд сол пеш мардум дар зимистон чанголихӯрӣ мекарданд.

Дар ҷумлаҳои зерин шаклҳои замони гузаштаи ҳикоягии феълҳо барои ифодаи амали ғайривоқеъ истифода шудаанд:

1. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави шарт: *Агар ниҳет пуллай духтури **аваримиш**, кал нивиш* – агар ҳамин кӯдакро ба духтур мебардем, кал намешуд [2, с. 187]. *Агар дивари **аниҷимиш** алакс гарм **авиримиш*** – агар ба берун баромада мегаштем, **гарм мешудем**. *Неҳет катимох агар сари **анушунимиш**, дилмох ҷамъ **авеҳиш*** – агар ҳамин болои хонаамонро мепошидем, диламон ҷамъ мешуд.

2. Бо феъли модалии **наво**т (набошад): *Наво**т** **абиёномиш*** – набошад, **дарёб мекардем** [114, с. 32]. *Наҳав мет **сарим** **адахи** навуҳот ашавимиш-ҳамон рӯз сарам **дард кард**, набошад мерафтам*. *Додом касал **аве**, наво**т** **невовимиш*** – падарам бемор шуд, набошад **намеомадам**. *Ғамтунмох кишак ой, наво**т** **ашавимиш*** – гандум корида истода будем, набошад **мерафтем**.

Маълум мешавад, ки шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ сервазифа ва серистеъмол буда, дар сохтори он барҳе тафовуту монандихоро дидан мумкин аст. Чунончи, дар забонҳои муқоисашаванда аз асоси замони гузашта ва бандакҳои феълӣ сохта шудани шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ бо чунин хусусияташон тафовут дорад, ки агар дар забони яғнобӣ ба ҷуз унсурҳои дигари грамматикӣ аугменти **а**- дар аввали феъл қарор гирад, пас дар забони тоҷикӣ дар чунин мавқеъ пешванди шаклсозии **ме**- қарор мегирад.

3.3. Шакли замони гузаштаи дури сиғаи хабарӣ

Феъли замони гузаштаи дури сиғаи хабарӣ аз шакли феъли ҳол (сифати феълӣ)-и феъли асосӣ бо иловаи шакли тасрифии замони гузаштаи феъли

ёридиҳандаи **будан** сохта шуда, амали гузаштаеро ифода мекунад, ки фосилаи замониаш мутлақо ё нисбатан дур аст:

танҳо	чамъ
1. ман дида будам.	1. мо дида будем.
2. ту дида будӣ.	2. шумо дида будед.
3. вай дида буд.	3. онҳо дида буданд.

*Дирӯз воқеаи аҷоиберо дидам, – гӯён боз давом намуд, – ба лаби ҳавзи Девонбегӣ **рафта будам**, пештар аз намози пешин раиси Бухоро омада... [1, с. 276]. Ба Кабир чӣ **гуфта будӣ?** -савол кард Ирина [5, с. 246]. Ҷомоси зимистон, ки ба гардиши бӯстони шоҳӣ намерафт ва як гӯшаи бухориро иҷора гирифта, рӯзи дароз ганаб мерафт ва ё агар ягон шунавандаи дилхоҳ меёфт, соатҳо қиссагӯиро аз хондаву шунида хуш дошт, боре ба ман **гуфта буд** [4, с. 362]. Вақте ки – **гуфт** модарам – биринҷи тўйро **оварда будед**, ман як халтаро аз вай биринҷ пур карда гирифта дар сандуқ **пинҳон карда монда будам**, ки ягон вақт танг шавем, кор мефармоем [1, с. 15]. Дар он хона ду мизи дароз ва чор-панҷ қатор курсӣ **гузошта буданд**, ки аз маҷлис то маҷлиси дигар чангу губор зер мекарду ба маҷаллаву рӯзномаҳои рӯи миз даст задан амри маҳол буд. [5, с. 7].*

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ шакли замони гузаштаи дур тобишҳои зерини маъноиро доро мебошад:

а) амалеро мефаҳмонад, ки дар замони дуртаре воқеъ шудааст;

б) амалеро мефаҳмонад, ки он нисбат ба амали замони гузаштаи сода пештар воқеъ шудааст, ё амали замони гузашта дар охири воқеъ шудан наздикӣ дорад;

в) бештар амали байтмомрасидаро мефаҳмонад [24, с. 291-294].

Байни муҳаққиқони соҳа дар мавриди сохтори шакли замони гузаштаи дур ва плюсквамперфект баҳс ба вуҷуд омадааст.

Плюсквамперфект (plus quam perfectum “бештар аз перфект”) шакли нақлии замони гузаштаи феълиест, ки маънои асосияш ифодаи амали гузаштаи дуртарест, ки пеш аз амали дигари гузашта ба вуқӯъ омадааст [105,

с. 85]. Шакли мазкур дар бештари забонҳои матрук ва ҳозираи ҳиндуаврупоӣ мавҷуд аст.

Дар мавриди мавҷудияти шакли плюсквамперфект дар забони яғнобӣ миёни муҳаққиқон ихтилофи назар мавҷуд аст. Забоншинос М. Н. Боголюбов ишора кардааст, ки плюсквамперфект аз сифати феълии замони гузашта, феъли ёваридиҳандаи **ой** (буд) ва бандакҳои феълӣ сохта мешавад: **торта хой** (рафта буд), **ветам ой** (дида будам) [82, с. 354].

Донишманди мазкур дар тақвияти андешаи хеш феъли **вофак** (гуфтан)-ро ба шахсу шумора тасниф намудааст:

танҳо	ҷамъ
1.вофта ойим (гуфта будам).	1.вофта иём (гуфта будем).
2.вофта ой (и) (гуфта бошӣ).	2.вофта иёт/вофта иёс (гуфта будед).
3.вофта (х)ой (гуфта буд).	3.вофта иёр (гуфта буданд).

Баъдан профессор А.Л. Хромов маҳз феъли тасрифнамудаи академик М.Н. Боголюбовро оварда, онро замони гузаштаи дур (преждепрошедшим временем) ном мебарад [114, с.35]. Ҳамин феълро забоншинос П. Видрин бо шахсу шуморааш тасриф намуда, онро “плюсквамперфект” ҳисобидааст [86, с. 150]: *Иммай ройта хой гурдотиш кӯр вута иёр* – он қадар гирифта буд, ки чашмонаш **кӯр шуда буданд** [2, с. 143]. *Таке и чоҳ ой, руба етахой ругаҳиш хас партовта* – дар поён як чоҳ буд, рӯбоҳ рафта, ба болояш хас **партофта буд** [86, с. 150].

Аз қайди муҳаққиқон маълум мешавад, ки шакли мазкур плюсквамперфект мебошад. Нуктаи диғарро бояд зикр кард, ки дар забони яғнобӣ плюсквамперфект аз шаклҳои камистеъмоли замони гузаштаи феъл ба ҳисоб меравад.

Дар забони яғнобӣ замони гузаштаи дур аз шакли феъли ҳол (сифати феълӣ)-и феъли асосӣ бо иловаи шакли замони гузаштаи феъли ёридиҳандаи **ой** “буд” дар шакли тасрифӣ сохта мешавад:

танҳо
1. ман ғортам ой (ман дида будам).

2. тав ғортат ой (ту дида будӣ).

3. ави ғорта ой (ӯ дида буд).

чамъ

1. мох ғорта ой (мо дида будем).

2. шумох ғорташинт ой (г. ш.: ғорта иёс “шумо дида будед”).

3. автити ғорта ой (онҳо дида буданд).

И мет ниста иёр – як рӯз **нишаста буданд** [2, с. 17]. *Ахтит шумох рит чоф соати ниста иёр?* – онҳо дар назди шумо чанд соат **нишаста буданд** ? [2, с. 265]. *Ҳотами рит ета ойим* – ба назди Ҳотам **рафта будам** [2, с. 48]. *Виёра поишоҳи рит ашавим чирози рит ниста хой* – шаб назди подшоҳ рафтам, дар назди чароғ **нишаста буд** [2, с. 53]. *И виёра ритит нотат хой* – як шаб дар наздат гирифта **нишаста будӣ** [2, с. 54].

Шакли замони гузаштаи дур амалеро мефаҳмонад, ки пеш аз амали дигар воқеъ шуда анҷом ёфтааст: *Жута аво: “Шумох кад ниҷишта иёт”?* – бача гуфт: “Шумо кай **баромада будед**”? [2, с. 148]. *Яғноб и кати созта ой* – дар Яғноб як хона **сохта буд**. *И нахшири риторитшинт икта ой* – як нахчирро **пешопеш карда буданд** [2, с. 155]. *И мес гайк галлай рити ниста хой* – як рӯз духтар дар назди гандум **нишаста буд** [2, с. 203].

Муаллифони фарҳангномаҳо дар шарҳи феъли **ой** ихтилофи назар доранд. Аз ҷумла, мураттибони бахши “Луғат”-и “Матнҳои яғнобӣ” (ба забони русӣ) А.В. Лившитс ва А.К. Писарчик феъли мавриди таҳлилро бо шаклҳояш ҳам дар шумораҳои танҳо ва чамъ “бандак” унвон кардаанд. Чунончи, **óyīm//óyēm//óyīm** - бандакҳои феълии шахси якуми танҳо, **óyē//oy** - бандаки феълии шахси дуюми шумораи танҳо, **oy**- бандаки феълии шахси сеюми шумораи танҳо (дар забони суғдӣ **āy**); **iyóm//yom** – бандакҳои феълии шахси якуми шумораи чамъ, **iyót**- бандаки феълии шахси дуюми шумораи чамъ, **iyór**- бандаки феълии шахси сеюми шумораи чамъ [2, с. 265].

Бояд афзуд, ки дар ин ҷо унсурҳои -īm, -ēm, ки баъди феъли **ой** омадаанд, бандакҳои феълии шахси якуми танҳо буда, боқимонда

(iyóm//yom- “будем”, iyót- “будед”, iyór- “буданд”) калимаҳои мустақилмаъно мебошанд.

Агар ба маънои луғавии феъли **ой**-и забони суғдӣ назар афканем, маълум мегардад, ки он дар шакли ’у (āу) ба маънои феъли замони гузаштаи “буд” истифода шудааст [127, с. 13]. Муаллифи “Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ” С. Мирзозода феъли **ойро** ба ду маъно (“буд” ва “дошт”) шарҳ додааст [125, с. 140]. Инчунин дар фарҳанги мазкур бархе аз шаклҳои феъли **ой** монанди **иёт** (будед) [125, с. 91], **ой\хой**- (буд) [125, с. 219], **иёр** (буданд) [125, с. 91] зикр карда шудаанд.

Мухаққиқ А.Л. Хромов шаклҳои феъли **ойро** (**ойим**, **ой**, **хой** ва **иём**, **иёт**, **иёр**) дар шакли инкорияшон чунин тасриф намудааст:

	танҳо	чамъ
1.	наойим (набудам).	1. наиём (набудем).
2.	наой(и) (набудӣ).	2. наиёт (набудед).
3.	наой/ нахой (набуд).	3. наиёр (набуданд) [114, с. 34].

Мох ҳаммока авеним, ах нахой – мо ҳамаи ҷойҳоро дидем, аммо **ӯ набуд**. *Пештар милтиқ наой* – дар гузашта милтиқ **набуд** [114, с. 140]. *Ман вофта ой, инур нашавомишт* – ман гуфта будам, ки имрӯз **намеравам** [114, с. 156]. *Мохса авофор ани Яғноби меҳмунт амаки катим вотаор. Вахтик мох ашавом амаки катим наиёр* – ба мо гуфтанд, ки меҳмонҳои аз Яғноб омада дар хонаи амакам ҳастанд, аммо вақте ки ба хонаи амакам рафтем дар он ҷо **набуданд**.

Аз таҳлили сарчашмаҳо маълум гардид, ки феъли замони гузаштаи **ой**-и забони суғдӣ ҳамвазифаи феъли тоҷикии “будан” маҳсуб ёфта, имрӯз дар забони яғнобӣ ба ҳамин маъно побарҷост. Барои исботи андеша боз чанде аз ҷумлаҳои низ овардан мумкин аст, ки **ой** на ҳамчун бандак, балки ба ҳайси калимаи мустақилмаъно мавриди истифода қарор гирифтааст: *Ритиш и қабристонӣ ой* – дар наздаш як қабристон **буд** [2, с. 13]. *Расим анеранка хой* – расм ҳамаи нгуна **буд** [114, с. 137]. *Наҳах чизт маник иёр* – ҳамон чизҳо аз онҳо ман **буданд** [2, с. 265]. *Мох панҷ ийом* – мо панҷ нафар **будем** [114, с. 35].

Букқай ёта ҳамаи бидуниш иёр – ҳамаи гӯштҳои букқа дар миёнаш **буданд** [9, с. 159].

Муқоисаи шакли замони гузаштаи дури феъли забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ нишон медиҳад, ки онҳо аз лиҳози қолаби сохтор ҳамгун буда, шакли мазкур дар ҳар ду забон аз сифати феълӣ ва феъли ёридиҳандаи **будан** ташаккул ёфта, барои ифодаи амали гузаштаи фосилаи замониаш мутлақо ё нисбатан дур хидмат кардаанд.

3.4.Шакли замони гузаштаи дури давомдор (муайян)-и сиғаи хабарӣ

Дар осори таҳқиқии ба грамматикаи забони тоҷикӣ бахшидаи забоншиносон С. Ализода, Б. Ниёзмӯҳаммадов ва Л. Бузургзода шакли замони гузаштаи дури давомдор (муайян) ба қайд гирифта нашудааст.

Замони гузаштаи дури давомдор (муайян) дар забони тоҷикӣ камистеъмол буда, собиқаи на чандон дури таърихро доро мебошад. Забоншинос С. Ҳалимиён навиштааст, ки “замони гузаштаи дури муайян дар забони адабии мо таърихи зиёд надорад, вале намунаҳои он ба асри XVI-XVII мансуб аст ва давраи серистеъмол шудани он дар адабиёт ба замони мо рост меояд” [53, с. 53].

Доир ба вижагиҳои дастурии замони гузаштаи дури давомдор муҳаққиқон назари хешро баён намудаанд. Аз ҷумла, забоншинос Н. Маъсумӣ қайд кардааст, ки “шакли замони гузаштаи дури давомдор (муайян)-и забони тоҷикӣ амали гузаштаеро мефаҳмонад, ки то вуқуи амали дигари замони гузашта чараён дошта, дар айни давоми он амали дигар содир мешавад” [30, с. 220].

Забоншиносон А. Каримова ва В. С. Расторгуева вазифаи ин шакли феълиро чунин шарҳ додаанд: “Аз назари семантикӣ ин шакли феълӣ ду амалро муттаҳид месозад: давомнокии амал ва мутаносибии ин амал бо амали замони муайяни дигари гузашта” [93, с. 63].

Забоншиносон А. Мамадназаров ва Б. Мадамин камистеъмол будани шакли мазкурро на танҳо дар забони тоҷикӣ, балки дар забони англисӣ низ таъкид намуда чунин овардаанд: “Дар байни шаклҳои феълии замони гузаштаи сиғаи хабарии забони тоҷикӣ шакли замони гузаштаи дури давомдор аз шаклҳои камистеъмолтарин ба шумор меравад, ки барои овардани мисолҳои муносиб чандин адабиётро мутолиа кардан лозим омад. Илова бар ин, мисолҳо аз адабиёти англисӣ ҳам аҳён-аҳён истифода гардид” [29, с. 5].

Тарзи ташаккули замони гузаштаи дури давомдор аз шакли феъли ҳол (сифати феълӣ)-и феъли асосӣ ва замони гузаштаи дури феъли ёридиҳандаи **истодан** таркиб меёбад. Дар ин гуна таркиб феъли ёридиҳандаи **истодан** маънои давомнокии амал ва ёридиҳандаи **будан** гузаштаи дурро мефаҳмонад [17, с. 220; 24, с. 285].

танҳо	чамъ
1. ман дида истода будам.	1. мо дида истода будем.
2. ту дида истода будӣ.	2. шумо дида истода будед.
3. ӯ дида истода буд.	3. онҳо дида истода буданд.

*Қуттии консервро ба човааш **холӣ карда истода будам**, ки аз кисааш пул бароварда пурсид* [10, с. 68-69]. *Ҳамааш дурӯз,- такрор кард Шодмон ва ба модараш, ки тағи дари оиҳона чумча дар даст чӣ гуфтаиширо **надоништа истода буд**, “хайр, ман ҳозир меоям, хавотир нашавед”, гуфт* [8, с. 246]. *Мо шаҳр **рафта истода будем**, дер мондем* [1, с. 196]. *Агар кас мавриди гапро, ки “харсаворона бо чамадон сафар кардан” буд, аз ёд бароварда, ин суҳанҳои Қорӣ Нурулло ро шунавад, ба эътироф кардани пурҳикмат будани ин суҳанҳо маҷбур мешуд, аммо ба мо, ки мавзӯи масъаларо **дида истода будем**, суҳанҳои ӯ хеле хандаовар менамуданд* [1, с. 460]. *Ангиштгарон дар он чорбоғ чандин қӯра сохта, он дарахтҳоро **галтонда, сӯхта, ангишт карда истода буданд*** [1, с. 92].

Замони гузаштаи дури давомдор инчунин барои ифодаи амали гузаштаи давомдор, ки ҳангоми саршавии амали дигари кӯтоҳтари гузашта ҷараён

дорад, истифода мешавад: *Вақте ки ин кори худро ба падараш нишон дод, ӯ дар ғазаб шуд ва дасташ пойтешаро, ки **тарошида истода буд**, калтаквор ба дасташ гирифта, ба писараш хитоб карда гуфт* [1, с. 45]. *Сарҳои ҷуворӣ сафед шуда **пухта омада истода буданд*** [1, с. 114]. *Дар он ҷо... харҳои кирокашӣ... мастона ҳангоскунон **ҳаллос зада истода буданд*** [1, с. 396].

Аз маводи осори таҳқиқии ба дастури забони яғнобӣ бахшидашуда маълум гардид, ки дар ин забон замони гузаштаи дури давомдор то кунун ба шахсу шумора тасриф нашуда, хусусиятҳои сохториву маъноии он ба риштаи таҳқиқ кашида нашудааст.

Замони гузаштаи дури давомдор дар забони яғнобӣ аз масдар ва феъли ёридохандаи **ой** “буд” сохта мешавад:

танҳо

- 1.ман венак ой (ман дида истода будам).
- 2.тав венак ой (ту дида истода будӣ).
- 3.ави венак ой (ӯ дида истода буд).

чамъ

- 1.мох венак ой (мо дида истода будем).
- 2.шумох венак ой (шумо дида истода будед).
- 3.автити венак ой (онҳо дида истода буданд).

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки шакли замони гузаштаи дури давомдор ҳам дар шумораи танҳо ва ҳам чамъ ҳамгун сохта шуда, фарқ танҳо дар корбурди ҷонишинҳо ба чашм мерасад: *Инчипим **шартим карак ой**-* бо ҳамсарам **шарт баста истода будам** [2, с. 301]. *Ав хишап рахшин аву, хайи сарвек **лакста иёр**-* ҳамон шаб то субҳ дар болои хирман **гашта истода буданд** [114, с. 143]. *Манса **горакиш ой**-* ба ман **нигоҳ карда истода буд**. *Пиюн амаки катим **шаваким ой**-* дирӯз хонаи амакам **рафта истода будам**. *И одами ду сутури **хиринакиш ой*** – як одам ду сар гӯсфанд **харида истода буд**.

Таҳлили маводи бадастомада нишон дод, ки дар ташаккули замони гузаштаи дури давомдор (муайян)-и забони яғнобӣ дар қиёс бо забони тоҷикӣ

феъли ёридиҳандаи **истодан** иштирок намекунад ва он аз масдар ва феъли ёридиҳандаи **ой** (буд) сохта мешавад.

3.5.Шаклҳои нақлии замони гузаштаи феъли сиғаи хабарӣ

Шаклҳои нақлии феъл дар сиғаи хабарӣ амалеро мефаҳмонанд, ки гӯянда воқеъ гардидани онро аз нақли шахси дигар шунидааст. Ба ин маъно кор фармуда шудани шакли нақлӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ серистеъмол гардидааст. Ин шакл натиҷаи амал ва ба воситаи хулосабарории мантиқӣ аз амал огоҳ шуданро низ мефаҳмонад [16, с. 135].

Дар бархе осори таҳқиқии забоншиносӣ замони гузаштаи нақлии феъл бо истилоҳи “перфект” низ ном бурда шудааст [54, с.32; 82, с. 351; 83, с. 296; 93, с. 71; 114, с. 35].

Дар забоншиносии тоҷик шаклҳои нақлии феъл мавриди пажӯҳиши донишмандон қарор гирифта, паҳлуҳои гуногуни он муайян гардидааст. Аз ҷумла, забоншинос С. Ализода се шакли замони гузаштаи нақлиро муайян намудааст: нақлӣ (кардаам), истехзории нақлӣ (мекардаам) ва мозии истимрории байд (карда будаам) [13, с. 37-38].

Забоншиносон Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмухаммадов дар қатори дигар шаклҳои замони гузаштаи феъл доир ба баъзе хусусиятҳои грамматикӣ замони гузаштаи содаи нақлӣ ва гузаштаи нақлии давомдори ҳикоягӣ маълумот додаанд [15, с. 51-52].

Рушд ва инкишофи забоншиносии тоҷик боиси он гардид, ки минбаъд дастури зиёд таълиф шуда, дар чанде аз онҳо чор шакли нақлии замони гузаштаи феъл муайян ва тасниф гардидааст: замони гузаштаи нақлии сода (хондааст), гузаштаи нақлии ҳикоягӣ (мехондааст), гузаштаи нақлии дур (хонда будааст), гузаштаи нақлии дури муайян (хонда истода будааст) [16, с. 132-134; 17, с. 203-217; 23, с. 288-302; 24, с. 281-296; 30, с. 45; 53, с. 45-46; 93, с. 71-96].

Таҳқиқи замони гузаштаи нақлии феъл мисли дигар шаклҳои замони гузашта дар забони яғнобӣ аз назари муҳаққиқон дур намондааст. Аз ҷумла, академик М.Н. Боголюбов дар забони яғнобӣ шаклҳои сода, нақлӣ (перфект), плюсквамперфект ва ҳикоягии феълро дар шахсу шумораашон тасниф намудааст. Номбурда мавҷуд будани замони гузаштаи нақлиро дар забони яғнобӣ дар феъли **вуҳак** (“будан”) нишон додааст:

танҳо	ҷамъ
1.вутаим (будаам).	1.вутаом (будаем).
2.вутаишт (будай).	2.вутаот (г. ш. вутаос) (будаед).
3.вутах//вута (будааст)	3.вутаор (будаанд) [82, с. 351-352].

Профессор А. Хромов феъли вофак (гуфтан) дар шакли нақлии сода тасрифи намуда, доир ба бархе хусусиятҳои ин шакл маълумот додааст [114, с. 36].

Аз лиҳози сохтор замони гузаштаи нақлии сода дар забони тоҷикӣ ва яғнобӣ шабеҳи ҳамдигар буда, онҳо аз шакли феъли ҳоли (сифати феълӣ) феъли асосӣ бо иловаи бандакҳои хабарӣ сохта шудаанд.

танҳо	ҷамъ
1. ман кардаам.	1. мо кардаем.
2. ту кардай.	2. шумо кардаед.
3. вай (ӯ) кардааст.	3. онҳо кардаанд.

*Агар замоне ба одамон сахтдастӣ кардаам, ҳеҷ боке нест, дар ивази гуноҳам чандин кори савоб дорам: масҷид сохтам, **қурбониҳо кардаам**, ба шайхон **назр додаам**, тоату ибодат ва намозам канда не [5, с. 138]. Ё пир шудай ё ҳушёрӣ ҳизбиро **гум кардай**, Парвонаи Шопур. Баста! [4, с. 227]. Пир шудаам, майнаам **холӣ шудааст**, гапамро ҳар замон гум мекунам ва чӣ гуфтанамро нафаҳмида мемонам, набошад, ба шумоҳо даъвогар шуданаширо нашунидаам ва надониста гуфтаам [1, с. 186]. Ба фикрам, новелла ин жанрест, ки шумо балад шудаед ва ба пояи новеллистикаи рӯз **расидаед** [4, с. 402]. Вай боғи пасиҳамро худатон **бунёд кардаед** гуфта шунидем,*

меҳмонҳо, аз афташ, аз ҳамин наздикиҳо - аз деҳаҳои гирду атроф буданд, ки пурсиданд аз падараш [8, с. 114].

Замони гузаштаи нақлии сода дар забони яғнобӣ дар се шахсу шумора чунин тасниф мешавад:

танҳо

1. ман нистаим (ман нишастаам).
2. ту нистаишт (ту нишастай).
3. ах нистах (ӯ нишастааст).

чамъ

1. мох нистаом (мо нишастаем).
2. шумох нистаот (шумо нишастаед).
3. ахтит нистаор (онҳо нишастаанд).

Маънои асосии шакли нақлӣ ба анҷом расидани амал ва натиҷаи ҳол аст: *Жутам и барги зард вузи ётам тифар, подшоҳ касал вутах* – писарам, каме гӯшти бузи зард деҳ, подшоҳ **касал шудааст** [9, с. 157]. *Авокай шаҳриш и кофир посчоҳ вутах* – дар он шаҳр як кофир **подшоҳ будааст** [7, с. 156]. *Ду жутайш вута, ий нуми Хотам вутах* – ду писар **доштааст**, номи яке Хотам [2, 46]. *Зарурӣ мумкин вутах* – ҳангоми зарурат **чоиз будааст** [114, с. 137]. *Авов ане бидованки лапим уштаор* – гуфт, ки дар лаби пойтоба **истодаанд**. *Гурдотиш апен агор ритиш додош нистах* – чашмонашро боз карда дид, ки дар наздаш падараш **нишастааст** [2, с. 198].

Аз корбурди феълҳои фавқ бармеояд, ки дар забонҳои яғнобӣ ва тоҷикӣ ба шакли замони гузаштаи нақлии сода вобаста ба шахсу шумора чунин бандакҳо васл мешаванд:

Ҷадвали № 7

№	яғнобӣ			тоҷикӣ	
	танҳо	чамъ		танҳо	чамъ
1	–им	–ом		–ам	–ем
2	–ишт	–от		–ӣ	–ед

3	–х	–ор		–аст	–анд
---	----	-----	--	------	------

Шакли замони гузаштаи ҳикоягии нақлӣ дар забони тоҷикӣ аз шакли замони гузаштаи нақлӣ бо иловаи пешванди **ме-** сохта мешавад. Чунин шакли феълӣ аз осори таҳқиқии бадастомада доир ба грамматикаи забони яғнобӣ, матнҳо ва забони зиндаи яғнобӣ маълум гардид, ки шакли мазкур дар забони яғнобӣ ба чашм намерасад:

	танҳо	чамъ
1.	ман мехондаам.	1. мо мехондаем.
2.	ту мехондай.	2. шумо мехондаед.
3.	вай мехондааст.	3. онҳо мехондаанд.

Нармтар менавиштаам, ба иззати нафсаи бояд намерасидаам, яъне, на сик сӯзаду на кабоб. Исмоилдавон мекардаам [8, с. 76]. *Ба занаи телефон мекардааст, хонаи мерафтааст, фиреб хӯрд, як бор не, чанд бор, садзабону садруя будааст* [10, с. 79]. *Дар он вақтҳо писари калони бобоям, ки падари ман бошад, дар Бухоро мехондааст, писари хурдаи, ҷамширагонӣ аз шавҳар мондаи, ҷамширазодагонаи ва занаи дар Соктаре зиндагонӣ мекардаанд* [1, с. 8]. *Ҳо, бисе зебо буд, оҳуи шоҳӣ мегуфтаанд, барои чаманзори шоҳон мепарваридаанд мегӯям, ки чунин номидаанд* [4, с. 61]. *Ин қадар ки соҳибатро дӯст медоштаӣ, хап вайро ҷондорӣ карда шин буд* [4, с. 72].

Замони гузаштаи дури нақлӣ аз шакли сифати феълии замони гузаштаи феъли асосӣ бо пасванди **-а** ва феъли ёридиҳандаи **будан** дар шакли замони гузаштаи нақлӣ сохта мешавад. Шакли мазкур амали дар гузашта воқеъшударо мефаҳмонад, ки натиҷаи ин амал дар гузашта аён буд. Ин шакл дар нақл кардан аз гуфтаи шахси дигар, дар хулосабарории мантиқӣ низ кор фармуда мешавад [16, с. 138].

	танҳо	чамъ
1.	ман рафта будаам.	1. мо рафта будаем.
2.	ту рафта будай.	2. шумо рафта будаед.

3. вай рафта будааст.

3. онҳо рафта будаанд.

Аммо ман эҳтиётро фаромӯш карда, иштиҳои худро хеле калон сар дода будаам [10, с. 67]. *Сабзагул рост гуфта будааст*, *деру дур нагузаист*, *ба сари бачаҳаки эрка*, *талбидаю харидааш рӯзи сиёҳ омад*, *дарду доғи онҳо сар шуд*, *лат мехӯранд*, *пеи-пеи по мешаванд бачаҳояш*, *“сагера” мегӯянд онҳоро ҳама!* [8, с. 91]. *Ҳарчи қаблан навишта будаед*, *пайдо карда хондааст* [4, с. 406]. *Аммо ба курси савдо ҳама бачаҳои пушташон зӯр омада будаанд*, *онҳо дукаса зӯр зананд ҳам*, *дохил карда натавонистанд!* [5, с. 92].

Дар забони яғнобӣ замони гузаштаи дури нақлӣ аз феъли ҳол, сифати феълии замони гузашта бо пасванди **-та** ва шакли тасрифии феъли ёваридиҳандаи **вуҳак** (“будан”) сохта мешавад.

ТАНҲО

1. ман шавта вутаим (ман рафта будаам).
2. ту шавта вутаишт (ту рафта будай).
3. ах шавта вутах (ӯ рафта будааст).

ЧАМЪ

1. мох шавта вутаом (мо рафта будаем).
2. шумох шавта вутаот (шумо рафта будаед).
3. ахтит шавта вутаор (онҳо рафта будаанд).

Холаким гови пойи шавта вутах – тағоям ба чаронидани говҳо **рафта будааст**. *Акойним китоб жойта вутаом* – ҳамроҳи бародарам китоб **хонда будаем**. *Виротипим иёкай арк икта вутаишт* – ҳамроҳи бародарам дар як ҷо **кор карда будай**. *Ман уфта вутаим* – ман **хоб рафта будаам** [2, с. 162]. *Рити шов вот додойи тирафта вутах* – рӯят сиёҳ шавад, падараш **дода будааст** [82, с. 357]. *Пуллаки аҷал раста вутах* – аҷали кӯдак **расида будааст** [2, с. 66].

Замони гузаштаи дури нақлӣ пуррагии амал, маълумкунии натиҷаро ифода мекунад: *Авази хар нота вута* – Аваз хар **гирифта будааст**. *Чи ку фаҳмта вутах* – аз кучо **фаҳмида будааст** [2, с. 36].

Аз тасрифи феъли замони гузаштаи дури нақлӣ дар забонҳои муқоисашаванда аён мегардад, ки шакли мазкур аз сифати феълии замони гузашта ва пасванди **-а** (дар яғнобӣ **-та**) ва шакли тасрифии феъли ёридохандаи **будан** (вуҳак) сохта мешавад.

Нуктаи дигар дар мавриди феъли ёридохандаи **будан** шоистаи зикр аст, ки дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ (дар шакли **-ой**) дар ташаккули шаклҳои замони гузаштаи дур, дури давомдор, дури давомдори нақлиӣ замони гузашта мавқеи меҳварро дорад.

Замони гузаштаи дури давомдор (муайян)-и нақлӣ дар забони тоҷикӣ аз шакли феъли ҳоли (сифати феълӣ) феъли асосӣ ва шакли замони гузаштаи дури феъли ёридохандаи **истодан** ташаккул меёбад. Дар ин гуна феълҳо ёридохандаи **истодан** маънои давомнокии амал ва ёридохандаи **будан** гузаштаи дурро мефаҳмонад.

танҳо

1. омада истода будаам.
2. омада истода будай.
3. омада истода будааст.

ҷамъ

1. омада истода будаем.
2. омада истода будаед.
3. омада истода будаанд.

*Дар ҳамин вақт падарам, ки аз кӯча **омада истода будааст**, бо ман рӯ ба рӯ вохӯрд ва овози модарамро, ки ҷанӯз “кист? кист?”- гӯён фарёд мекард, шунид...[1, с. 476]. Ҷунбулмаҳдум дар вақти баён кардани воқеа ҳеҷ гоҳ масъалаи пули киро ва низоеро, ки бар болои ин масъала дар байни худҳошон ва аробакаш бархоста буд, ба забон намегирифт ва воқеаро чунон нишон медод, ки гӯё онҳо дар аробаи ин аробакаш нишаста аз мазор **омада истода будаанд** [1, с. 513]. Вале Мадина, ки сатилаш дар даст пеши чашма **нигоҳ карда истода буд**, гӯё гапи вайро нашунид [8, с. 240].*

Дар ташаккули замони гузаштаи дури давомдор (муайян)-и нақлиӣ забони яғнобӣ дар қиёс бо тоҷикӣ феъли ёридохандаи **истодан** истифода намешавад:

танҳо

1. шаваким вута (рафта истода будаам).
2. шавакт вута (рафта истода будай).
3. шавакш вута (рафта истода будааст).

чамъ

1. шавакмох вута (рафта истода будаем).
2. шавакшин вута (рафта истода будаед).
3. шавакшинт вута (рафта истода будаанд).

Аз таҳлил бармеояд, ки шахси дуҷум ва сеюми шумораи чамъи феъл дар забони яғнобӣ аз лиҳози сохтор якхелаанд: *Ах ду пошшоҳи ҷутай тухойакишин вута* – вай ду нафар писари шоҳро **кушта истода буданд** [2, с. 188]. *И со холаким Ҳисор шавакиш вута* – як сол тағоям ба Ҳисор **рафта истода будааст**. *Одамт авофор ани тав Питип гала кишак вута* – одамон гуфтанд, ки ту дар Питип гандум **кошта истода будай**. *Очам авофани виротим дарайш дахшак вута* – модарам гуфт, ки шиками бародарам **дард карда истода будааст**. *Койи атисор азор урк сутури хваракиш вута* – ба оғил даромада диданд, ки гург гӯсфандро **хӯрда истода будааст** [2, с. 186].

Дар маридаи феъли ёридиҳандаи **истодан** нуктаи дигарро бояд зикр кард, ки феъли ёридиҳандаи мазкур дар ташаккули замонҳои гузаштаи дури давомдор (муайян) ва дури давомдори нақлии забони тоҷикӣ мавқеи асосӣ дошта, дар забони яғнобӣ вазифаи онро бандакҳо иҷро мекунанд.

Аз муқоисаи шаклҳои замони гузаштаи нақлии феъли ду забони хеш ба натиҷае расидан мумкин аст, ки забони тоҷикӣ аз нигоҳи доро буданаш ба шаклҳои замони назар ба забони яғнобӣ бартарӣ доштааст.

Замони гузаштаи ҳикоягии нақлӣ дар забони яғнобӣ ба чашм нарасида, шаклҳои боқимонда, бо вучуди дар забони яғнобӣ мавҷудбуданашон, аз забони тоҷикӣ бо баъзе хусусиятҳои фарқ мекунанд.

3.6. Вижагиҳои ташаккули замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ

Замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар забони тоҷикӣ дар ифодаи амале ба кор меравад, ки воқеъ шудани он дар замони гузашта ба шарте вобаста аст ё воқеъ шудани он имконпазир аст [53, с. 69].

Замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ бо усули дар шакли якуми сифати феълии замони гузашта омадани феъли асосӣ ва шакли тасрифии замони ҳозираи феъли ёридиҳандаи **будан** (бош) сохта мешавад.

танҳо

1. рафта бошам.
2. рафта бошӣ.
3. рафта бошад.

чамъ

1. рафта бошем.
2. рафта бошед.
3. рафта бошанд.

*Шояд воқеаи каснадиду гӯшношунид рух диҳад, ӯ шоҳид нагардад ва ин Шераки Тарсу бо даҳони пур “агар бо чашми сар **надида бошам...**” гӯён лоф занаду ӯ натонад? [4, с. 251]. Шояд ту **хоҳиши рафтан дошта бошӣ?** [4, с. 376]. Агар баъзе гуноҳҳои пешинаи вайро **дар назар дошта бошед**, мардак ҷазояшро дид, ислоҳ шуд [8, с. 235]. Вай роҳ мерафту бовар надошт, ки ҳамаи ин воқеаҳои нохуш **ба сари ӯ омада бошанд** [8, с. 256]. Дар вақти бемории он мурда ба сари болинаш бояд барои хондан ҳам **рафта бошед?** – гӯён пурсидам [1, с. 90].*

Шакли мазкур шубҳа, тахмин, нобоварӣ ба воқеъ гардидани амалро фаҳмонида, инчунин маънои шарт, боистанро низ мефаҳмонад: *Хабардор шавед, мабодо ӯ занбӯрӯғҳои захрдорро чида **наомада бошад*** [1, с. 23]. *Ин чист, ки ба назарам менамояд? Наход гавазни ман **бошад?*** [4, с.7]. *Ба гапам бовар кун, агар **зинда бошам**, мебинам, не, агар набинам, ту мебинӣ...* [5, с. 101].

Замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандии феъли таркибии номӣ аз се чузъ иборат мешавад. Дар ин маврид ҳиссаи номӣ бетағйир омада, феъли асосӣ дар шакли якуми сифати феълии замони гузашта ва чузъи ёридиҳанда ба гунаи тасрифӣ ба кор меравад:

танҳо

1. хоб рафта бошам.

чамъ

1. хоб рафта бошем.

2. хоб рафта бошӣ.

2. хоб рафта бошед.

3. хоб рафта бошад.

3. хоб рафта бошанд.

Агар ҳақиқатан ин гуна ҳавас дошта бошед, аз ман ба шумо насихати оқилона ҳамин аст, ки ин савдоро аз сари худ дур кунед [1, с. 429]. Шавҳари Осуда ҳарчанд ҷангалбон будан, ба асп нигоҳ доштан, коғаз доштанаширо далел оварда бошад ҳам, коргар нашуд [4, с. 78]. Ҳарчанд ҳанӯз ҳам тамоми баданам месӯхт, лекин бо таъсири оби сард, ки шояд аз чоҳ кашида оварда бошад, хеле қувват ба баданам бозгашт [1, с. 400].

Дар забони яғнобӣ замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ аз шакли сифати феълии замони гузаштаи феъли асосӣ, пасванди **-та** ва асоси замони ҳозираи феъли ёридиҳандаи **вухак** (вух//ву “бош”) сохта мешавад:

танҳо

1. Шавта вом//вухум (рафта бошам).

2. Шавта ви//ву (рафта бошӣ).

3. Шавта вот (рафта бошад).

ҷамъ

1. Шавта вим (рафта бошем).

2. Шавта вит (рафта бошед).

3. Шавта вант//вухот (рафта бошанд).

Ах ниҳенка гап адеҳ ки гуё неҳеи арк ман икта вухум – ӯ чунон гап зад, ки гӯё ҳамин корро ман карда бошам. Агар шавта вит, тим беҳ – агар рафта бошед, боз хуб. Акот шавта вот тутим шав – бародарат рафта бошад, ту ҳам рав. Мохса хипар авов ки гуё шумох зард вуз кушта вута – ба мо хабар омад, ки гӯё шумо бузи зард кушта бошед [9, с. 158]. Ави гапи кал шахриса шавта вухот – ба гуфти ӯ, гӯё кал ба шахр рафта бошад [2, с. 144]. Агар жойта вит, мохсатим вофт – агар хонда бошед, ба мо ҳам гӯед [7, с. 160].

Дар замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ маънои асосии модалии ин шаклҳо бо шакли замони ҳозира-оянда баробар буда, доираи онҳо тангтар мебошад.

Замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар забони яғнобӣ чунин тарзи ташаккул дорад:

1) дар ҷумлаҳои шартӣ ҳангоми ифодаи тахмин дар бораи амали гузашта (мошин **тора вом**-мошин рафта бошад): *Кай дуруғ **вофта вом** гурдотиш васта вант* – касе дурӯғ **гуфта бошад**, чашмонаш баста шаванд. *Тав кат ках **ниста вуҳот**, наҳави дуздтах* – дар хонаи ту касе **нишаста бошад** ҳамон дуздидааст. *Агар шумох **шавта вит**, ман ани нашавумиш* – агар шумо **рафта бошад**, пас ман намеравам;

2) ҳангоми ифодаи саволи шубҳаангез дар бораи имкони воқеъ шудани амали гузашта: *Худаёр **вовта вом*** – Худоёр **омада бошад**? *Нағиривом соат чоф **вита вом**- а-* намедонам соат чанд **шуда бошад**- а? [114, с. 40]. *Ку **шавта вант** иддами* – ин дам кучо **рафта бошанд** ?

Муқоисаи шакли замони гузаштаи феъл дар сиғаи шартӣ- хоҳишмандии забонҳои мавриди муқоиса нишон дод, ки он, асосан, аз шакли якуми сифати феълии замони гузаштаи феъли асосӣ, пасванд (дар тоҷикӣ –**а**, дар яғнобӣ – **та**) ва асоси замони ҳозираи феъли ёваридиҳандаи **будан** (яғнобӣ **вух**) ташаккул меёбад.

Тафовут дар истеъмоли шакли мазкур дар он ифода меёбад, ки баъди асоси замони ҳозираи феъли **бош** дар забони тоҷикӣ бандакҳои феълӣ меояд, ки чунин ҳолат дар забони яғнобӣ ба чашм намерасад.

3.7.Вижагиҳои ташаккули замони гузаштаи сиғаи эҳтимолӣ

Замони гузаштаи сиғаи эҳтимолӣ, ки дар забоншиносии тоҷик ба истилоҳи “гумонӣ” низ шинохта шудааст [53, с. 45]. Шакли мазкур амали воқеъшудаеро мефаҳмонад, ки гӯянда дар бораи он бо шубҳаю тахмин,

гумону эҳтимол суҳан меронад [24, с. 297]. Шакли мазкур дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дорои ду тарзи ташаккул мебошад:

1) тарзи якум аз шакли сифати феълии замони гузаштаи феъли асосӣ бо пасванди –гӣ ва иловаи бандакҳо сохта мешавад:

танҳо	ҷамъ
1. ман хондагIAM.	1. мо хондагIем.
2. ту хондагIй.	2. шумо хондагIед.
3. вай хондагIст.	3. онҳо хондагIянд.

Худо будагIст, охир, – ва сарашро ҳам карда, ба қораи машғул шуд [10, с. 43]. *Ғами маро нахӯред, амак, фарзандҳои худам ҳастанд, ба дунё меарзидагIанд* [8, с. 139] ...ман аввал гумон карда будам, ки духтари нӯҳсоларо ба ягон писарбачаи дувоздаҳсола **додагIанд** [1, с. 316];

2) тарзи дуюм ба шакли дуюми сифати феълии замони гузаштаи феъли асосӣ (рафтагIй ва рафтагIст) замимагардии гунаи муҳоффафи бандакҳои хабарии **аст (-ст)** ва баъдан ба он ҳамроҳшавии бандакҳои феълӣ сохта мешавад [53, с. 75].

танҳо	ҷамъ
1. ман рафтагIстам.	1. мо рафтагIстем.
2. ту рафтагIстIй.	2. шумо рафтагIстед.
3. вай рафтагIст.	3. онҳо рафтагIстанд.

Феълҳои замони гузаштаи сиғаи эҳтимолӣ ба амалу ҳаракате далолат мекунанд, ки воқеъ шудани онҳо дар замони гузашта гумон карда мешавад: *Акай Асрор ариза навиштагIст? – бо заҳрханд гуфт Шодмон* [8, с. 277]. *Аҷаб не, ҳамон қасон барои тамоҳираи ман ин бачаро **фиристодагIстанд*** [5, с. 261]. ...модари духтар талаби ҳеҷ кадоми он хостгорҳоро рад намекардааст ва ба онҳо “*духтарам номзад дорад ва сараш **бастагIст***” намегуфтааст, балки зимнан дар болои ҳароҷоти тӯй ғап зада, ба духтараш баҳои баланд мемондааст... [1, с. 31]. *Шояд дар ягон гӯшаи дилаш будагIстам?* [5, с. 344]. *Номзад дорӣ? Ё ягонтаашро тағи чаши карда мондагIстI-а?* [5, с. 173].

Инчунин шакли мазкур ифодагари он аст, ки гӯянда дар бораи амали дар гузашта ба вуқомада шубҳа ва тахмин дорад: *Ҳозир вақти имтиҳони Ҷовидон будагисту ба сархорӣ фурсат намеёфтагист* [5, с. 107]. *Бесабаб манъ намекунад. Ягон гапаш будагист-да* [5, с. 31]. *Гумон меравад, ки имрӯзҳо ба Бухоро расидагист* [4, с. 258].

Шакли замони гузаштаи эҳтимолӣ дар забони яғнобӣ то кунун ба шахсу шумора тасриф нагардидааст ва хусусиятҳои сохтории он низ марида баррасӣ қарор нагирифтааст.

Ҳангоми муқоисаи шакли эҳтимолии замони гузаштаи феъли забони тоҷикӣ бо яғнобӣ аён гардид, ки қолаби аввал дар забонҳои яғнобӣ ва тоҷикӣ ҳамсон буда, аз сифати феълии замони гузашта, пасванди **–гӣ** ва бандакҳои феълӣ сохта мешавад.

Феъли **жойак** (хондан) дар замони гузаштаи сиғаи эҳтимолӣ ба шахсу шумора чунин тасриф мешавад:

танҳо

1. ман жойтағиим (ман хондағиям).
2. ту жойтағишт (ту хондағий).
3. ах жойтағих (ӯ хондағист).

чамъ

1. мох жойтағиом (мо хондағием).
2. шумох жойтағиот (шумо хондағиед).
3. ахтит жойтағиор (онҳо хондағиянд)

Аз тасрифи феъли **жояк** (хондан) ба шахсу шумора аён мегардад, ки бандакҳои зерин дар ташаккули шакли замони гузаштаи эҳтимолӣ меоянд:

танҳо

1. -им
2. -ишт
3. -х

чамъ

1. -ом
2. -от
3. -ор

Кампир аво ман пир витағиим – Кампир гуфт, ки ман **пир шудағиам** [2, с. 96]. *Неҳеш дарст мох мактаби жойтағиом* – ҳамин дарсҳоро мо дар

мактаб **хондағием**. *Ниҳеш офсуна ман **дуғуштағиим** – ҳамин афсонаро ман шунидағиям. Поишоҳ **вафтағих**, ки каҳик аждаҳори тухойот наҳави ғайким тифаромишт* – подшоҳ **гуфтағист**, ки агар касе аждаҳоро кушад, духтарамро ба ҳамон медиҳам [2, с. 68].

Аз муқоисаи корбурди замони гузаштаи сиғаи эҳтиمولӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ аён гардид, ки дар забони тоҷикӣ шакли мазкур бо ду роҳ аз сифати феълии замони гузашта бо пасванди –гӣ ва иловаи бандакҳо ва дигаре дар натиҷаи пайвасти гунаи тахфифёфтаи бандаки хабарии **аст** (-ст) таҷаввул меёбад, ки чунин гунаи ифодаи замони гузаштаи сиғаи эҳтиمولӣ дар забони яғнобӣ низ мавҷуд аст.

ХУЛОСА

I. НАТИЧАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Таҳқиқи сайри таърихӣи ташаккули замони гузаштаи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ моро ба чунин натиҷаҳо расонд:

1. Аугмент унсури грамматикии шабеҳ ба пешвандест, ки дар оғози феълҳои сода ва мобайни пешванду решаи феълҳои сохтаи баъзе забонҳои ҳиндуаврупоӣ омада, барои бунёди шаклҳои замони гузашта, монанди “имперфект”, “аорист” ва “плюсквамперфект” хизмат мекунад.

2. Дар забонҳои санскрит ва ведоӣ вазифаи аугментро садоноки **а** иҷро карда, дар забонҳои арманиӣ қадим, юнонии қадим ва фриҷӣ дар чунин функсия садоноки **е** мавриди истифода қарор дорад.

Қиёсу муқобалаи қорбурди аугмент дар гурӯҳе аз забонҳои дунё нишон дод, ки аугмент бештар дар шахси сеюми шумораи танҳои феъл ба чашм мерасад. Дар давраҳои баъдии инкишофи забонҳое амсоли юнонии қадим, арманӣ, санскрит нақши аугмент дар иҷрои чунин вазифа заиф гардида, имкони бидуни он ташаккули ёфтани замони гузашта низ ба вучуд омад [7-М].

3. Аугмент аз байни забонҳои эронии бостон дар забонҳои порсии қадим ва авестой мавҷуд буда, он метавонист дар оғози феълҳои сода ва дар мобайни пешванду асоси феълҳо ҷой гирад [11-М].

4. Гузариши забони форсӣ аз давраи бостон ба миёна боиси рӯй додани таҳаввулотӣ сохторӣ дар забон гардида, категорияҳои ба сохти флективӣ хос инқироз ёфтанд ва воситаҳои аналитикӣ (пешоянд, пасоянд, феълҳои таркибӣ) ривоч пайдо кард. Ҳамин тавр, забон аз ҳолати қадим ба миёна бадал шуд. Матруқ шудани аугмент боиси зуҳури роҳҳои нави ташаккули замони гузаштаи феъл гардид.

5. Тавассути аугмент сохтани замони гузаштаи феъл дар давраи миёнаи инкишофи забонҳо минбаъд дар забонҳои суғдӣ ва ҳоразмӣ идома ёфт. Аугментҳои **а-**, **ī-** ва **m-** дар забони суғдӣ вобаста ба ҷӣ гуна овоз анҷом

ёфтани ҳиҷо ва зери таъсири феълҳои сохта дар баъзе феълҳои сода ба назар мерасиданд [3-М].

6. Дар забони хоразмӣ монанди бархе забонҳои эронӣ аугмент имкони дар оғоз ва мобайни пешванду реша қарор гирифтандро доро буда, вазифаи онро садоноки **а** ва ҳамсадои **м** иҷро мекард. Корбурди аугменти **м**- дар қиёс бо муодилҳои дигари гуна унсурҳои сарфӣи замонсоз имтиёз дошта, асосан, дар аввали феълҳои замони гузаштаи бо ҳамсадои **п** оғозёбанда ва гоҳ-гоҳ бо феълҳои садоноки **и**-дор ва бидуни он оғозёбанда низ ба мушоҳида мерасид [15- М].

7. Дар давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ аугмент дар забонҳои яғнобӣ ва толишӣ маҳфуз монд. Аз байни садоноку ҳамсадохое, ки дар давраи қадиму миёна вазифаи аугментро иҷро мекарданд, танҳо яке аз онҳо, яъне **а**- побарҷо монда, боқӣ аз байн рафтанд.

Садоноки **а** дар вазифаи аугмент дар забонҳои яғнобӣ ва толишӣ дар ташаккули замонҳои гузаштаи сода ва ҳикоягии феъл мавқеи намоёнро дорост.

8. Забони толишӣ аз се гӯиш: шимолӣ, ҷанубӣ ва марказӣ иборат аст. Аз миёни ин гуна гӯишҳо аугмент дар ду гурӯҳи онҳо: марказӣ ва шимолӣ маҳфуз монда, дар гӯиши ҷанубӣ ба ҷашм намерасад. Истеъмоли аугменти **а**- дар ҳар ду гӯиш яқсон набуда, он дар гӯиши шимолӣ метавонад бо шаклҳои сода ва ҳикоягии замони гузаштаи феъл ва дар гӯиши марказӣ танҳо бо шакли ҳикоягӣ ояд [4-М].

9. Шаклҳои замони гузашти сода ва ҳикоягии феъл дар забони яғнобӣ аз аугмент, реша ва бандакҳои феълӣ иборат буда, дар он аугмент имкони дар аввал, мобайни пешванд ва реша, феълҳои таркибӣ истифода шуданро дошт [1-М].

10. Дар қиёс бо забони суғдӣ дар яғнобӣ мавқеи аугмент дар феълҳои сохта устувор нест. Ягона пешванди феълӣ дар забони яғнобӣ **на**- мебошад, ки дар гӯиши шарқӣ мавҷуд буда, аугмент ҳангоми баъди он омаданаи хусусияти ҷашишнокӣ пайдо мекунад [6-М].

11. Агарчи дар забони тоҷикӣ корбурди аугмент ҳамчун унсури созмондиҳандаи замони гузаштаи феъл собиқаи куҳан дошт, бо сабаби руҳ додани таҳаввули ҷиддии сифатӣ дар он минбаъд роҳҳои дигари ташаккули замони тазаккурёфта арзи вучуд карданд.

12. Бештар будани имкониятҳои забони тоҷикӣ нисбат ба яғнобӣ дар ташаккули шаклҳои замони гузаштаи феъл, мавқеи намоён доштани аугменти **а**- дар ташаккули шаклҳои замони гузаштаи сода ва ҳикоягӣ дар забони яғнобӣ, истеъмол нашудани феъли ёридиҳандаи **истодан** дар шаклҳои гузаштаи дури давомдор (муайян) ва дури давомдори (муайян) нақлии забони яғнобӣ аз тафовутҳои мебошанд, ки дар сохтори шаклҳои замони гузаштаи забонҳои мавриди муқоиса ба чашм мерасанд [2-М].

13. Бо вучуди тафовутҳо монандиҳо низ дар истифодаи шаклҳои замони гузаштаи забонҳои мавриди муқоиса ба назар мерасанд. Масалан, ба ҷуз шаклҳои сода, ҳикоягӣ дар шаклҳои боқимондаи замони гузашта ба гунаи феъли ҳол (сифати феълӣ) мавриди истифода қарор гирифтани феъли асосӣ мавқеи намоён дорад.

14. Дар феълҳои таркибии номии забони яғнобӣ аугмент дар ҷузъи дуҷум, ҳангоми феъл будани ҳар ду ҷузъи феъли таркибӣ аугмент дар ҳар ду ҷузъ ва дар феълҳои таркибии феълие, ки як ҷузъи онҳо феъли тасрифнашаванда мебошад, аугмент бо феъли дуҷум меояд [16-М].

15. Нақши феъли ёваридиҳандаи **будан**-и тоҷикӣ ва **ой**-и забони яғнобӣ дар ташаккули шаклҳои замони гузаштаи дур, дури давомдор, дури давомдори нақлии феъл назаррас аст [5-М].

II. ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲО

Аз таҳлилу натиҷагирӣҳои таҳқиқ метавон нуктаҳои зеринро ба сифати тавсияҳои амалӣ пешниҳод намуд:

1. Натиҷаи таҳқиқ метавонад барои пажӯҳишгарони риштаи таърихи забонҳои эронӣ, бахусус тоҷикӣ, дар ҳалли масоили мухталифи баҳши сарфу наҳв мусоидат намояд.

2. Маводи диссертатсия ба китобҳои дарсии марбут ба таърихи забони тоҷикӣ ворид карда шуда, бояд аз ҳар ҷиҳат мавриди баррасӣ қарор дода шавад.

3. То кунун дастури мукаммали забони яғнобӣ интишор нагардидааст, аз ин рӯ, маводи таҳқиқ метавонад дар таҳияи дастури таърихи забони яғнобӣ кумак расонад.

4. Натиҷаи таҳқиқ метавонад барои таҳияи грамматикаи муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ мусоидат намояд.

5. Натиҷаҳои бадастомадаро метавон ҳангоми тадриси фанни интихобии таърихи ташаккули замонҳои феъли забонҳои тоҷикиву яғнобӣ мавриди истифода қарор дод.

11. Барномаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030” [Матн] аз 28.10.2020. – № 647.
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” [Матн] аз 5.09.2009. – № 553.

III. Осори илмӣ

A) Ба забони тоҷикӣ

13. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ [Матн] /С. Ализода. – Душанбе, 2006. – 79 с.
14. Аҳмадова Ў. Шаклҳои феълӣ бо ёридиҳандаи **истодан** дар забони ҳозираи тоҷик [Матн] / Ў. Аҳмадова. – Сталинобод, 1961. – 124 с.
15. Бузургзода Л. Морфологияи забони тоҷикӣ [Матн] / Л. Бузургзода, Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод, 1941. – 68 с.
16. Грамматикаи забони тоҷикӣ (фонетика ва морфология) [Матн].– Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1956. – 232 с.
17. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 358 с.
18. Гулназарова Ж. Асосҳои феъл дар забони форсии бостон [Матн] / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). Бахши филология, № 4/6. 2017. – Душанбе: Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума, 2017. – С. 14-16.
19. Ғаффор Б.Н. Забонҳои ҳиндуаврупоӣ // Энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷилди 6. – Душанбе, 2017. -С. 562-563.
20. Ғафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
21. Додихудоев Р. Дастури мухтасари таърихи забони тоҷикӣ (дастури таълимӣ) [Матн] / Р. Додихудоев. – Душанбе, 1978. – 70 с.
22. Додихудоев Р. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Додихудоев, Л. Герсенберг [Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи тоҷик]. – Душанбе: Маориф, 1987. – 200 с.
23. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология [Матн]. Қисми 1. Васоити таълимӣ. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 450 с.
24. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология. Фонетика. Морфология [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 462 с.

25. Кабиров Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор: дисс. докт. илмҳои филол: 10.02.22 [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе, 2022. – 319 с.
26. Камолзода Х. Феълсозӣ дар шароити дузабонӣ [Матн] / Х. Камолзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши филология, №8. 2020. – Душанбе: Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума, 2020. – С. 30-36.
27. Курғанов З. Таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣи унсурҳои ёвари сервизифаи осори садаҳои X-XIII бо даври муосир: дисс. докт. илмҳои филол: 10.02.20 [Матн] / З. Курғанов. – Хучанд, 2024. – 343 с.
28. Мамадаминова З. Шабоҳатҳои баъзе феълҳои забони ваҳонӣ ва забони яғнобӣ [Матн] / З. Мамадаминова // Суханшиносӣ №1. 2019. – Душанбе, 2019. – С. 73-80.
29. Мамадназаров А. Вижагиҳои замон, сохтор ва маънои шакли замони гузаштаи дури давомдори забони тоҷикӣ ва муодилҳои он дар забони англисӣ [Матн] / А. Мамадназаров, Б. Мадазим // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филология, №2. 2024. – Душанбе, 2024. – С. 5-11.
30. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Н. Маъсумӣ. Ҷилди 2. Нашри дувум. – Душанбе: Адиб, 2005. – 351 с.
31. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ [Матн] / А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 342 с.
32. Мирзозода С. Яғнобӣ зивок (дастури илмӣ-таълимӣ барои муаллимон) [Матн] / С. Мирзозода. – Душанбе: Сурушан, 1998. – 111 с.
33. Мирзозода С. Дастури забони яғнобӣ (бо равиши корбурдӣ) [Матн] / С. Мирзозода, Б. Алавӣ. – Душанбе: Деваштич, 2008. – 254 с.
34. Мирзоев С. Мулоҳизаҳо дар бораи пажӯҳишҳои донишмандони олмонӣ (дар асоси маводи забони яғнобӣ) [Матн] / С. Мирзоев // Суханшиносӣ №2. 2018. – Душанбе, 2018. – С. 12-25.
35. Мирзоев С. Маҷмуаи мақолаҳои эроншиносӣ [Матн] / С. Мирзоев. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 207 с.

36. Мирзоев С. Мавқеи феълҳои таркибии номӣ дар забони яғнобӣ [Матн] / С. Мирзоев // Маҷмуаи мақолаҳои эроншиносӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – С. 65-81.
37. Мирзоев С. Пажӯҳиши бархе аз вожаҳои аслии тоҷикӣ (дар асоси маводи яғнобӣ) [Матн] / С. Мирзоев // Маҷмуаи мақолаҳои эроншиносӣ. – Душанбе: : ЭР-граф, 2021. – С. 166-174.
38. Мирзоев С. Хусусиятҳои калимасозии лексемаи “ван” дар забони яғнобӣ [Матн] /Суханшиносӣ №2. 2023. – Душанбе, 2023. – С. 6-18.
39. Муминова С. Лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон [Матн] / С. Муминова. – Душанбе, 2023. – 217 с.
40. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
41. Раҳмон, Эмомалӣ. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 372 с.
42. Раҳмон Э. Забони миллат - ҳастии миллат [Матн] / Э. Раҳмон – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
43. Раҳмонов Б. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣ феъл дар “Таърихи Бухоро”-и Наршахӣ: дисс. номз. илмҳои филол: 10.02.22 [Матн] / Б. Раҳмонов. – Душанбе, 2019. – 170 с.
44. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
45. Саймиддинов Д. Форсии бостон [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 190 с.
46. Самадов Р. “Луғати яғнобӣ-русӣ” – сарчашмаи муҳими лексикографӣ дар шинохти забони суғдӣ нав [Матн] / Р. Самадов //Қамоли Ҳучандӣ (фаслноми илмӣ-адабӣ). №1 (25). 2021. – Ҳучанд: Ношир, 2021. – С. 86-92.
47. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик [Матн] /Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – 164 с.
48. Султон Ҳ. Забони тоҷикӣ – забони бумии ин марзу бум [Матн] /Ҳ. Султон // Пайванд. № 4 (46). 2021. – Душанбе, 2021. –С. 86-92.

49. Султон Ҳ. Забони тоҷикӣ ва ҳувияти миллӣ / Ҳ. Султон // Адабиёт ва санъат. – 2021. -7-уми октябр. – С. 4-5.
50. Тураев Б. Вожаҳои суғдӣ дар топонимияи Яғноб/ Б. Тураев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши филология №2 (48). 2008. – Душанбе, 2008. –С. 63-67.
51. Тураев Б. Микротопонимияи водии Яғноб /Б. Тураев. – Душанбе: Ирфон, 2019. – 272 с.
52. Хромов А.Л. Суғдиён: пажӯҳише дар таърих, фарҳанг ва вазъияти иҷтимоӣ [Матн] /Хромов А.Л. [Мутарҷим аз русӣ ба форсӣ А. Баҳромӣён, баргардон ва вироиши У. Юсуфӣ]. – Душанбе: Дониш, 2020. – 86 с.
53. Ҳалимӣён С. Феъл (куниш) [Матн] / С. Ҳалимӣён. Дастури таълимӣ. – Душанбе: Дониш, 2013. – 126 с.
54. Ҳасанов А. Таърихи забони тоҷикӣ (давраи қадим) [Матн] / А. Ҳасанов. Комплекси таълимӣ-методӣ. – Хучанд, 2014. – 70 с.
55. Ҳасанов А. Таърихи забони тоҷикӣ (давраи миёна) [Матн] / А. Ҳасанов. Комплекси таълимӣ-методӣ. – Хучанд, 2014. – 83 с.
56. Ҳасанов А. Унсурҳои грамматикӣ ҳамагун мухталифҳои [Матн] /А. Ҳасанов //Номаи Донишгоҳ. Силсилаи фанҳои гуманитарӣ. № 1(42). 2015. – Хучанд, 2015. –С. 174-177.
57. Ҳасанов А. Маводи таълимӣ-методӣ аз фанҳои таърихи забони тоҷикӣ (аҳди бостон ва миёна) [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд, 2018. – 96 с.
58. Шакурӣ М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад (нашри сеум) [Матн] / М. Шакурӣ. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 400 с.
59. Шарифова Г. Муқоисаи феълҳои таркибии номии лаҳҷаи Мастҷоҳ ва забони яғнобӣ [Матн] / Г. Шарифова //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши филология, №4/6. 2017. – Душанбе: Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума, 2017 . – С. 62-64.
60. Шарифова Г. Муносибати лаҳҷаи Мастҷоҳ бо забони яғнобӣ дар мисоли феълҳои сода [Матн] /Г. Шарифова //Паёми Донишгоҳи миллии

Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши филология, №1. 2018. – Душанбе: Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума, 2018. – С. 56-59.

61. Шарифова Ф. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ [Матн] / Ф. Шарифова. Қисми 1. – Душанбе, 2012. – 224 с.

Б) Ба забони форсӣ

62. Баҳор М. Татаввуроти забони форсӣ дар зимни 29 қарн [Матн] / М. Баҳор //Ҳаҷдаҳ мақола (Таърихи ташаккули забони тоҷикӣ аз назари олимони Шарқу Ғарб). Мураттибон Ҳасанов А., Самеев А. – Хучанд: Нури Маърифат, 2008. – С. 13-21.

63. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ [Матн] / М. Баҳор [Баргардон ва таҳияи Ш. Исрофилниё, Н. Саркоров]. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.

64. Билмайер Р. Забони яғнобӣ/ Р. Билмайер [Матн] //Роҳнамои забонҳои эронӣ (забонҳои эронии нав) Ҷилди 2. [тарҷумаи Бахтиёрӣ О., Баҳромӣ А., Боғбедӣ Ҳ., Н. Солеҳниё]. – Техрон: Қакнус, 1383. – С. 779-790.

65. Боғбедӣ Ҳ. Р. Сутраи иллат ва маълуми кирдор (мутуни буддой ба забони суғдӣ) [Матн] / Ҳ. Р. Боғбедӣ. Чопи дувум бо ислоҳот. – Техрон, 1392. – 232 с.

66. Заршинос З. Забони хоразмӣ [Матн] /Заршинос З //Номаи Фарҳангистон. 1\2. – Техрон, 1382. –С. 53-65.

67. Заршинос З. Забони суғдӣ дар як нигоҳ [Матн] / З. Заршинос //Номаи порсӣ. №9 (1). – Техрон, 1383. –С. 2-26.

68. Заршинос З. Сохтори феъли сабаби толишӣ аз чашмандози забоншиносии таърихӣ [Матн] / З. Заршинос, Н. Осафӣ // Пажухиши забоншинохт № 18 (9). 1399. – Техрон, 1399 –С. 1-14.

69. Қариб Б. Низоми феъл дар забони суғдӣ [Матн] /Б. Қариб //Мутолиоти суғдӣ (мақолот). Бо кӯшиши М. Шукрӣ. –Техрон, 1386. –С. 63-113.

70. Муллоӣ Ч. Роҳнамои забони форсии бостон (дастури забон, гузидаи мутун, вожанома) / Ч. Муллоӣ. – Техрон, 1386. – 295 с.

71. Нағзгӯ М. К. Тавсифи сохтмони дастгоҳи феъл дар гӯиши толишӣ (деҳистони Тоскӯҳи Мосула) [Матн] / М. К. Нағзгӯ // Забоншиносӣ №1. – Техрон, 1385. – С. 38-57.

72. Олиҳӣ М. Баррасии иҷмолии вижагиҳои дастури забони хоразмӣ ва нишонаи он дар забони суғдӣ [Матн] / М. Олиҳӣ // Паёми бостоншиносӣ 7 №11. – Техрон, 1389. – С. 118-125.

73. Олиҳӣ М. Корбурди пешвандҳо дар забони суғдӣ ва санҷиши он бо забони яғнобӣ [Матн] / М. Олиҳӣ // Паёми бостоншиносӣ №13. – Техрон, 1389. – С. 107-116.

74. Омӯзгор Ж. Забони паҳлавӣ. Адабиёт ва дастури он /Ж. Омӯзгор, А. Тафаззулӣ. Чопи чаҳорум. – Техрон: Муин, – 1385 с.

75. Расторгуева В.С. Форсии миёна / В.С. Расторгуева [тарҷумаи В. Шодон]. – Техрон, 1389. – 280 с.

76. Ризоятӣ М. Сохти феъл дар толишии марказӣ (гӯиши Порасарӣ) [Матн] / М. Ризоятӣ //Забоншиносӣ №44. – Техрон, 1388. –С. 25-49.

77. Ризоятӣ М. Забони толишӣ (тавсифи гӯиши марказӣ) [Матн] / М. Ризоятӣ //Донишномаи фарҳанг ва тамаддуни Гелон. № 10. Нашри дуюм. – Гелон, 1390. – 142 с.

78. Роҳнамои забонҳои эронӣ (забонҳои эронии бостон ва эронии миёна) [тарҷумаи Бахтиёрӣ О., Баҳромӣ А., Боғбедӣ Ҳ., Солеҳниё Н]. Ҷилди 1. – Техрон: Қақнус, 1382. -608 с; Ҷилди 2. – Техрон: Қақнус, 1383. – 840 с.

79. Ҳочатпур Ҳ. Забони толишӣ. Гӯиши Хушобар [Матн] / Ҳ. Ҳочатпур. – Рашт: Гелакон, 1383. – 236 с.

В) Ба забони русӣ

80. Алиев Б. Ягнобская этнографическая лексика: автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.22 [Текст] / Б. Алиев. – Душанбе, 1998. – 21 с.

81. Барроу Т. Санскрит [Текст] / Т. Барроу [перевод с английского Н.Лариной]. – М.: Прогресс, 1976. – 410 с.

82. Боголюбов М.Н. Ягнобский язык [Текст] / М.Н. Боголюбов // Языки народов СССР. Индоевропейские языки. – М.: Наука, 1966. –С. 342-361.

83. Виноградова С.П. Ягнобский язык [Текст] / С.П. Виноградова// Языки народов мира. Иранские языки III. Восточноиранские языки – М.: ИНДРИК, 2000. –С. 290-310.

84. Выдрин А. П. Отсутствие будущего в ягнобском языке [Текст] / А. П. Выдрин // *Opuscula linguistica Magistro sapientissimo dedicata* (Сборник статей к 90-летию Виктора Самуиловича Храковского). – Санкт-Петербург, 2022. – С. 16-26.

85. Выдрин А. П. Типология осетинских глагольных парадигм [Текст] / А. П. Выдрин // Вопросы языкознания № 2. 2023. –М., 2023. –С. 89–113.

86. Выдрин А. П. Зона перфекта ягнобского языка [Текст] / А. П. Выдрин Ю. В., Мазурова // Вопросы языкознания № 6. 2023. – М., 2023. –С. 138-164.

87. Гулакян А.К. К вопросу об аугменте во фригийском, древнегреческом и древнеармянском языках [Текст] /А.К. Гулакян // Симпозиум античная балканистика (Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья). –М., 1980. –С. 16-17.

88. Дьяконов И.М. Хетты, Фригийцы и Армяне (Проблема армянского языка) [Текст] / И.М Дьяконов //Переднеазиатский сборник. Вопросы хеттологии и хурритологии. – М., 1961. –С. 333- 368.

89. Елизаренкова Т.Я. Ведийский язык [Текст] /Т.Я. Елизаренкова. –М.: Наука, 1987. -183 с.

90. Ефимов В.А. Опыт историко-типологического исследования иранских языков [Текст]. Том 1. Фонология. Эволюция морфологического типа/ Ефимов В.А., Керимова А.А., Молчанова Е.К., Пирейко Л.А., Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. – М.: Наука, 1975. -240 с; том 2. Эволюция грамматических категорий/ Ефимов В.А., Керимова А.А., Молчанова Е.К., Пирейко Л.А., Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. – М.: Наука, 1975. – 475 с.

91. Зализняк А.А. Грамматический очерк санскрита [Текст] /Т.Я. Елизаренкова. – М., 1987. – 160 с.

92. Исхаков М.М. Глагол в согдийском языке (документы с горы Муг) [Текст] / М.М. Исхаков. – Ташкент: Фан, 1977. – 240 с.
93. Керимова А.А. Система таджикского глагола [Текст] / А.А. Керимова, В.С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 288 с.
94. Климчицкий С. И. Ягнобско-согдийские соответствия [Текст] / С. И. Климчицкий // Записки Института востоковедения Академии наук СССР. № 6. 1937. – М.: Наук СССР, 1937. – С. 15-25.
95. Красухин К.Г. Введение в индоевропейское языкознание. – М.: АКАДЕМ, 2004. -316 с.
96. Лившиц В.А. Согдийский язык [Текст] / В.А. Лившиц, А.Л. Хромов // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С. 347- 511.
97. Лигорио О. Фригийский язык [Текст] / О. Лигорио, А. Лубоцкий // Язык мира // Реликтовые индоевропейские языки Передней и Центральной Азии. – М.: Академия, 2013. – С. 180-196.
98. Мазурова Ю.В. Иранские и кавказские черты в системе пространственных показателей осетинского языка // Проблемы языка. – М., 2012. – С. 147-162.
99. Мирзоев С. Лексика ягнобского языка [Текст] Автореф... канд... дисс... 10.02.22. / С. Мирзоев. – Душанбе, 1998. – 21 с.
100. Мюллер Б.В. Талышский язык [Текст] / Б.В. Мюллер. – М., 1953. – 268 с.
101. Ниматов Г. Лексика животноводства ягнобского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / Г. Ниматов. – Душанбе, 1998. – 21 с.
102. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию [Текст] /И. М.Оранский. – М.: Наука, 1988. – 392 с.
103. Сатцаев Э.Б. Бесписьменные иранские языки: краткий обзор / Э.Б Сатцаев // [Вестник Владикавказского научного центра](#). № 4. 2019. – М., 2019. – С. 41-43.

104. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание [Текст] /О. Семереньи [Перевод с немецкого Абрамова Б.А]. – М.: Прогресс, 1980. – 406 с.
105. Смирнова Л.П. Язык «Таърихи Систан» (грамматическое описание) [Текст] / Л.П. Смирнова // Труды АН Тадж ССР. Том СХ. –Сталинабад. 1959. –142 с.
106. Соколов С.Н. Язык Авесты [Текст] / С.Н. Соколов //Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979. – С. 129-231.
107. Соколов С.Н. Древнеперсидсий язык [Текст] / С.Н. Соколов //Основы иранского языкознания. Древнеиранские языка. – М.: Наука, 1979. – С. 234-270.
108. Соколов С.Н. Авеста (Опыт морфологической транскрипции и перевод) [Текст] / С.Н. Соколов. – Санкт- Петербург: Наука, 2005. – 544 с.
109. Соколова В. С. Очерки по фонетики иранских языков (осетинский, ягнобский и памирские языки) [Текст] / В. С. Соколова. Том 2 – М.; Л., 1953. – 243 с.
110. Таваккули А.М. Термин родства в ягнобском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 [Текст] / А.М. Таваккули. – Душанбе, 2014. – 22 с.
111. Тураев Б. Лексико-семантическое и словообразовательное исследование микротопонимии долины Ягноб: автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.22 / Б. Тураев. – Душанбе, 2010. – 21 с.
112. Фрейман А.А. Согдо-хорезмийские диалектологические отношения (Опыт сравнительной характеристики) [Текст] /А.А. Фрейман // Советское востоковедение № 4. – М.; Л.: Наук, 1947. – С. 157-170.
113. Фрейман А.А. Хорезмийский язык [материалы и исследования 1] [Текст] /А.А. Фрейман. – М.; Л., 1951. – 119 с.
114. Хромов А.Л. Ягнобский язык [Текст] / А.Л. Хромов. – М.: Наука, 1972. – 210 с.

115. Хромов А.Л. Ягнобский язык [Текст] / А.Л. Хромов // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: восточная группа. – М.: Наука, 1987. – С. 644-702.

116. Эдельман Д.И. Некоторые проблемы сравнительно-исторической морфологии иранских языков [Текст] / Д.И. Эдельман // Вопросы языкознания. №6. – М.: Наука, 1988. – С. 45-63.

117. Эдельман Д. И. Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Морфология. Элементы синтаксиса [Текст] / Д. И. Эдельман. – М.: Наука, 1990. – 287 с.

118. Эдельман Д.И. Хорезмийский язык [Текст] / Д.И. Эдельман // Основы иранского языкознания. Среднеиранские и новоиранские языки. – М.: Наука, 2008. – С. 6-59.

Г) Ба забонҳои хориҷӣ

119. Atlas of the world's languages in danger [Text]. № 3. – Paris, 2010. – 78 p.

120. Benveniste É. Un lexique du Yagnobi [Text] / É. Benveniste // Asiatique. № 243. – Paris, 1955. – P. 139-162.

121. Gharib B. Analysis of the verbal system in the Sogdian language [Text] / B. Gharib / University of Pennsylvania Ph. D. dissertation. 1965. – 232 p.

122. Junker H.F. Revue de Philologie et d'Ethnographie [Text] / H.F. Junker // Bd №3. 1877. – P. 278-282.

123. Junker F. J. Die sprachgeographische gliederung des yagnob-ales [Text] / F. J. Junker. – Leipzig. 1930. – 140 p.

124. Junker H.F. Arische Forschungen yagnobi – studien Abhandlungen der Philhist. Klasse der Sachsichen Akademie der Wisserschaften [Text] / H.F. Junker // Bd XLI №2. – Leipzig. 1930. – P. 107-113.

IV. Фарҳангономаҳо

А) Бо забони тоҷикӣ

125. Мирзозода С. Фарҳанги ягнобӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Мирзозода. – Душанбе: Анҷумани Деваштиҷ, 2008. – 279 с.

126. Неъматов Г. Фарҳанги яғнобӣ ба тоҷикӣ (истилоҳоти чорводорӣ) [Матн] / Г. Неъматов. – Душанбе, 2013. – 45 с.

Б) Бо забони форсӣ

127. Қариб Б. Фарҳанги суғдӣ (суғдӣ-форсӣ-инглисӣ) [Матн] / Б. Қариб. – Техрон, 1995. – 567 с.

В) Бо забони русӣ

128. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка [Текст] / В.И. Абаев. Том 2. – Л., 1973. – 448 с.

129. Расторгуева В.С. Этимологический словарь иранских языков [Текст] / В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. Том 1. – М.: Восточная литература, 2000. – 327 с.

Г) Ба забонҳои хориҷӣ

130. Novak L. Jaghnobsko-česky-slovník [Text] / L. Novak. – Praha, 2010. – 266 p.

131. Samadi M. Das chwaresmische verbum [Text] / M. Samadi. – Viesbaden, 1986. – 336 p.

V. Сомонаҳои интернетӣ

132. Алборов Б.А [электронный ресурс] URL: [www. olginskoe. ru\ archive\438\](http://www.olginskoe.ru/archive/438/) (дата обращения: 24.08.2023).

133. Аугмент [электронный ресурс] URL: [www. wikipedia.org/wiki/](http://www.wikipedia.org/wiki/) (дата обращения: 05.03.2022).

134. Аугмент [электронный ресурс] [https://translate.google.com.gr/](https://translate.google.com.gr/?hl=ru&sl=ru&tl=tg&text=%D0%B0%D1%83%82%0A&op=translate) ?hl=ru&sl=ru&tl=tg&text= %D0%B0%D1%83% %82%0A&op=translate URL: [http: //7universum. com/ru/philology /archive/item/](http://7universum.com/ru/philology/archive/item/) (дата обращения 15. 12. 2023).

135. Аугмент [электронный ресурс] [2https://translate.google.com.gr](https://translate.google.com.gr/?hl=ru&sl=ru&tl=tg&text=%D0%9C%D0%B00A&op=translate) /?hl=ru&sl=ru&tl=tg&text= %D0%9C%D0%B00A&op= translate URL: [http: //7universum. com/ru/philology /archive/item/](http://7universum.com/ru/philology/archive/item/) (дата обращения 15. 12. 2023).

136. Аугмент// Лингвистический энциклопедический словарь [электронный ресурс] taremark.narod.ru (дата обращения 03.01. 2025).

137. Винник А.В. Становление и развитие глагольной системы греческого языка [электронный ресурс] /А.В. Винник //Филология и искусствоведение: электронный. научни журнал №11 (33). 2016. URL: <http://7universum.com/ru/philology/archive/item/> (дата обращения 15. 04. 2023).

138. Назарзода С. Истиклолият ва забоншиносии тоҷик [Матн] / С. Назарзода. [Манбаи электронӣ] -URL: [http:// www.sns.tj/node/144](http://www.sns.tj/node/144) (Санаи мурочиат: 05.06.2021).

139. Ризоятӣ М. Нигоҳе ба пешинаи мутолиоти забони толишӣ [Манбаи электронӣ] / М. Ризоятӣ URL: <https://t.me/talehizavun/189> (Санаи мурочиат 26.02.2022).

140. Суханронии Пешвои миллат ба муносибати Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ] URL: <https://khf.tj/node/1590> (Санаи мурочиат 8.03.2025).

141. Трофимов А. Заметки об этимологии некоторых ягнобских обозначениях частей тела [электронный ресурс] URL: Istina.msu.ru (дата обращения: 05.03.2022).

142. Тураев Б. Саҳми С.И. Климчитский дар омӯзиши забони суғдии яғнобӣ / Б. Тураев [Манбаи электронӣ] -URL: <https://iza.tj/ru/sakhmi-si-klimchitskiy-dar-omuzishi-zaboni-sugdii-yagnobi> (сана 18.02.2024).

**НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ А.
Мақолаҳои дар маҷаллаҳои илмӣ эътирофшудаи Комиссияи олии
аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷопшуда:**

[1-М]. Самадов Р. Як усули бостонии ташаккули замони гузаштаи феъл дар забони яғнобӣ [Матн] / Р. Самадов // Ахбори ДДХБСТ (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ). №4 (77). 2018. – Хуҷанд, 2018. –С. 139-143.

[2-М]. Самадов Р. Муқоисаи шаклҳои нақлии замони гузаштаи феъли забони тоҷикӣ ва яғнобӣ [Матн] / Р. Самадов //Ахбори ДДХБСТ (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ). №1 (90). 2022. – Хуҷанд, 2022. –С. 119-125.

[3-М]. Самадов Р. Хусусиятҳои корбурди аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони суғдӣ [Матн] / Р. Самадов //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши филология. №5. 2022. – Душанбе, 2022. – С. 36-41.

[4-М]. Самадов Р. Ҳифзи як унсури грамматикӣ куҳан дар забони толишӣ [Матн] / Р. Самадов //Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н. Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. № 1/3 (113). 2023. – Бохтар, 2023. – С. 63-66.

[5-М]. Самадов Р. Хусусиятҳои сохтории замони гузаштаи дур ва дури давомдори феълӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ [Матн] / Р. Самадов //Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. № 2 (103). 2023. – Душанбе, 2023. – С. 105-109.

[6-М]. Самадов Р. Мавқеи аугмент дар феълҳои пешванди на- доштаи забони яғнобӣ [Матн] / Р. Самадов //Ахбори ДДХБСТ (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ). №1 (98). 2024. – Хуҷанд, 2024. –С. 86-91.

Б.Мақолаҳо дар маҷалла ва маҷмуаҳои илмӣ:

[7-М]. Самадов Р. Мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъл дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ [Матн] / Р. Самадов //Армуғони наврӯҳони илм №5. 2019. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2019. –С. 373-375.

[8-М]. Самадов Р. Мавқеи аугмент дар забонҳои эронӣ (дар мисоли забонҳои суғдӣ ва яғнобӣ) [Матн] / Р. Самадов //Уфуқи андеша. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2019. –С. 185-190.

[9-М]. Самадов Р. Хусусиятҳои истифодаи аугмент дар забонҳои шарқиэронӣ (дар мисоли забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ) / Р. Самадов [Матн] // Пайванди пажӯҳиш. – Хучанд: Ношир, 2021. –С. 33-37.

[10-М]. Самадов Р. Мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони яғнобӣ [Матн] / Р. Самадов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ “Роҳҳои баланд бардоштани сифати таълими фанҳои ҷомеашиносӣ ва забонҳо дар макотиби таҳсилоти олии равияҳои техникӣ”. – Хучанд: Меҳвари дониш, 2021. –С. 46-51.

[11-М]. Самадов Р. Мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони порсии қадим [Матн] / Р. Самадов //Ахбори осорхонаи таърихӣи вилояти Суғд. №6. 2021. – Хучанд: Ношир, 2021. –С. 167- 171.

[12-М]. Самадов Р. Як унсури феълсоз дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ [Матн] / Р. Самадов // Забон –рукни тоат. №13. 2022. – Душанбе, 2022. –С. 114-118.

[13-М]. Самадов Р. Шаклҳои нақлии замони гузаштаи феъл дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва муқоисаи онҳо бо забони яғнобӣ [Матн] / Р. Самадов //Забон- ҳастии миллат. – Душанбе: МТБТ-и ДМТ, 2022. – С. 241-245.

[14-М]. Самадов Р. Аугмент в новых иранских языках (на пример тольшиского языка) / Р. Самадов [Текст] //Science. Research. Practice (Наука, исследования, практика). – Санкт-Петербург. 2023 . –С. 22-25.

[15-М]. Самадов Р. Аугмент ҳамчун унсури созандаи замони гузаштаи феъл дар забони хоразмӣ/ Р. Самадов // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ- амалӣ таҳти унвони “Забон- намояндаи хотираи густардаи таърих ва ҳозира”. – Душанбе, 2024. –С. 54-56.

[16-М]. Самадов Р. Мавқеи корбурди аугмент дар феълҳои таркибии забони яғнобӣ / Р. Самадов // Уфуқи андеша. Ҷилди 7. – Хучанд: Нури маърифат, 2025. –С. 428-433.